

પ્રસ્તાવ

માણસની જેમ જ પુસ્તકને પણ કેઈ વાર એક જવમાં બે જવ ધાય છે. આ ચોપડી ૧૯૩૧માં વીસાપુર જેલમાં લખાઈ; તે તો એક અંગત અનુભવ ફરી સંભારીને વાગોળવા માટે. નાશિકની એકાત કોટડીઓમાં થોડા મિત્રો જોડે જે અનુભવેલ તે તે કાળની જાવમય ઉમ્મરે વાર્તા-રસથી જરૂર ને સંઘરવા યોગ્ય અનુભવ લાગેલો. નવલકથા કેમ લખાય તેનો એકડો પણ નહિ જાણતાં છતાં એ અનુભવનું જોર જ એવું હતું કે પહેલી વીસીમાં જ એ બધું આવશ્યુ તેમ લખ્યું. ત્યારે એ જાણે તેવો ખ્યાલે નહોતો. બે-ત્રણ વર્ષ પછી શ્રી. કકલભાઈએ એ જોઈને જાપવાની માગણી કરી. 'જલિયાંવાલા' ને '૧૮૫૭' દ્વારા સાહિત્યના સભામંડપમાં બારણા સુધી પ્રવેશ મળ્યો. હતો એટલે એ હામ બીડી; જોકે એની સાહિત્યવિષયક યોગ્યતા વિષે મને શંકા હતી.

‘ફૂલછાબ’ના બેટપુસ્તક તરીકે એનો પ્રથમ ભાગ
 બારેક વર્ષ પૂર્વે અપાયેલો. બીજો ભાગ કેમ સૌને આપવો તેનો
 વિચાર ચાલતો હતો. ત્યાં શ્રી કકલભાઈ અને એમના સાથી-
 ઝો એ સંસ્થામાંથી છૂટા થયા ને પુસ્તક ધૂળ ખાતુ રહ્યું

હરી આજે બાર વર્ષે પૂર્ણ પુસ્તકરૂપે એક જ ભાગમાં
 એ પ્રસિદ્ધિને પામે છે. આજે પણ એની સાક્ષિવિષયક
 કિમ્મત મારે મનથી વધી તો નથી ગઈ, પણ ઇતિહાસની
 નજરે મારી પા પા પગલી માંડતી કલમે જે નોધ્યું છે તે
 જે અનાયાસે સચવાઈ જતું હોય તો એ કંઈ અનિષ્ટ નથી
 તે ગણુનરીએ એને વાચક પાસે ધરું છું.

કદાચ મારો તેમ જ મારા મિત્ર ઈશ્વરભાઈનો એમા
 સૂક્ષ્મ અહંભાવ પણ હોય તેમે બને, કારણકે લેખકની જેમ
 જ એઓ પણ પેલી એકાંત કાટડીઓમાં સાંકળે બંધાવામાં
 સાથે હતા.

તે પોતાના અતિ સામાન્ય એવા પરાક્રમની વાત
 કોને કહેવી નથી ગમતી !

આમદક્ષિણામૂર્તિ
 આંબલા }

દશક

સંવત ૧૯૮૮ના ચેત્ર મહિનાની એક અષોરે એક વિશાળ ખેતરમાં માણસોનાં છૂટાંછવાયાં ટોળાં કામ કરતાં હતાં. ખેતર ફરતી ઢાંટાળાં તારની સર્પાકારે વાંક લેતી એક લાંબી વાક હતી. વચમાં કેટલેક ઠેકાણે પશુઓએ પ્રવેશ કરવા કરેલા પ્રયત્નના સાક્ષીરૂપ ગાંજાં પડેલાં હતાં.

ખેતરની બરાબર વચમાં એક વાવડી હતી, એની બાલુ-બાલુ પાંચ—સાત આંખા, બે—ચાર જમરૂખી ને બોરસડીની ઘટ્ટા જમી ગઈ હતી. વાવડી આગળ આ સડકને એક બીજી સડક મળતી, જે ખેતરના પૂર્વ છેડાથી પશ્ચિમ છેડા સુધી જતી. આ સડકની પેલી બાલુનો ભાગ બિનચવાયલ હતો. દસ દસ પંદર પંદર માણસોની ટોળીઓ છૂટી છૂટી આ ભાગમાં કામ કરતી હતી. આ બાલુની વાડનાં ગાંજાં પૂરી દેવામાં આવ્યાં હતાં. જૂના કટાઈ ગયેલા તારમાં તદ્દન નવા તાર જરી ગયેલા લૂગડામાં નવા લૂગડાનું થીંગડું શોભે તેવા શોભતા.

વાવડીના ધાળા પર ઊભા રહીને નજર કરતાં એક બાલુ ઊંચી—નીચી ટેકરીઓવાળો પ્રદેશ દેખાતો—મુક્કો અને ઉત્તમડ. ક્યાંક ક્યાંક, શિયાળાની એકાદ સાંજે નિરજ આકાશમાં એકાદ વાદળું સોહે તેવું બે—ચાર ઝાડ વચ્ચે દંડાયતું એકાદ ઝૂંપડું દેખાતું. બીજી બાલુએ દૂર કોઈ મહા લૂજંગની જેમ પોલી જેલની દીવાલ દેખાતી. એની ઢાળા પત્થરની બાંધણી, એનો ઊંચો ધુરજ, નાની ને નીચી બેરેકોને દયાવી ગોળ ગોળ આકારમાં ઊંચે ચડતી એના ઘંટા-

લયની નીચરણી, એની ગદનતા, એકલતા ને અપરિચિતતા, એની આલુઆલુ યોગ્યથેલ અનેક રક્ષાની ફાજ : આ બધું ત્યાંથી અપટ દેખાતુ ને જોનારની નજરને ત્યાં જડી ગમતું.

એ જેલના તાનાની આ બધી જમીન હતી પરંતુ આ વાદીનો ઉપયોગ માત્ર ત્યાંના સત્તાવાળાઓ માટે સાક્રપાન ઉઘાડવામાં થતો, અહીં એમને મુનેમગે પાસેથી કામ લેવું હાવે તેમ ન હતું, કાગળકે આ ભાગ જેલથી દૂર પડેમ હોવાથી ફેદી નામી જાય એવી ધાગની હતી. અમમ્નું એમના પાસે કામ પણ પૂરતું હતું એટલે માત્ર થોડી સાક્રપાન ઉઘાડવા અમુક દૂધી સનવાળા ને વિશ્વાસપાત્ર ફેદીઓને ત્યાં લવવામાં આવતા.

પરંતુ ગજોદીઓ આવ્યા પછી એમના મોટા ભાગને અહીં કામ દગ્ધા મોકલવા માંડ્યા એથી કામને પ્રથમ પતી જતો ને નામી જવા સબધી તેો લેશમાત્ર ચિંતા ન હતી.

સાક્રપાનમાં તેો એને કામનો આ ફિયાવજો નમ્યો, ખૂન લાંબા દિવસે બદારના જગતને નિગમતા જોવું નાના, કિલકિલદ કમળ બાગમાં એવા તૂટ્યા ફોલાના માનવી જેમ પગલે નહીં ખેંચતા ફમગા બાદો ને એમને મુખોગ્ય ચીંથરેલાં ગાડીવાનને જોયો. અહીં ફેદી જગત હતું એટલી જ કાગળે તમાગી પડ્યા કપાં મિચાવ આવ્યા મધ્યે જાય રે એમ સૂચવતી એમદ મોટા નેઓ હતી પમાદ સર્પ જતી દેખાતી.

પણ કદાકે કદાકે કામ અને તાપ બન્નેને ફેદોનો ઉપયોગના મંજ્યા: છુદી છુદી રોજીઓમા વાતો હતી અજાનની કે 'કામ ન દેવ ને માથ આ તકમાં કામ રહેવાનું દેવ ને એ અમ જોવું જ રે.'

'મામ જોવું મૂ, મામ જો રહી મગ દો તેો ખોલો નહિ, પણ નેમકે તેો નહિ જ.' બીજે કે મકે એવે.

‘ મીઠું કાંઈ નહિ વિના વસ્તુ હેઠાન કુવાનો એક નવો
દવાજ, કાંઈ રીતે તમે ચક્રા હો ? ’

‘ વાતમાં શું માય છે ’ તો તો ખાડ ખાય છે ’

‘ એકલી ખાડ નહિ, ઘી પણ ’ ખાડ દસી પડતા

ખેતરના એક ખૂણે આઠ-દસ જુવાનોની એક ટોળાની કામ
કરતી હતી. ચાગ-પાય જણા તીકમ વની ખોદતા હતા જનને
સંતનત પરનું વેગ વાજવા મથતા હોય તેમ ખૂમ ગિએ નાઈ જઈ
તીકમને જમીનમાં પઠાડતા થોડી વાગ જાસ લેના થોભી પાતા
ઉપાડી ખીજે ધા ઢવા આગળ વધના, કાંઈ કાંઈ વાગ મિન -
વાયેન હાથમાંથી નડ કરતો હોય એમ તીકમનો હાથો ડગા જનો.

આવી રીતે કામ કરતા કરતા નજી-ચાગ જણા જોમા હાવા
ખોમી વાતો કરતા હતા સામે શેડે એક જણુ ધરપાના હાવા નીચ
ખેરલ પોનીસ સાથે ગિઓ -હીને વાત કરતો હતો પાસે મડક પા
પાણીનો એક પાવરો ને ચણુ પડ્યા હતા ખે હનાગ ને મડક વન
એક વોડ વાગ મમાગતો ખેરો હતો

‘ પ્રકાશનાઈ તો ચોટ્યા તે ચોટ્ય જ ’ ખોદનાગ જુના ॥
માથી એક કે જેને જુવાન કરતા ડોહાનુ નામ આપુ જ હુ
જોગ્ય લાગે તેણે થાક ખાવા ગિભા ગહેતાં હતુ

જેને મમોધીને આ વાક્ય ખોવાયુ હતુ તે પ્રમશ - પી
આવતો દેખાયો આવીને તીકમ હાથમાં લેના જ એણે પૂછુ
‘ પડી મનોજ, તે ખાપાને કાંઈ હતુ ? ’

‘ તમને વળી વાતમાં રસ પડે ન ખરો ? ’ મનોજે મડીની
આગ વની ચક્રમાં આઠ કરના પૂછયુ

‘ કેમ પૂછયુ પડયુ ? તારી વાતમાં રસ ન પડે એવું મનુ
હે ખરુ ? ’ પ્રકને ‘ તારી ’ રાજ પર જાગ મૂક્યો બન્ને એક જ
સ્થળે પડાના હતા ને જેના અજ સુની મથેજ ગેના આવ્યા હતા

‘ના, ના, એ તો તમે હમણાં આવું છું એમ કહીને ગયા તે ગયા જ અમામ કરતા કેટલા પાછા રહી ગયા એ ખતર પડી ?’

‘એ તો એની સાથે જરા વાત કરવા રાકાયો એટલે વાગ લાગી.’

‘એ શું કહેતો હતો ?’

‘કહે શું ? વાળા આવતો હતો, સૌની જેમ શું કરીએ- પેટની ખાતર આ નોકરી કરીએ છીએ-એવું બધું બીજું શું હોય ? પણ તારી વાત કહે ને !’

‘હું તમને શી વાત કહતો હતો ? હા, ખરાબર ! આપને હું શું સમજાવી શકું ? ને એટલી આવડત હોય તો યે હિમત લેવાથી આણે ! એટલે આપણે તો જે દિવસે સામાવાળા નારિયેળ લઈને આવવાના હતા તે દિવસે સવાળા પહોંચ્યા ‘વાવેનામ જાઉં છું’ એમ કહીને ધઈ ગયા ગુલુ’ અથા ખડખડાટ દસી પડ્યા

સ્વાત-ન-ધુલમા ધસતા માનવવિરાટ સામે દષ્ટિ નાખીશું તો આપણી નાગને જીવાનો જ વારીદેશે ૧૬ ને ૨૨ વચ્ચેના દોમાર્ગને મોકેલી યૌનને મહણુ કરતા એ અવજેવાઓના મનમા અકથ્ય ઊર્મિ જન્મી છે ને એમણે કૂચ સર કરી છે એ કૂચ કયા જઈને અડકે ? એને કોણ ખાગશે ?

મનોજ તો હજી જીવાન પણ ન હતો એનામાં દોમાર્ગની મીઠી ઓગલ ઊભગતી, એના કિલકિલાટમા મધુર ઊર્મિમય સગીત રિહગુ. યજ્ઞો એ પવિત્રતમ બલિ હતો પ્રખર તાપમાં આટલી મહેનત પડી એની નિર્દોષ વાતો સડુના દિવને બહવાવતી એની ઉન્મર મોજ વર્ષની હતી કેટલાકને કુદરત પોતાનું બાલ્ય સ્વપ્ન ઝિરમગ સુધી સુપન્ન કરે છે મનોજ એ બાલ્યશાળીઓમાનો એક હતો

હાથેના આવજ દણુ સાત પડો ન હતો ત્. વેડેરે બૂમ

મારી 'મારા દિન બાતા કુનેકે નિચે તુમ નહિ આયા લામ કરો,
કામ કરો' જિબા ગહેનાઓએ તીકમ ચનાવના માળ્યા માત્ર એ-
ધીરો ચનાજ આબ્યો 'ઠા ને બોલ્યા કરે, એને તો ટેવ પડી'
બોલનાર છેક છેડા ઉપર જિબો હતો એની ઉમ્મરના પ્રમાણમા
એતુ શરીર મજબૂત દેખાતુ એનો ચહેરો તેજની ને ચમ્પન હતો
એક હાથ બેઠકારીથી તીકમના હાથા પર મૂખી ખીજા હાથે કપાળ
પરનો પરસેવો લૂગતા એણે કહ્યું 'માણ્યમાઈ જ ક્યા કે?' એની
નજર વોર્ડર પર ફેલી હતી, પણ સમુદાયમાથી અત્યાગે કાઈ એની
વાત સાલગવા તૈયાર હોય એમ લાગતુ ન હતુ સૌ મનોજની
વાત સાલગવાના સ્વમા ગરકાવ હતા વળી એ આ દુન્ડીમા
પહેનવહેલો આજે જ આવ્યો હતો, એટલે કાઈ એને ઓગળતુ
નહોતુ એણે કટાણીને જમીન પર દાઝ ધનનવા માડી

'પત્રી બાપા ખૂમ ગુસ્સે થના હશે ખરુ' પ્રમાણે એની
મોગી ને કાળી આખો મનોજ પર ફેનીને પૂછ્યુ

'તે પત્રી તો હું મળ્યો જ નથી ને' ગુસ્સે ન થાય 'પેના
લોખા પાઠા ગયા, કુકુખીઓમા નાલેશી થઈ એ ઓછુ કહેવાય'
પણ ખીજો ગ્ગતો ન હતો ત્યા શુ કરુ?' પ્રાણ તરફ ફેરી કાઈક
નવુ માલગવાની ઇચ્છા રાખતો હોય એમ એ તપી ગયો

'એક ગરતો હતો' છેડા પગથી ચનાજ આવ્યો બધાએ
ઓ ફેરવ્યા તો એમનો નવો સગાથી બોલતો હતો

'શુ?' મનોજે પૂછ્યુ

'સગપણુ થાય તેથી તમે નાખુગ હતા એ તમે કમુન
કરો છો તમારા પિતાથી આગળ આ વસ્તુ તમે સ્પષ્ટ કરી
રાકો તેમ નહોના, સ્પષ્ટ કરો તેપણુ એ માને કે મમ એ શ
હતી, ને એ વર્ગતુ તો માનસ જ એ કે પરુ તમે ખીજા પક્ષને
વીસરી ગયા-તમારા ભાવી શ્વશુરપક્ષને તમાગ સસરાને લગ્ન અંગે

ના તમાગ વિચાર, હડત પ્રત્યેની તમારી અહાનુશ્રુતિ, તમારુ અસ્થિર
 માનસ, તમારી વરે નિશ્ચિત વિચારો કંઘવાની તમારી અશક્તિ,
 આ બધુ અપદ્ધ કુઠીને તમે એ પ્રમાણ લખ્યુ હોત તો તમારે આમ
 વગુ પડત ? ઘર સાથે આબ્દી કડવાગ જીભી થઈ હોત ? તમાગ
 ભાવિ અમગ આ જાતના તમારા વિચારો જાણ્યા પછી એની
 નીકરીનું સગપણ તમાગી સાથે ગવાની હિમત કંઈ ? મોનતા
 જોલતા એની આખ અમકની હતી બધાને એમ લાગુ કે આ
 જનો બા ૧૨ હતો ને જો મનોજને આ સૂઝયુ હોત તો આમ ઘર
 સાથે અણુમનાન થાત, ને પરિસ્થિતિનો સરસ રીતે અત આવત

બધા ગયા. માત્ર પ્રકાશ ને છેડા પરનો જુવાન બે જ બાકી હતા. પ્રકાશે પૂછ્યું: 'તમારું નામ?'

'પ્રહોત.' જવાબ મળ્યો. એની નજર દૂર પથિયાંની ઘટ્ટા વચ્ચે છત્રી ઝોઢી ચાલ્યા આવતા હવાલદાર ઉપર ફરી હતી.

'તમે પહેલી દુકાનીમાં નહોતા, ખરું?'

'હા, હું ત્રીજામાં આવ્યો.' એણે દેખીતી બેઠકારીથી જવાબ આપ્યો. પ્રકાશને લાગ્યું કે એને વાત લંબાવતી ગમતી નથી એણે એનું કામ કચે ગમ્યું.

પાણી પીવા ગયેલાઓને બેઠેલા જોઈ વોર્ડર ખૂમ મારી 'જરૂરી ચપો, જરૂરી ચપો, કામ કપી ખતમ હોગા?' જિભેના પ્રહોત તરફ ફરીને કહ્યું 'જરા જોર રખો જો, અપી ખલાસ હો જાયગા' એમ કહી હવાલદાર બીજા બાલુએ ચાલ્યો.

હવાલદારને બીજા બાલુ ચાલ્યો ગયેલો જોઈ વોર્ડરે ક્યાંથી એક પથિયુ ઝોઢી છાતીએ લગાડેલ મિથ્લા વતી કાપી ખાવા માંડ્યું. ખાતાં ખાતાં એ બધા તરફ જોઈને બોલ્યો 'ક્યા કરે લાવા.' ને હસી પડ્યો એ શા માટે હસ્યો તેની કાંઈને સમજ પડી નહિ. પ્રહોતને થયું, 'કેવું રસે છે.'

'સીટી ક્યારે વાગશે?' મનેજે સૂર્ય તરફ જોતા કહ્યું કામ બધ કરતી વખતે હવાલદાર વાવડીના થાળા પર જિભો રહી સીટી વગાડતો એટલે મૌ ખૂણે ખૂણેથી કામ છોડી ત્યાં આવતા.

'મને લાગે છે કે બહુ વાગ નહિ હોય સાડા ત્રણનો મેલ પસાર થયે તો ઠીક વખત ચર્ચ થયે.' પ્રકાશે જવાબ આપ્યો.

ખેડૂત મેઘની ગહ જુએ તેમ સૌ સીટી વાગવાની ગહ જોતા. તેની પ્રતીક્ષા હવાનો સમય મુજર ન હતો. કાંઈને એકાદ ટ્રેન પમાર થતા સીટી હમણા વાગતી જોઈએ એમ લાગતું, તો કાંઈને સૂર્ય લગવાનું કે એના તડકાછાંચડા આવીને કાનમાં કહી જતા.

‘આજે ‘ઓપ્સન ફાઈન’ ફરી કામ કામ હતું છે ?’ પ્રશ્ન પૂછ્યું ‘વાવેનગને પાણી પાવા માટે જે દુકાની કાસ જે ચીજો એને મરકરીમા સૌ ‘ઓપ્સન ફાઈન’ કહેતા કાઈ સ્વભાષાત્રેમીએ ‘વૃષભ નૃધ’ એવું નામ મૂક્યું, પણ આપણામાં ગ્રંથાભિમાન હોય તો અપભ્રંશભિમાન આવે ને !

‘ઓપ્સન ફાઈન’માં ચૂટાતા ઓના શારીરિક બળતી ફેલીક વાર કસોળી જ થતી બળ પ્રી કરીને તેઓ એટલા વળી જતા કે મોઢું જમીનને અડવા આવે તો યે ‘ગાસ કો’ક વાગ હપગ આવવા સ્પષ્ટ ના પાડતો.

આજે દિવસે આ ‘વૃષભ-નૃધે’ એમની હિપના પોલીસ સાથે એવો દરાવ કરેલો કે આખા દિવસમાં અમુક સખ્યાના કયાગ ને પાણી પાઈ દેવું, ત્યારે એમણે મમ પૂરું થાય ત્યારે જેસી જવાનું એ પ્રમાણે કાસ જે ચીજો એમણે જે વાગ્યા સુધીમાં, કામ પૂરું કરી નાખેનું ને જેસી અપેક્ષા.

‘બીજું શું મરણ હોય ? ‘ફૂકડો’ કહે કે બસ જા સુધી કામ કરવું પાસે નહિતર તમને ને પોલીસ બંનેને ખડા કરીશ’ એક જણે ખુલાસો કર્યો હવાનદારનું નામ સૌએ ફૂકડો પાડ્યું હતું બાળસ્વભાવ પર પડેલા પ્રતિભિષો આની દીખળવૃત્તિમાં ન પરિણમે તો દુનિયામાં ફેટલા ય કાલા ને મોટા પાઘણવાળાઓને એમની નાનમનો અનુભવ કાણુ કરાવે ? હવાનદારનો સ્વભાવ વિના કાગળુ ટકટક કરીને ત્રાસ આપવો હતો ગસ્તે ચાલતા જે મજે તને તે અટકાવતો ને પૂછતો ‘કાધર ચલા ? કાયકુ ? અમ્મ, ઐમા નહિ ચનેગા’ આવા આવા વાતો વિના કારણુ એના મોંમાંથી નીખતો કામ કરનાર ને નહિ કરનાર કાઈ એના સપાટામાંથી છૂટું નહિ.

‘પોલીસે આવીને હાથ જોડ્યા ને કહ્યું ‘ભાઈસા’બ, મારે

પટ્ટો જાશે હરાલદાદા દમગાડી છે કે ? એટલે ધીમે ધીમે શરૂ કર્યું છે એક જાણે ના પાડી એટલે એને ખટલા પર લઈ જવાનું હતું કે ?

‘ભયટો ? A villain he is.’ પ્રવોન મોલી બીડ્યો ‘એ વોકો આપણને ચમત્તે છે શું ? વધારેમા વધારે કામ લઈ, ઝોઝામા ઝોડો ને ખગમમાં ખગમ ખોરાદ આપવો, આપણને હડધૂત કરવા, એ બધું ચે કદાચ આપણે સહન કરી લઈએ, પણ આ જાનનું અપમાન-ગિમામણી કર્યા સુધી સહન કરતી ? એના આખા મુખ પર ક્રોધની લા-નાચ ને નિષ્ફાતાનો ઉકળાટ જવાયા હતા

‘જ્યા સુધી આપણી ને પેલા કામ કરે એ કીમીનનો વચ્ચે વફાવત ન ગહે ત્યા સુધી’ પ્રમશે દૂર કામ કરતા ગુનેગારો પ્રત્યે હાથ લખાવતાં કહ્યું એના ચ્વરમા કઈક ચડમગે હતો બધા ભવિષ્યવાણી સાબગતા હોય તેમ કામ કરતા થબી ગયા

‘ગઈકાલે જેલર કાગખાનામાં ગયેલો આપણા બાનુભાઈની-સુર્શન પ્રેસવાળાએ કહ્યું કે ‘લખી શકુ છું મને લેખન સાધન મળવા જોઈએ ત્યારે જવાબ મળ્યો કે તમને હક્ક નથી.’ મિત્યારા બાનુભાઈથી બોલાઈ જવાયું કે ‘but we are political prisoners.’ ત્યાં તે નામદારનો મિજાજ ખાટો થઈ ગયો, ‘no you are a C class prisoner, nothing more’ બાનુભાઈની દશા તે જોવા જેવી થઈ’ મનોજે એક નવા સમાચાર આપ્યા

‘એને કહેવું જોઈતું હતું કે તે પછી Population Board પર C D. અને Ordinary એમ મે ભાગ શા માટે પાડે છે.’ પ્રમશે હસતા હસતાં કહ્યું

સીટી વાગતી સભાગાઈ ચૌ કામ હોડી વાવડી તરફ વળ્યા. ગસ્તામાં પ્રકાશે પ્રવોતને પૂછ્યું ‘તમે મુગઈથી પચાયા ?’

‘ના, વિવાહાગ્રહાયી’

‘તમે ક્યા વોર્ડમા હો ?’

‘હટ્ટા’

‘મેરેક નબર ?’

‘નશુ’

‘તણુમા તો હુ ચે છુ તમને જોયા હોય એમ લાગતું નથી’

‘હું ગઈકાલે ગત્રે જ આવ્યો.’

‘એમ હજે તારે’

‘તમને આપણો તેજેવધ થનો નથી લાગતો ?’ પ્રગોને

થોડી વાતે પૂછ્યું

‘ગેમા ?’

‘જે રીતનું આપણી સાથે વર્નન ચનાવવામા આવે છે તેમા’ એણે સદગ કડગાકીથી કહ્યું

‘ના, એમ નથી. પણ જે રીતે આપણે સદન કરતા આવીએ છીએ જે રીતમા આપણો તેજેવધ કે પણ એ વિષે આપણે નિગતે વાત કરીએ તો ?’

પ્રગોતને લાગ્યું કે આ ‘ઝિગતો નેના’ એની મરમી કરને હતો, એની વાતને હળવે હોયે અવગણતો હતો એણે જવાબ ન આપ્યો.

વારડી આગળ પહોંચ્યા તો ત્યા ખૂન ધમાન મચી હતી કોઈ યાગમાથી પાણી લઈ લાય થોતા હતા, તો કોઈ બે ચાર મિત્રોની ટોળી જમાની વાતો કરતા હતા વોર્ડે ‘ધાત કાઈવિ,’ ‘મોટક કાઈન’ ‘કાવડો કાઈવિ,’ ‘હજર ચવો ઉવર ચલો’ એમ જુઓ માગતા યતનમારબના સત્તિજેની જેમ અડોથી ત્યા ઉનાવળા ઉનાચળા ચૂંમી રહ્યા હતા કેટલાક કીમીનનો યાગ.

ની ખીજ બાબુએ જાણ અને મૂળાસકરિયાં પાણીમાં સાફ કરી કરી દાયગામાં भरता હતા. કેટલાક પપૈયાની ખીજ બાબુએ બેડા બેડા સાંકળબેડી જિજ્ઞાસી કરતા હતા. એકાદ સુમિન્ડેન્ડેન્ડના વખતમાં ચકચકના તાંસળાં ને બેડી જોઈ માશી અપાઈ હતી, તે દિવસથી એને ચોકમાં રાખવામાં ફાજલ વખત ગાળવો એમ નક્કી થઈ ગયું હતું. એક બાબુ હવાલદાર પાંચસાત સિપાહીઓના ટોળા વચ્ચે જિભો ગદી એમની પાસેથી હિસાબ માગતો હતો. વચમાં એકાદ પસાર થતી દુકડીનો વોર્ડર આવીને ‘પંદર કેદી ખરાખર સા’બ’ એમ કહીને જિભો ગહેતો ને ચોપડીમાં સંખ્યા ટપકાવતો. દબ્ય શાક-પીક કે દાણાપીકમાં થતી હરરાજનો ખ્યાલ આપતો. જેલમાં જે માનવજીવનનો એક યા ખીજ રીતે વિકસ જ થાય છે. એ વિકસ-નો સાક્ષી એ કોસિ હતો, એને ખેંચવાના ડાંડવા હતા, ને સામાન્ય ગુનેગારોની સામળબેડી હતી.

શાક ધોનારની પાસે એક-બે વોર્ડરો આવીને મૂળાના કાંઠા તોડીને ચાલતા થયા. એમને દૂર ગયેલા જોઈ એક ધોનારાએ શકરિયું લઈ કાઈ દેખે નહિ તેમ ઝડપથી કેડે ચડાવી દીધું. પગ ધોતાં ધોતાં પ્રયોતે આ જોયું ને પ્રકાશને બતાવ્યું ને હસીને કહ્યું: ‘આપણે સારું શાક જોઈએ, સારી જાણ જોઈએ એમ ખૂમ મારીએ પણ ક્યાંથી મળે ? હજી આમાં વચ્ચેથી કેટલું ચવાશે એ કાણ જાણે છે ? પછી કચરો ઉમેરાઈ ને આવે એમાં નવાઈ શી ? સીધું લેવાની ને રાંધવાની તમામ વ્યવસ્થા જ્યાં સુધી આપણા હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી કાંઈ જ શક્ય નથી. આવેને આમ કામ કરતા કેમ અટકાવી શકીએ ?’

‘આવી લાંબી સમવાળા પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં જ ફેર પડવો જોઈએ. એ જો આમ ન કરે તો વીસ વર્ષ કાઢે શી રીતે ?’ પ્રકાશે હસતાં હસતાં એમના પ્રત્યે એક દયાની નજર નાખી.

પ્રવોતને આ અહિંસાવૃત્તિ ન ગમી. પ્રકાશ એ અલુગમે ન દેખે એટલા માટે એણે મોઢું ફેવી લીધું. ટોળામા હાથમા પાવડા સાથે લીભેલા એક લુવાન પર એની નજર પડતાં જુમ મારી ' નરોત્તમ, નરોત્તમ ' પણ એણે સાબળ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ એટલે ' હમણા આવુ છું હો ' એમ કહી ટોળામા ધૂમ્બો

પ્રકાશ એની ટટાર ને પગલે પગલે કંઈક કચડવા મથતી ચાલ પાછળ જોઈ રહ્યો એને થયું ' પણ આવી અનગ્રાઈશા માટે ? '

પ્રઘોતનો ઉકળાટ ખોટો ન હતો. છેલ્લા ચાર-પાંચ માસ
યમાં બધા જુદી જુદી રીતનો ત્રાસ સહન કરતા આવ્યા
હતા. પાંચ માસ પહેલાં નવા જેલરે આવીને હુકમો કાઢ્યા. 'બહાર-
નાં પુસ્તકો નહિ મંગાવાય, લેખન-સાહિત્યની મનાઈ છે, સાબુ
બધા રોટરમાં રહેશે, નાવાના સાબુ નહિ આપવામાં આવે, મુકા-
કાતમાં કોઈ ચીજ નહિ આપવામાં આવે.' આમ એક પછી એક
શબ્દો ઓફિસ-કમરમાંથી ધમાકાને બહાર પડવા માંડ્યા.

આગેવાનોએ પહેલાં શાંતિથી આ જોયું, અસહ્ય બન્યું ત્યારે
સમગ્રવદ આદરી, પણ અધિકારી વર્ગે-જેલરે-તો રપટ કાપડો
ટાકી મનાવ્યો એકવાર કાઠકે કારણસર ઉપવાસ થયા, ચાલુકચ
અધિકારી વર્ગે તરત જ નમતું આપ્યું, વચન આપ્યા, આગેવાનો
જેવા લાગતા એક-એ જણને તમિષતનું મહાનુ કાઢી બીજા જેલો-
માં મોકલી દીધા થોડા દહાડા પછી પાછું હતું તેમનું તેમ શરૂ
થયું. બધાને લાગ્યું કે આગતુ સારું વર્તન એ તો માત્ર ખરાબ
વર્તન માટે પૂર્વ તૈયારી હતી. આથી સામાન્ય રીતે વાતાવરણ
ધુધવાયતુ રહેતું ક્યારેક તણખા ઝરતા, પણ કોઈ અચાત કારણોને
લીધે પાછા હોલવાઈ જતા.

મુશ્કેલીની વાત તો એ હતી કે પ્રઘોતને જે વસ્તુ અપમાનજનક
લાગતી તે બાકીના મોટા સમુદાયને એની સાથેના હમેશાના ધર્ષણને
પરિણામે અતિ સામાન્ય બની ગઈ હતી; અને એથી એને મન એમ-
નામાં નહોતો અપમાનનો રોષ કે નહોતી સ્વમાનની ફનાગીરી.

તે સાંજના જ્યારે પ્રવોન જિતરો લઈને બેરેકમા દાખલ થતો હતો ત્યારે તેણે પ્રકાશને હેકે હેડાના બાગ પાછોમેતો જોયો, પણ એને મહુ અગત્ય આપવાની પચ્છજ ન થઈ 'ગીનતી' આની ગયા પછી થોડી વારે એ જિતરો પહોળો કરવા જતો હતો ત્યાં પ્રમશે આની એના વામે હાથ મૂક્યો 'ત્યા તમારા મા' જગ્યા મળી છે, આવો ને ત્યા જ તમાગ સ થીઠારોમાથી બાધે કાઈ છે ?'

પ્રકાશની આખમ થી રહાલના કુવાગ છૂતા હતા પ્રવોનને થયું કે આટલો મોગ ને વિનયશીલ જુવાન એને કેમ આકરો લાગતો હતો ? પોતાના મન ઉપર એ જણુમો આ રો 'મારી દૂકડી માહેના અહીં કાઈ નથી માત્ર પૂ જ અર્ધ અ બો'ધુ' એણે કહ્યુંતા કહ્યુંતા જનામ આપ્યો.

જે જગ્યાએ પ્રમશ સૂતો હતો તે બેરેક હેકે હેડા પા દની, એને ત્યા ઘોઘાટથી પર ગડી મકાય એમ હતું બેરેકની લ માઈ પહોળાઈ ૬૦x૧૮ ફૂટ હતો એક જાજરને પેશામની કોટડી હતી, જેની વાસ ટાકા પોગની આખી એશરીમા ફેલાતી બીજો કોડે પાણીના આગ-પાય માટનાં પડ્યા હતા પાણી લગવા આવનાગની બેઠગારીથી આલુમાલુની જમીન લીંગઈને પોચી થઈ ગઈ હતી, ને એમાથી કોડવાટની વાસ આવતી છતાં ઘણાખગ પાણી લગનાગ એ તરફ લાગ્યે જ વડા દેતા.

બેરેકમા અમુક અતરે વીગળીના દીવા મૂક્યા હતા ગમિના નવ પછી એમાંનો પહેનો ને હેકેનો જુઝાવી નાખવામા આવતા. બે બાલુની દીવ લોમા અમુક અમુક અતરે અધ્યદ્રાકાગ નરીઓ મૂકી હતી, જેમાથી બે-આગ જણા જઙારનું સંસ્કૃતિ દર્શ જોતા હતા કેવાકે છટીજવાઈ ટાળઓ જમાની વાતો કળ્યા હતા, તો કાઈ પધારીમા પડ્યા પડ્યા વાચના હતા-મનકે પુરના જારણા આગળ

એસી બે ચોડરો રાત્રિભોજનને ઇન્સાફ આપતા હતા. વચમાં એક વૃદ્ધ ‘બાન બંધ’ ‘બાત બંધ’ એમ પોકારતો હતો.

આ ચાર દીવાલના લંડકમાં ૫૦ માણસોને પૂર્ણ હતા. એમાં ન હતી એકલી મીકાશ કે ન હતી એકલી કડવાશ. એમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા ન હતી. એમની નાનકડી દુનિયા ને નાનકડા બચ્ચાંરના પ્રમાણમાં ત્યાં બધું ચે હતુ, બહારના જગત જેવું સારું ને નરમું. પણ એક ચીજ ત્યાં હતી જે બહારના જગતને દુર્લભ હતી—ને તે સમાનતા. ત્યાં જગતના જિંચામા જિંચા ધરની વ્યક્તિ નીચામાં નીચા ધરની વ્યક્તિ સાથે બેસતી—ઊઠતી. ત્યાં એમના વચ્ચે સંસ્કારના મિથ્યા ભેદ ગણવામાં આવ્યા ન હતા. જે સુવાનુ, ખાવાનું ને કામ કરવાનું એકને મળતું તે જ બીજાને મળતુ. પતિત અને પુણ્યશાળી, ગરીબ અને શાહુકાર, સમકારી અને અસમકારી, રોગિષ્ઠ અને બલિષ્ઠ, ઇશુ અને જુઝાસ, એવા કાંઈ ભેદ ગણવામાં આવ્યા ન હતા. સર્વ એકસરખા હતા—ગુનેગાર.

‘Where is the young chap?’ બિખરે નીચે મૂકનાં પ્રહોતે પૂછ્યું.

‘કાણુ મનોજ ! એ તો બાબા બેરેકમાં છે’ પ્રકાશે જવાબ દીધો. ‘સામેની બેરેકમાં. નાની ઉંમરનાને ત્યાં જુદા રાખે છે.’ પ્રહોત મૂઝો રહેલો જોઈ નહિ સાંભળ્યું હોય એમ ધારી પ્રકાશે ફરીથી કહ્યું. તે જમિયાન પ્રહોત ગિસ્તરો બિજાવી રહ્યો હતો. તેણે બેસના બેસતા પૂછ્યું. ‘શા માટે જુદા ? સાથે ફીમીનલો હોય છે !’

‘જેલ મેન્યુઅલનો એક નિયમ છે કે નાની ઉંમરના ગુનેગારોને મોટા ને રીડ ગુનેગારો સાથે ન ગણવા, કારણકે એમાં એમની પામેથી અપલક્ષણો શીખી જવાનો ભય રહે છે. આ નિયમના આધારે બાબા બેરેક જુદી બનાવી છે. આપણા માટે એ

દલીલમા કાઈ વળૂ નથી પણ એ લોકો તો એમ બતાવવા માગે છે કે અમારે મન તમારી ને કીમીનનો વચ્ચે કાઈ ભેદ નથી

પ્રકાશે ફોડ પાડ્યો.

‘ત્યા વોડરો તો નાની ઉમ્મરના નથી ને ?’ હસતા હસતા પ્રશોતે પૂછ્યું

‘ના, ના, એમ તો ત્યાં બિનટા વધુ કડક રાખ્યા છે નાના ન્હા ને, એટલે દખાવવા ’ પ્રશોતે કહેતા કહેતા કિંતુ લખાવ્યું

કેટલો ઘોઘાટ છે ? રાત માટે તો સેપરેટ આશીર્વાદરૂપ

‘તમે સેપરેટમા હતા ?’ પ્રકાશ પડખુ ફેર્યો હાથ પર માથું ટેકવું હા ત્યાંથી જ મને કાલે લાવ્યા ને !’ પ્રશોતે જોયું કે એના

અવાજમા ન પરખાય એવો ગર્જનો ગ્યુફાર હતો

‘મને પાચમામા લઈ ગયા હતા ’ એણે ઉમેર્યું

જેલના બે ચક્રોમા નાનું ચક્ર માત્ર કાટડીઓનું જ બનેલું હતું, ને એના જુલ જુલ હાથ પડેલા હતા

શા મટે ? મઈ ઝગડો થયો હતો ?’

ના ના અમે આન્યા તેની ખીજ કે ત્રીજ રાત્રેહું પેશાન મરીને આવેનો હતો ત્યાં વોડરો મને અમમ્યો ને પૂછ્યું કે પૂછકે કયું નહિ ગયા ?’ મને શી ખતર કે અહીં પૂછીને જવાતું હશે ?’

‘અહીંયાં એ લોકોને કહેવું પડે છે કે વોડર પેશાન ’ ‘વોડર ટદી’ ને એનો હમરમાં જવાન મને ત્યારે જ આગળ વધાય મૂળ તો કાઈ અદર ગયું હોય તો નાહક જોગી ન થવું પડે એટલા ખાતર આ ચયું છે પણ નિમમોનું જડતાથી પાવન ન થાય તો આપણા માટે જેલમા શિખત જેવી વસ્તુ જ ન ગહે ને !’ હસીને વચમાં પ્રકાશે મ્યું ‘હા પણ પગી

‘એણે તો મને દમગાવવા માંડ્યો ને કહે કે ખટલા ઉપર લઈ જઈશ, આમ કરીશ, તેમ કરીશ, એટલે મારો મિત્રજ ગયો. ને કીધું: ‘ભાઈ ગયો હતો, રમ લેવી જોઈએ એવી ખબર ન હતી, તારે ખટલા ઉપર લઈ જવો હોય તો’ લઈ જાજે, ખીલું કાંઈ છે?’ એટલે એણે ટોપી લઈ લીધી, સવારે સીધો ડેપુટી જેલર આવ્યો એટલે ખડો કર્યો.’

‘કયો ડેપુટી જેલર? જણાવત ને?’

‘હા, એ ડીગ્રીજ. એના આગળ લઈ જઈને કહે કે ‘સા’મ થે કાયદા નહિ સુનતા.’ સા’મે કીધું કે ‘અચ્છા ઉસકુ લે જાઓ.’ એટલે મને સીધો પાંચમામાં લઈ જઈને પૂરી દીધો.’

‘જેલર પામે ન લઈ ગયો?’

‘ના, ના.’

‘એ કયો વોર્ડર હતો?’

‘નામની મને પાછળથી ખબર પડી હતી. પણ અત્યારે ખરાબર યાદ આવતું નથી. જિંચો છે, સહેજ રતાશ પડતી મૂંઝો, એકદમ સફેદ છત્રીખંધ કપડા.’

‘રામુ નામ’ હતું, રામુ?’

‘હા, હા, રામુ જ. દાદાજીએ મને કહેલું.’ ‘દાદાજી’ બોલતાં એનો હર્ષ ધૂપો ન રહ્યો.

દાદાજીનું નામ તો નારાયણ. પણ જેલમાં એમને સૌ દાદાજી કહીને એમના પ્રત્યેનાં માન ને પ્રેમ વ્યક્ત કરતા. જેલમાં અને જેલ બહાર કેટલાયે જુવાનો ઉપર એમનું નામ જાદુબરી અસર કરતું.

દાદાજીની જીવનકથા પ્રેરણાના સ્રોત સમી હતી. વર્ષો પહેલાં ભારત-સ્વાતંત્ર્યનો મંત્ર પ્રજાના હૃદયમાં જાગ્યો એ ન હતો, ત્યારે ‘ઝેર ગ્યાં ને વેર ગ્યાં વળી કાળા કેર ગ્યા કરનાર’ એ સૂર શિક્ષણ, સાહિત્ય ને સેવામાં માર્ગદર્શક મનાતો, ત્યારે એમણે ઘરનો

ત્યાગ કરેલો ને ઠેર ઠેર લાગી કાઢકે જાગૃત આત્મામાથી પ્રેરણાના અમીઘૂટ પીધા હતા.

એમના ત્યાગે એમને જાગૃત ને જિતેદ્રીય બનાવ્યા હતા. એમના ગમ્મડપાટ અને અનેકવિધ અનુભવે એમને શાંતિ ને તન્મયતા અર્પી હતા. પ્રેરણાના અમીઘૂટાએ એમનામાં સ્થિત ને અંજ્યેય સાધનાશક્તિનું આરોપણ કર્યું હતું. માનવસ્વભાવના વિશાળ ને તન્મયપર્ણી અભ્યાસે એમને વિશુદ્ધ દષ્ટિ દીધી હતી. ને આ બધાએ એમનામાં ક્રાંતિની અદમ્ય ભૂખ જાગૃત કરી હતી.

કેટલાક વર્ષો પહેલાં એ મહારાષ્ટ્રમાં ગયેલા ને એમણે ગાંધી ના પરિનામ તરીકે ગલીએ ગલીએ, ને રૂપડે રૂપડે લાગીને જુનાન શોધેલા, ને એમને એ જ મત્ર દીધો કે 'વદાણુ રૂમે છે, ખનાસી, તું કાં સૂતો?' એમનો એકાદ ક્ષણનો સહવાસી પણ કહેતો કે 'બાઈ, એ તો હુતાશન છે.'

ન્યારે એ દેખાતા ત્યારે નવનોદિષાથી વીંટાયના ને અદમ્ય થતા ત્યારે એમના આસાક ગુપ્તચરોએ કાઈ વાર નહીના બધામાં, કાઈ વાર કુમળમાં તો કાઈ વાર જૂતાવળ સમગ્ર ખડેરમાં લગ્નતા એમને પકડી પાડેના.

૧૯૨૨ના એક મહિનાના પ્રમાણે 'મધ્યાહન' પત્રના મથાગે છપાયું કે 'ભદ્રપુર ગ્રામ્ય કેમના મુખ્ય આરોપીની ધરપકડ.'

સરકારે એમને હમેશ માટે પોતાના મહેમાન ગણ્યા વાતેલા થતી કે સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પણ એમનાથી બીજે ન, આસે ત્યાં મુખી ત્યા જતો જ નથી. કાઈ એમને જાણી કહેતું તો કાઈ ગુજરાતી મદાગાંધી પરના એમના પ્રેમને લીધે ધણા એમને મદારાષ્ટ્રી ગણતા. પણ એ તણે બાળાએ પરનો એમનો કાળુ મદજા હતો એમ સૌ કે ઈન્કીશાનું.

એ દાતાજીના આજ મહત્વાસને પ્રગ્નોન પોતાનું મદામાત્ર માને તો એમાં ગા નવાઈ.

‘દાદાજી ત્યાં છે ?’ પ્રકાશે પૂછ્યું. એની દમ મુજબ એમાં સમાને માપી લેવાની જિજ્ઞાસા તરી આવતી હતી. પણ પ્રવોતને અત્યારે એ તપાસવા જોઈતી ધીરજ ન હતી. એણે તો ચકાવે જ રાખ્યું : ‘હું’ ગયો ત્યારે દાદા હોજ આગળ ફરતા હતા. આખા ચક્રમાં એ વખતે અમે બે જ જણા હતા. મને દાટડીમાં પૂરીને વોર્ડર બોલતો ગયો કે ‘અખી સા’બ આકે તુમારી ગરમી ઉતારેગા.’ અને તો કંઈ એની બહુ પરવા ન હતી, પણ આ બધું જરા વિચિત્ર લાગ્યું. થોડી વારે દાદાજીએ આવીને પૂછ્યું : ‘ક્યાંથી આવ્યા ?’ મેં બધી વાત કરી ત્યારે કહે કે ‘હજી તને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે લઈ જશે. ત્યાં આ જ પ્રમાણે વાન કરજે. ગલગવાનું કંઈ કારણ નથી. એ તો લ્યુમનો માનીતો વોર્ડર છે, એટલે જરા ગિવડાવવા લાવ્યો હશે.’

‘પછી ?’

‘પછી બહારની લડત અગે કેટલીક વાત થઈ. હું દેવડુ ભમ્યો છું, બહાર જઈને શું કરવા માગુ છું, એવું એવું પૂછ્યું.’

‘અને તમે શો જવાબ આપ્યો ?’

મેં ક્યું : ‘હાલ કેમ કહેવાય ? બહાર જઈને પરિસ્થિતિ તપાસ્યા પછી જ કહેવાય.’

‘ડીક.’ પ્રકાશે ધીમેથી ક્યું. એને આ જવાબ ન ગમ્યો. એને થયું પોતે એની જગ્યાએ હોત તો કેવું સારું ?

‘કેમ તમને આ જવાબ ન ગમ્યો ! અત્યારથી શું કંડી શકાય ?’

‘હા, એક વસ્તુ નિશ્ચિત સ્વરૂપે જોયા સિવાય કેમ કહેવાય ?’ એણે જવાબ આપ્યો. પણ એને તરત જ લાગ્યું કે પોતે નિર્ર્થક બોલ્યો હતો. ‘પછી તમને પાછા કેવી રીતે લાવ્યા ?’ એણે વાત ખલ્લાવી.

‘ખીજે દિસે સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ આવ્યો. વોર્ડર મને શા માટે લઈ ગયો હતો તે મેં તેને સમજાવ્યું, એટલે તરત જ સાથેના

હવાલદારને કહે કે ' અચ્છા, ઉસકો ચક્રગમે બેજ દેઢા એટલે સાજો અહીં લાવ્યા મને ત્યા જ ગમ્યો હોત તો યે વાંધો ન હતો. જિલદુ ત્યાં વધુ ગમત. દાદાજીનો સહવાસ મળત અને ટાઢા છાયાનું કામ હતુ અહીં તો આ તાપ, આ સખન મમ ને આ પોર્લસો ને વોર્ડરનો ટકટકારો આ ત્રણે જ્યારે ભેગા થાય છે ત્યારે સહન નથી. થતુ એ લોકો આપણને શુ ધારી બેઠા છે એ સમજતુ' નથી આપણને વાનવાતમા અધા કહે, ગાળો દર્ષિયે ને જગત માયુ જીવુ ક્યુ' એટને એક ખૂણે લઈ જઈને જાણે વેગ વાળતા હોય તેમ મારે મારથી આ બધુ નથી જોયુ જતુ '

' તમે પણ ઠીક ઉશ્કેરાવ છે. ' હસતા હસતા પ્રકાશે કહ્યુ

' ઉશ્કેરાના સિવાય આપણી પાસે ગહેરા શુ દીધુ છે? અરે, આપણે એક દિવસમા કેટલી વાર માનભગ થઈએ છીએ? હિમાન તો કાઢી જોજો આટલુ જ હોત તો યે હુ ન ઉશ્કેગત, પણ ખાનો વિરોધ ઠાઈ કરતુ નથી, કગવા દેતુ નથી કાઈ મુશ્કેલી ટાળવાની વાત આવનાં જ આપણે સમાધાન શોધવા માડીએ છીએ જાણે આમ નમતુ આપવાથી કહી લાગુ જ નહિ પડે એમ હોય ને. હુ સાચેસાચ કહુ છુ કે જેમ જેમ આપણે લીધ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણામા નમજાઈઓ વધતી જાય છે, આપણને આ યિતિ મદતી નથી કે ' એણે હુ ખી અવાળે કયુ. પ્રમણને લાગ્યુ કે એના પાછાં વાક્યોમા ગૂઢ વિચારો સમાયેના હતા એણે પ્રગીતને હલુ વધુ બોલના દીધો હોત, પણ ત્યાં વોર્ડરનો અવાજ આવ્યો ' યે કયા મનના મચાયા. ' કયા યે હુ ધર્મસાલા દેં યા નૈવખાના ' સમ સખી પધારી પકડ લો, અમી આઠ જજ ગયે. ' એટલે પ્રકાશે એને હાથના ઇશારા વતી બોનતાં અટકાવી કહ્યુ ' હમણાં રહો, રાતપાલી આવે છ. '

પ્રમણને લાગ્યુ કે એના પાછાં વાક્યોમા ગૂઢ વિચારો સમાયેના હતા એણે પ્રગીતને હલુ વધુ બોલના દીધો હોત, પણ ત્યાં વોર્ડરનો અવાજ આવ્યો ' યે કયા મનના મચાયા. ' કયા યે હુ ધર્મસાલા દેં યા નૈવખાના ' સમ સખી પધારી પકડ લો, અમી આઠ જજ ગયે. ' એટલે પ્રકાશે એને હાથના ઇશારા વતી બોનતાં અટકાવી કહ્યુ ' હમણાં રહો, રાતપાલી આવે છ. '

ચોટી વાર આખી બેરેકમા શાંતિ ફેલાઈ. ક્યાંક ક્યાંક મનમંદ

વાતો થતી હતી. ઓસરીમાં ભારે જોડાનો ખખડ ખખડ અવાજ આવતો હતો. થોડી વારે હાથમાં ફાનસ સાથે પોલીસ આવીને ઊભો રહ્યો, વોર્ડરે જૂમ મારી: 'પચાસ કેદી, એક દાલાપાણી, બરાબર સા'બ.''

'તુમારા નામ કયા?' પોલીસે આગળ આવી સહેજ રોક-થી પૂછ્યું.

'હુ, સા'બ, અલીમદમ્મદ.'

'તુમારી જુરાકમે કીતની ગરબ હોતી હૈ? મુનતા નહિ હૈ? દુસરી એક બી જુરાકમેમે અવાજ આતા હૈ?' પોલીસે રોક સામટા પ્રશ્નો પૂછ્યા.

'સા'બ મેં કયા છું? જોલ જોલકે તો મેં થક ગયા, લેફ્ટીન મુઝે કૌન મુનતા?' વોર્ડરે હાથ લાંબાટૂંકા કરતા લાચારી ગાઈ.

'મુનતા નહિ હૈ? અઝા તુમકો માલૂમ હોગા.' એણે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં એના ફળદ્રુપ બેગમાં એક તર્ક ઊઘ્યો અને તેને ઠાલવવાની લાલચ તે રાકી ન શક્યો. 'તુમકો વોર્ડર કાયકુ ખનાયા?' પ્રયોગ કરતા ગસાવનશાસ્ત્રીની આતુરતાથી એ જવાબની રાહ જોઈ રહ્યો.

આ ગરબ સાલણીને બીજો એક જુકો વોર્ડર અને એક વોચમેન એની પામે આવીને ઊભા. જુકોને જોઈ પોલીસને નેર આવ્યું: 'રસૂલ, તુમારા જેસા જૈકે ઓર અનુલવી આદમીકો ઇધર કાયકુ રખ્યા હૈ? તુમકો જેલખાનાકો કાયદા માલૂમ નહો હૈ?'

'સા'બ, મેં સગ સેતાન છકટા હુઆ હૈ. કોઈ મુનતા નહો. અબી હમ જોલા થા કી સગ સો જાઓ. નવ જળ ગયે. લેફ્ટીન કૌન મુનતા હૈ? એક આદમીકો જોલતા તો સગ છકટા હો જાને ઓર થોટાલા મચા હેતા. કરે કયા?' જુકો રસૂલે આખમાં હસતાં કહ્યું.

'વો કૌન કૌન હૈ? ઉસકો હમારી પાચ ઘાવ, કલ સાબડી

પાસ ખડા કરે સીધા સપરેટમેં બધે કરા દેજે. ' ભારતર વર્ગના તોફાની ઘોરરાઓને આગળ લાવવાનું કહે તેમ પોલીસે કહ્યું.

વોર્ડરે એકાદ-બે જણના હાથ પકડ્યા, પણ એમણે તો કહ્યું: ' હમ તો પદતે થે. હમ કીધર ખાતાં કરતે થે ? હમ નહિ થે, દુસરા હોગા. ' સાચી વાત એ હતી કે હજુ સુધી બને વોર્ડરે ખાતા હતા, અને જરદાની આપલે કરતા હતા. વખત પણ હજુ બહુ વાંતેલો નહિ હોવાથી કાઈને ટોકવાની જરૂર લાગી ન હતી. આખરે એક જણને પકડીને રસૂલે મોખરે કર્યો અને કહ્યું: ' ચે ઔર વો તીન. કમાટી જમા કર જોડા ચા. હમ જોલા તો ઉસને જવામ દીયા: ' અબી તો આડ બી નહિ બજે. ' '

' અચ્છા ઉસકા બીલા લેલો ઔર કસ ફજરમેં હમારી પાસ લાના. ' ફાનસ હલાવતો હલાવતો પોલીસ આગળ વધ્યો. રસૂલે તરત જ બીજા ખારી પાસે જઈને હાથ લંબાવ્યો, એટલે એકે નાનકડી પડીપડી મૂકતો તે ચાલ્યો ગયો.

' સાક્ષા કીતના દેતા હૈ ? ' રસૂલ પાછા વળતા બમઝો.

પોલીસ ગ્યો કે તરત જ વાત શરૂ થઈ: ' સાવ નિર્દોષ માણસને રજૂ કર્યો. ' પ્રઘોતે કહ્યું: ' તમે જોતા હતા કે એણે બધો વખત ' મંગળપ્રભાત ' માંથી કોંચે જોયું ન હતું. ને હવે કાલે કંડાએડી કે કાંટની સગ્ગ થશે. એ પોલીસે દુકમ કર્યો એટલે ગમે તેને પકડીને રજૂ કરી દીધો. પછી જાણે ને એને એક મહિનેા અંધારીમા રહેવું પડે, કે ચાર દિવસના ઉપવાસ જે ચલા પડે. '

જેમમાં સૌ જાણે છે કે કાંટની સગ્ગમાં ઉપવાસ જ ખેંચવા પડે. કારણકે એકલી ખારી કાંટ પી જ શકાય નહિ, અને પી શકાય તો યે તે પછીની અશક્તિ વગેરેના કાઈ તૈયાર થાય નહિ.

પ્રકાશ આ બધો વખત વિચારમાં ગરકાવ હતો. એ રોગનું મૂળ શોધવા માગતો હોય એમ લાગતું હતું.

‘તમે ધારો છો એટલો દોષ આપણે એને ન જ દઈ શકીએ.’
પ્રકાશે ‘જ’ ઉપર બાર દીધો.

‘શું? ત્યારે કાને દોષ દેશો?’ પ્રવોતને થયું કે આ માણસ વિચિત્ર છે; ધડીક થયું કે એનો જવાબજ ન સાંભળવો. પણ પ્રકાશે એનો હાથ ઝાલીને કહ્યું: ‘ધીમે, તમે આ જ દિરસાનું મૂળ તપાસો. હું ખીજા વિષયની વાત જ નથી કરતો. તમે ભુલો છો કે આપણા-માર્થી દેટલાક જણ વાત કરતા જ હતા. એ ચોક્કસ વાત છે. અવાજ પણ થતો હતો.....’

‘પણ નવ વાગ્યા સુધી તો વાત કરવાનો આપણને કાયદે-સર હક્ક છે. ત્યાં એ ના પાડી જ શાના શકે?’ પ્રકાશને વચમાં જ પ્રવોતે અટકાવ્યો.

‘તમે માંભજો તો ખરા. આપણને નવ વાગ્યા સુધી વાતો કરવા દેવી જોઈએ એ આપણો હક્ક છે એમ માનીને જ વાત કરીએ. હવે જ્યારે વોર્ડર વાતો કરવાવાળા માણસને રજૂ કરવાની, સગા ખવરાવવાની વાત કરે છે ત્યારે એમ માનનારા આપણે બધા ચૂપ રહીએ છીએ! શા માટે, ભાઈ? ઘોંઘાટ થતો જ હતો, એટલે વોર્ડર કાઢીને રજૂ કરવો જ જોઈએ. ન કરે તો એને હેરાન થવું પડે. આવું કારણ હોય તો કદાચ પટ્ટોપાઘડી ન જાય તોયે તાકીદ તો મળે જ, અગર રીમીશન* કપાય. મારા-તમારા જેવા કે જેણે સ્વેચ્છાથી જેલમાં રહેવાનું સ્વીકાર્યું છે, એને તો રીમીશન મળ્યું તોયે શું, ન મળ્યું તોયે શું. પણ જેમને પરાણે ‘આંહો દાટી દીધા છે તેમનું શું? એમને તો રીમીશનની કિંમત હોય જ. આપણને જે મહિના એપરેલ કે દંડાએડી મળે, કાંચની સગા થાય કે અધારી મળે એ સહન કરી લઈએ. પણ એને તો અડી દસ દસ કે વીશ વીશ વર્ષો કાઢવાં છે. એમની વોર્ડર-

* મહિને ચાર દિવસો માનીના મળે તે.

‘શીપ બન્ય તો ? એનાં વર્ષો કેટલાં લાંબાં થઈ પડે ? કંઈપી લુગો ને ?’ એની લાવમય આંખો પ્રઘોતના મુખ ઉપર ફરી હતી. પ્રઘોતને માટે એ ઝીલવી આકરી થઈ પડી. પ્રઘોતે મૂંઝાઈને કહ્યું : ‘પણ આપણે દુનિયાના ઓળખીતા ને બિનઓળખીતા બધાપણું લણું ફરી ફેણું એમ ક્યાં લખી દીધું છે ?’

‘હા બરાબર. પણ કોઈનું જૂડું કરવાનું થોડું જ લખી દીધું છે ?’

‘સમજ નથી શકતો કે...’ પ્રઘોતે પ્રકાશના હાથમાંથી પોતાનો હાથ સેરવી લેતાં અર્ધ ગુસ્સામાં કહ્યું.

‘એ હમણાં નહિ સમજાય; સધી જાઓ. ચર્તપાલી આવી.’ પ્રકાશે ખભો ઝાલીને પ્રઘોતને પથારી ઉપર મુવાડી દીધો. -

પ્રઘોતને લાગ્યું કે આ માણસ વિચિત્ર હતો. સાચો ફરી કે ફક્તીલખાજ ? એ બે હાથે માથું ઢાંચીને પથારીમાં પડ્યો.

આ જે તો કાગા લઈ જવાનાં છે ' કમ ઉડી પાછા
ફરતા મનોજે પ્રકાગને કંચુ

' એમ ' સારે તો જગ ઉતાનગા ચાલીએ '

સગકાગના બધા ખાના વિષે સામાન્ય ટીકા થતી સાલગીએ
છીએ કે જમાપાસા કરતા ઉધાગપાસુ હમેશ ચડિયાતુ જ હોય,
બધો ખર્ચ આધગો. પણ કદાચ જેનખાતાને એમાથી બાદ કરવું પડશે.

ન્યારે ન્યારે કાપડપસમિનિ નીમવાની વાતો સલગાય છે
ત્યારે ત્યારે થાય છે કે એમા જેલખાતાના જેલશે અને ડેપુટી
જેલશેને મળ્ય તરીકે ખેસવાનું નિમત્રણ નહિ અપાય ત્ય સુધી
એની સતૈયકારક પૂર્ણાદુતિ થવાની જ નથી.

જેવનો ખોગડ, જેલનો પોશાક, એ બધું અર્થશાસ્ત્ર અને
સગવડનો મેળ મેળનીને જ ગોવાય છે જેલના લગોટના શોધ-
નારને તો આજે ન્યારે પ્રગ્નના દ્રવ્ય અને શક્તિનો અપવ્યય થાય
છે ત્યારે એની મજાના પ્રમુખનું ધ્યાન આપવું જોઈએ ખારમો
વેત એક પહોળો ને એક હાથ લાભો એ લગોટ પોટવું બાધ-
વાનો રૂમાય, નાહવાનું પચિયુ, વાદરાટોપી ને કસરતના જાગિયા-
ઓની ગળજ સારે છે ત્યારે તો એના વાપરનારને એના મહાન
શોધકનો વાંસો ચામડવાનું મન થઈ જાય છે.

એ જ રીતે જેલના સત્તાવાગાઓની અનુપમ શુદ્ધિની સાક્ષી-
રૂપ એવી ચિજ જ્ય શોધોમા કાળુ પ્રથમ હરોળમા આવશે લગોટ

તો કદાચ ઉત્તર હિંદુસ્તાનની જેનોમા ભુદે એ અપાતો હોય, પણ
 મોટો તો સર્વવ્યાપક છે '.

કેદીઓને ખોગક તો દેવો ભેઈએ, પણ બંદીવાન એ ખાઈને
 સતોષથી ' હાથ ' ચઢા ઉઠ્યારે એવો તો કેમ દેવાય ? નહિ તો
 કેદના એ લોકોને જેવનો હગમચસકો લાગી જાય. કારણકે ભાગત
 વર્ષમા અમુક કરોડ લોકો એવા જીવે છે કે જેમને પૂરું મેં ટક
 ખાવાનું નથી મળતું એ સત્ય જોવાતાની વ્યાપક દૃષ્ટિની બહાર
 નથી એટલે જારની રોટી કે કોળાનું ચાક, ને અચરે લૂણીની
 ભાજી, એ જ એમને કેદીઓને આપવા લાયક ખોરાક દેખાયો છે.

કોળાનો મદિમા અજગ છે એની પેદાશ સતુ કે મળેનો
 બેઢ ગણતી નથી વગસાદની એને મહુ પડી નથી કોળાનું કં પણ
 જેવસતા જેટલું જ વિશાળ છે, ને એની સતતિ પણ અમર્યાદ છે.
 જેવની ફુનિયાની અજગમીએ ઉપર જે કોઈ પુગણુ રચવા
 ની ઇચ્છા કરતું હોય તો કોણુ એમા પ્રથમ હરોળમા જીલજે '.

આવા વિચારો ક્રતા પ્રમાણ અને મનોજ ઉન્નવગા ઉતાવગા
 વાવડી પાસેથી પસાર થયા આજે ત્યાં રોજ જેટલી બાંક ન હતી,
 કારણકે મૌ એમનીજથી નાનું કોણુ લેવા દોડી ગયા હતા.

સડમની એ બાલુએ વિવિધ રૂપગના કેદના એ કોળા હા
 બધ પડેના હતા થોડા જણુ એ પગી એક એને હાથમા લઈ
 તપાસતા ને વાણિયાની માફક જ. હાથમા તોળી એ બાજુ મૂકી
 દઈ બીજુ ઉઘાવતા મોટો ભાગ કોળા લઈ દારનધ જેડીમાં ગમે
 હતો કોઈએ ચાળીની ઇલાણી કરી અદ કોણુ મૂકુ હતું તો
 કોઈ બગનમાં જ પાંડીને જીબુ હતું મોટું આરી ગયું હતું એ ધડી
 મા આ ખમેથી બીજે ખમે ફેરતા કાઈન ક્યારે ઊપડે એની
 શક નેતા હતા.

સડક ઉપર હતું કયા કોળા પડ્યા હતા એ ભેઈ મનોજે

ક્યું : ‘હજી કાલ પણ લઈ જવા પડશે એમ લાગે છે.’ એ નીચે વળ્યો ને જોઈને એક નાનું કાળું ઉપાડ્યું.

આખા ટોળામાં ક્લકકાટ થતો હતો. કેટલાક કંટાળીને કોળાં નીચે મૂકી બેસી ગયા હતા. પ્રઘોતને એક જથ્થું પૂછતો હતો : ‘અહીંયાં કોણી નીચેથી હાથ કાઢા પડતા જતા લાગે છે, ખરું ?’

‘આપણે આખા ને આખા કેમ કાળા પડી જતા નથી એ જ મને તો આશ્ચર્ય થાય છે. જુઓ ને આપણા હાથહવાલ ! આ તે કાંઈ જિંદગી છે ! કાઈના મોઢા ઉપર હોરા ક્યાં છે ! અહીંથી ગયા એવા બે—ચાર ચંચુ માથે પાણી નાખ્યું ન નાખ્યું, ડિફ લૂછ્યું ન લૂછ્યું, ને લુસતુસ ખાઈને આ પડવા પથારીમાં. પ્રાર્થનામાં થે બધાં ઝોલાં ખાતા હોય. સવારે જીડીને પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં. આ તો દોઝખ છે દોઝખ.’ પ્રઘોતે બધા તરફ એક ઉકળાટભરી નજર ફેંકી. સાંભળનાર એ વાત કરવા માગતો ન હોય કે પછી પૂરું સમજ્યો ન હોય એટલે, પણ એણે મોઢું એક બાજુ ફેંવી લઈ બીજા સાથે વાત શરૂ કરી

‘એ પાછા બે—ત્રણ દિવસથી આપણી ફાઈલિમાં આવતા નથી ખરું !’ મનોજે પૂછ્યું.

તે રાતના પ્રસંગ પછી પ્રઘોત પ્રકાશ સાથે બોલવા ઇચ્છતો ન હોય તેમ એનાથી દૂર ને દૂર રહેતો. પ્રકાશવાળી ફાઈલિમાંથી તો બીજો જ દિવસે નીકળી ગયો હતો. બેરેકમાં પણ એ જઈને તરત જ સૂઈ જતો. એને લાગ્યું હતું કે ‘આ માણસને મેં નાહકની અગત્ય આપી.’

પ્રકાશની નજર બહાર આ ન હતું પણ એ પ્રઘોતને બોલાવતાં અચકાતો—રજે ને અપમાન થઈ જાય તો ?

‘હા ! એ તો માત્ર એક જ દિવસ આવ્યા’ પ્રકાશે જવાબ વાળ્યો. વધારે વાત થાય તે પહેલાં હુકમ સંભળાયો : ‘ખડે હો જાઓ, ચલો આગે.’

‘ તમને એ કેવા લાગ્યા ? ’ ચાનતા ચાલતાં મનોને પૂછ્યું.

‘ મગસ લુપ્તાન છે લાવના અત્યત પ્રમા, અત્યત વેગનાન,
મારા-નારામાં એની જ જોટ છે સત્ય અમળ્યા પછી તેને કર્તવ્યમા
મૂકનાં પહેના પગિણામ વિરે આપજો તો બેપન્વા ગહીજ શક્તા નથી ’

‘ પગિણામ વિષે બેદગકાર ગુણુ જ નોઈએ ? ’

‘ હું તો વિચારને કર્તવ્યમા મૂકનાં પહેના મારી શક્તિઅશક્તિ
નો ખ્યાલ કરુ જ છુ ’

‘ ને એ જ અગમર ? ’

‘ ના સત્ય જાણ્યા પછી આપણી પ્રમા લાવનાશક્તિ એ
પશ્ચાત્તે અમયમા મુકાવવા આગ્રહ કરે ને એ સ્થિતિમા આપણે
તાત્કાલિક કર્તવ્ય સિવાય બીજા શેનો એ વિચાર ન કરી શકીએ,
એ સ્થિતિ મને વધુ સારી લાગે : લને પછી કદાચ એમા અધ
વચ હકીએ, આપણને નિષ્ફળતા મળે, પણ એમા આપણે પ્રયત્ન
શીલ ને પ્રમાણિક હોવાનો સતેષ અનુભવી શકીએ અભ્યત્ આપણે
મૂરખ તો ગણાનાના જ પહેલી વસ્તુમાં દીર્ઘદર્શિપણાની મહોર
કદાચ તમને મળશે, પણ નિષ્ફળતામા જે શાંતિ અનુભવી શકશે,
જે શોધનવૃત્તિ તૃપ્ત થશે તે દીર્ઘદર્શિપણામા નહિ મળે પ્રમાશે
કદો કદો પૂરું કર્યું

રમ્તામાં રે વે અડકે ઓગમવાની આવતી દૂરથી ફાટક બંધ
નોઈ મનોને કહ્યું ‘ ઓતારીની, આપણે જોગી થવું પડશે ’

ત્યાં તો હવાનદારે આખી ફાઈલને અટમવી બેસી જવાનો
હુકમ દીધો નીચે મેસતા એક જણનું ઢાગું પડી ગયું આખા
ટોળામાં હસાહસ થઈ રહી

થોડી વારમા ટ્રેન આવતી દેખાઈ

‘ એ લોકોને આપણે ‘ પોલિટિકલ પ્રિઝનર્સ ’ છીએ એમ
ખબર પડે ના ? ’ મનોને પૂછ્યું

‘તો શું? ને ગામડિયો હશે તો એમ કહેશે કે ‘અરે ગમ, બચાગ દેશના સારુ થઈને કેવી કહડી વેડી રિયા છે!’ ને ને કોઈ ભણેલો હશે તો ઘડી બે ઘડી ગાંધીજી ને અહિંસા પર ચર્ચા કરીને બીજે મેદાને ટટાર થવા એકાદ ચાનો કપ પીશે.’ પણ ખેડેલ એક જણે હસનાં હસતા કહ્યું. સાંજનાગ હત્યા.

ગાડી પસાર થઈ એટલે સૌએ ફાટક વટાવ્યું. ફાટકથી જોલ બહુ દૂર ન હતી. હવે સડકની એક બાજુએ જોલખાતાના તદ્દન નવી જ હમે બધાયેલા, નાના નાના બગીચાઓથી સુશોભિત બંગલાઓ શરૂ થતા બંગલાની આગળ ક્યાંક એકાદ-બે યુવતી, ક્યાંક પાંચસાત બાળકોનાં ટોળાં માથે આપા, ક્યાંક બારણા આગળ ડોલ લઈને ઊભેલો લૈયો, તો ક્યાંક ભોંત પાછળથી હાથ લંબાવી આમત્રણ દેતી લીલી કેળોનું ઝુક દેખાતું.

હમેશાં આ કુમાર કેદીઓની સેના ત્યાંની નીકળતી ને હમેશાં આ બગલા એમનું સ્વાગત કરતા અને એ મેના ત્યાંથી પસાર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી એ યુવતીઓને કદી હડવાનું મન ન થતું. એ આપાને કદી બાળકોને આ સરખસ દેખાકયા વિના ચાલતું નહિ. એ લૈયાના પગ ભરેલી તો ભરેલી ડોલે પણ તે પળે ત્યાં થબી જતા. એ નીલામ્બર કદલીવૃક્ષ અને એની સખી આમ્રલતિકાએ કદી નવીન સાજ સજ્યા સિવાય આ ગજબહીઓને આમત્રણ દીધું ન હતું.

પ્રકાશ આ બધું જોઈને પ્રસન્નતા અનુભવતો. મીઠી કંપનાનું ઘેન એને ચડતું આ બધું જોઈને એ કહેતો કે ‘આપણે નિર્ચક નથી આવ્યા.’ પણ આજે એ ઘેન પૂરું ચડે તે પહેલાં મનોજે કહ્યું ‘ચાળી પાટ જરા લેશો?’

પ્રકાશ આ હોકરાની શ્રદ્ધા ઉપર હસ્યો. ચોંટે ક્યાં લઈ શકે તેમ હતો? પોતાના પણ બન્ને હાથ રોકાયેલા હતા.

‘આપણે બંને જરા બહાર ખસી જઈએ, હેલ્થે ગ્રીટીંગ્સ.’ એણે કહ્યું ને બંને દારમાંથી નીકળી ગયા. મનોજે થાળીપાટ નીચે મૂક્યાં.

પડખેના બંગલાના દરવાજાની ખારી પર એક જુવાન બેઠો હતો. પ્રકાશ સામે જોઈને એ હસ્યો.

‘You all Gujaratis?’ દરવાજા ને સડક વચ્ચે નહિ જેવું જ અતર હતું.

‘Most of us.’ પ્રકાશે એના સામું જોયા સિવાય જવાબ આપ્યો.

‘And your name, please.’

‘Prakash.’ ફાઈવના છેલ્લા માણસને પસાર થયેતો જોઈ મનનેએ ચાલવા માંડ્યું.

‘And your companion’s?’ એણે ખારી પરથી ઊઠી આગળ આવતા પૂછ્યું.

‘Now to-morrow, please.’ પ્રકાશે ચાપતાં ચાલતાં જવાબ આપ્યો, ને પાછું ફરી જોયું બંને જણા હસ્યા.

‘તમે એને ઓળખો છો?’ મનોજે પૂછ્યું.

‘થોડુંક હું વચમાં વીસી જિયક્નાશમાં હતો ત્યારે એકાદ વાન અહીં ચોમેલો ને તે દિવસે એ અહીં આવી જ રીતે એડેયો, ને જગતરા વાત થયેલી. તે પછી રાજ સાંજે એ અહીં મોકો હોય હું યે હસું ને એ પણ હસે. આજે ઓચિતાની વાત થઈ. એ બંગલો જશવંતનો છે. એટલે એનો બાઈ કે કંઈક સગો થતો હશે. એટલે જ પોલીસ કંઈ કહે નહિ. બીજો હોય તો આમ હિમત જ ન કરી શકે.’

સૌ દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા એક બદ્ધકધારી સગી આંટા મારતો હતો. એ-તણું જણા પગથિયા ઉપર બેઠા બેઠા આંટીએ આધના હતા.

જેન શબ્દથી આપણા મગજમાં લયકર છાયાયિત ખડું થાય છે પરંતુ એટલી લયકર એ બહાગથી દેખાતી ન હતી દરવાજાની એક બાજુએ પિત્તળનો એક મોટો ઘટ લોઢાના થાલના સાથે લટકતો હતો બીજી બાજુ એક નાનકડી પેટી જડેલી હતી, જેના ઉપર લખ્યું હતું 'For applying to the Superintendent' પડખે પાટિયા પર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની મહિલાના કાગળો ચોટાડેલા હતા, જેમાંના કેટલાકના નીચલા છેડા હવામાં ફૂફડીને એના ચોટાડનારની બેદરબરી જાહેર કરતા

દાખલ થતા જ પહેલા દરવાજાની સામે બીજો દરવાજો દેખાતો, અને એ દરવાજાની વચ્ચે ડાબી ને જમણી બાજુએ જેના ખાતાની જુદી જુદી ઓફિસો આવેલી હતી ઓફિસના મોઢા આગળ ચારેક ફૂટ પહોળી લાદી જડેલ પડાળી હતી. પડાળીના એક છેડે લાકડાના ઘોડા પર કેટલીક ડાવો દિગાતી હતી દરેક ઉપર મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું 'Fire'

ઘોડા પાસે ચાનીઓના કેટલાક ઝૂડા લટકતા હતા પડખે જ રેમિફોનની એક પેગી ગોઠવેલી હતી ઓફિસના પગથિયા પાસે એક હવાન ૧૦ નાનકડા સ્ટૂલ પર બેસી આવનાર-જનાગની નોંધ રાખના એ દરવાજા વચ્ચેના ઉભા છુગજમા ચોકીદાર બેસતા, ને એમની નજર દૂર દૂરના લાગ સુધી પહોંચતી

જ્યારે પહેલો દરવાજો ખૂલતો ત્યારે બીજો બંધ રહેતો ને જ્યારે બીજો ખુલ્લો હોય ત્યારે બીજો બંધ બનતો આ સાવચેતી ગંભીર બનતે દરવાજો એક વોર્ડ ગણ્યો હતો, જે હવાલદારની સૂચના અનુસાર ઉઘાડવાસ કરતો

બીજો દરવાજો મજબૂત લોઢાના પતરાનો બનાવેલો હોવાથી એમાંથી જેવા એક બારીમાં એક નાનકડું કાણું રાખવામાં આવ્યું હતું, જે ઉઘાડવાસ કરવામાં અગત્યનો લાગ લગતો

ખીજે દરવાજો ખૂલતાં એક સીંધી સડક જોલના ખીજ છેડે
જતી જોઈ શકાતી, જ્યાં જોલના કારખાનાં આવેલાં હતાં. સડક
ની બન્ને બાજુએ દ્વારમથ લીમડીઓ વાવી હતી. પણ એમાંથી
એકે ધ્યાન જે એ એવડી મોટી થઈ ન હતી, જોકે પાણી નિયમિત
પાવામાં આવતું. કહેવાતું કે અહીંની જમીનને લીમડો ભાવતો
નથી. પછી પાણી પાનારાજોના આશીર્વાદ (!) કામ કરતા હોય તો
રામજલો. જો કે પીડિતોના નિશ્વાસે સામ્રાજ્યો ખરાઈ ગયા
સાબળ્યાં છે. લીમડીઓનાં મૂળ ખવાઈ ગયા સાબળ્યાં નથી!

ખીજ દરવાજાની બહાર જમણી બાજુએ એક નાનકડી
છાબધે ઝોસરી હતી. તેમાં ગુનેશ્વર કારકુનો બેસતા. સુપરિન્ટે-
ન્ડેન્ટની ઓફિસની એક બારી આ ઝોસરીમાં જ પડતી.

આવી આ જોલમાં જે દરનાજ વટાવીને બગીચા ફાઇલિ થોડે
દૂર સડકની ડાબી બાજુએ બેઠી

‘આજે આપણને મોડા લાગ્યા, ખરું ?’ પ્રકાશે મનોજને
પૂછ્યું.

‘હા, રોજ પાંચ વાગે આવીએ છીએ આજે સવા પાંચ
તો થઈ ગયા. હજી નાશું, ઘોશું ખાશું ને તે પછી પથારી ભેગા
થાશું. તે એ કોની પથારી હશે એ કોને ખબર છે ? આ એક બારે
પંચાત છે. આપણે રોજ બિસ્તરા સૂકવીને જઈએ ને પછી આવીએ
ત્યારે એવો હલ્લો માય કે ગમે તે ગમે તેનો બિસ્તરો ઉડાવી
લ્યો. રોજ રોજ કાઈની ગમે તેની પથારીમા સૂવું ગમતું નથી.’

‘છતાં જિંઘ કેવી આવી જાય છે ?’

‘એ તો યાકચા હોઈએ એટલે પડ્યા ભેગી સવાર. પણ
હુ રોજ સવારના બીડુ છુ ત્યારે મારી કેડ ખૂન દુ ખતી હોય છે.’

‘કાંઈક તો આપણે વધારેપડતા લાડમાં બિઘ્યાં હોઈએ
છીએ.’ પ્રકાશે ધીમેથી કહ્યું.

‘એ તો છે જ, છતાં કામ પર ચડું છું ત્યારે એ જીવાઈ જવાય છે.’

‘ત્યારે તો કામના અભાવે દુઃખની દરો.’

મનોજ દસી પશ્ચો; ‘ચાલો ઝડપી આવી’ એમ બોલતો ઊભો થયો. જોડની દુનિયામાં ઝડપીની ક્રિયા એ માનવસ્વભાવમાં રહેલું અદેખાઈ ને સત્તાના પશુતાબર્યા ઉપયોગનું ધનકર્તું ઉદાહરણ છે. જોડમાં બદારની દુનિયાની એક પણ ચીજ બૂલેચૂકે અંદર પેસી ન જાય એને માટે અધિકારીઓ નિરંતર સાવચેતી રાખે છે; એને જ જોડની વ્યવસ્થા માની બેસી પોતાની સપૂર્ણ શક્તિ એની પાછળ ખર્ચે છે, ને એમાં જ પોતે વફાદાર દોવાનું અભિમાન લે છે.

ઝડપીની ક્રિયા વખતે ફેદીને માત્ર લગોટ પહેરી ઊભા રહેવું પડતું; આમનેમ ફેવી મોડું ઉપડાવી પોલીસ એની તપાસ કરતો; પછી એનો લગોટ દડાની નાખનો, એટલું જ નહિ પણ તોર ચડે તો એક-એ ઊડબેગ કરાવતો.

મત્તાવાળાઓને કાંઈ સખી દિલનો માણસ આવી વસ્તુ વિશે જાણ થતાં પૂછતો, તો તેઓ પોતાની ‘સાતે અંતરોની’ દિલગીરી જાહેર કરીને કહેતા. ‘અમારે જાગે એરા લોકો સાથે કામ લેવાનું આવ્યું’ છે કે જે આટલી આવચેતી ન રાખવામા આવે તો આખા તંત્રમાં ગેંબવચ્ચા ને અધાધુધી પ્રવર્તે.’ વધારામાં એ એવા દાખલા આપતા કે સખી દિલના માણસથી કાંઈ બોલી સકાય જ નહિ, અને તેઓ ‘છતાં આપણે એવા દુખી માણસોને માટે અને તેટલું કરવું જોઈએ’ એમ કહીને ઊડતા. આમ એ સખી દિલના મૃદુચ્ચ સામાજિક મૃત્યુ પામેલાઓ પ્રત્યે હમદર્દી બતાવ્યાનો મંતોય અનુભવતા.

ફેદીઓને આ સામે કંઈ વિરોધ ન હતો. મૂડાને વિરોધ હોય ? શરમ હોય ? શરમ સમ્ય જીવનમાં કષ્ટતાનમાં મૂડાંઓનું કદ ન લઈ લો તો કાંઈ પ્રતિકાર કરશે ? એમને શરમ આવશે ? જોડમાં શરમ જ ન હોય ત્યાં તો સૌ મૂડાં છે.

ગજબંદીઓની ઝડપી એમ ને એમ કપડાંબેર લેવાતી. એમને

આખે શરીરે હાથ ફેરવીને તપાસી લેતા, કારણકે અધિકારી-વર્ગ વિના કારણ દારૂખાનામાં દીવાસળી ચાંપવા તૈયાર ન હતો. એમને હૈયે ધરપત હતી કે આ લોકો કાંઈ નહિ લઈ જાય; છતાં ઝડતી આનપૂર્વક લેવાતી, ને જરૂર લાગતી તો કપડાં ઉતારવી એકલા લંગોટબર ઝડતી લેતા પણ ખસ. આવા પ્રસંગો જનના ત્યારે મધ્ય તેન્તરક ઘૂણા ને ચીડથી જોતા.

‘ક્યાં મૂકવા જવાનાં છે ?’ ઝડતી લેવાઈ ગઈ એટલે કાળું ખભા પર મૂકતાં પ્રકારો પૂછ્યું.

‘ગયા વખતે તો મોટા ચક્રરની હેડલા વોર્ડમાં મૂક્યાં હતાં, આ વખતે તો મુકાવે ત્યાં ખર્ચ.’

સામસામી બખ્ખે બેરેકા વચ્ચે એક સો માણસો એક સાંધે નાહી શકે એવડો હોજ હતો. અત્યારે એ પાણીથી ધોલોછલુ લગ્યો હતો. અવચ્છ ખીલોરી પાણીમા આચમતા સૂર્યનાં કિરણો નોચતાં.

ખાલી બેરેકામાંથી એક ઉધારીને પોલીસ બારણામાં જ ડીમે રલ્યો. કાળાં લઈને સૌ અંદર પ્રવેશ થયા. ત્રીજા બીજા પહેલાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરતા. મનોજ અને પ્રકાશ જેડલા હતા. મનોજને આગળ જનો જોઈ પ્રગશે એને શક્યો: ‘શી ઉનાયગ છે ? જે ને ડેટલી ગચ્ચક છે ? નાહક એમાં ઉમેરા કરવો ?’ પણ ને પહેલાં ગયા હતા તે હવે બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરના હતા. મનોજની ધીરજ ન રહી એટલે પ્રકાશનો હાથ ખેંચીને એ ધૂન્યો.

પ્રકાશ હેડા ઉપર કાળું મૂકવા ગયો ત્યાં એને પાછળથી ધક્કો લાગ્યો ને મહામુસીયતે દડી જતાં જવાન્યું. એને લાગ્યું કે ધક્કો ખાસ ઇરાદાપૂર્વક મરાયો હતો; એટલે પાછું ફરીને જોયું તો બધાં પોતપોતાનાં કાળાં પછડડતા હતા, ને બેરેકામાં જગરો કાસાદલ મચી રહ્યો હતો. કાંઈ કાંઈનું સાંભળતું ન હતું. કાળું મૂકીને આવી સંધે કાંઈ જ લાગતું-વગતું ન હોય તેમ એ પાછા ફર્યો. જાણે જ પાંચેક ડગલાં જ્યાં હશે ત્યાં પોલીસે આવીને એને એક-એ

તમાચા ચોડી દીધા. એને લાચું કે ચારે બીજા સથે જાવડું મૂળ્યુ, એના કાને એ ધણધણાટી પણ સાંજળી, ને પછી ધડીક વાર કાંઈ ન દેખાયું. ગુસ્સાથી એનો માદ ફટી ગયો: 'કાચકુ હમો લગાયા તુમને ?' પણ પોલીસે એને બોલવા જ ન દીધો. એની અંખે એ દરમિયાન જોયું કે કેટલાક જથ્થુ ઝડપથી એની પામેથી પસાર થઈ જતા હતા.

'જ્યાન ગરમડ મત કર, નહિતર દડા લગાડિગા, ' પોલીસે કહેથી દડો કાઢતાં હતું.

'તુમકો હાથ લગાનેકા હુકમ કિમને દિયા ? હાથ લગાયા કાચકુ ?' પ્રકાશે ત્યાં ને ત્યાં જીભા રહી જાયા સ્વરે હતું.

'જ્યાન બધકર; અખી હડી તોડ કાચુગા ' પોલીસે ગુસ્સાથી નાડ પાડી અને પ્રકાશનો હાથ એચી કાઠાના હાથ તરફ એચવા માડ્યો.

'પડલી હડી તોડો, પીછે હમ કાચકુસે હડુગા. ' પ્રકાશે અદમ ખીટીને હતું. પોલીસે દડો ઉગામ્યો.

'મે દમતા હું કે તુમ કિમ તરફમે હડી તોડના દે હડી તોડના મગના ? તોડો તોડા, મે સારા હાથ દેખ તો મડી' એમે આયું નાખી દીધું ને હાંતને ઓડીંગે ગમે ગયો. આખા ઓગડા-મા એનો અવાજ ગાઇ રહ્યો.

અહાર નાસી ગયેલા આરીંગે જિભ કિભા જોના હતા. બધાને યાગ્યુ કે હમણાં પ્રકાશનું મથુ રગાઈ જશે એ-જાગ જથ્થુ અંગે પણ ધૂમ્પા.

મતોજતે થયું કે આ દડો લ કાઢને બંદે રૂનો મની જાય તો કેવું મારું ! એને ખચર ન હતી કે એનો ચરેંગ તો રૂનો જ બની ગયો હતો. ને ત્યારે પ્રકાશનો ? લાલચૂમ.

આ ગરમડ સાંજળી હોજ પર એમેવા એ-જથ્થુ પેલીનો ને એક-એ દોડરો અદર દોડી આવ્યા એમણે આવીને પ્રકાશને પોલીસના હાથમાંથી જુદો પાડ્યો ને 'કયા હે કયા ? કયા ગરમડ મચાયા !' એમ જુદા જુદા સવાલો પૂછવા માંડ્યા.

‘દેખો યે કયા કીયા ?’ પેલા પોલીસે ભાનેલાં કાળાં તરફ હાથ લંબાવનાં કર્યું. પત્નીમેક કાળાં લુદા લુદા કટકાઓમાં તૂટેલાં પડ્યાં હતાં.

‘યે હાલો.’ એણે હાંફતાં હાંફતાં પ્રકાશને એક કાળું બતાવ્યું. ને હાંફ મહેનતની ન હતી. એ નિષ્ફળતાની હતી.

‘મેં ઉઠાઉં ? કયા મેને વો તોડા હૈં ? મેને બોપલા ફેકા વો ગુમને દેખાયા ?’ પ્રકાશે ગુસ્સો સહેજ નરમ પાનાં સવાસો પૂછ્યા.

પોલીસ કંઈ જવાબ દીધા સિવાય મૂંગો રહ્યો એ પ્રકાશને ધારી ધારીને જોતો હતો. જાણે એ જ હતો કે નહિ તે યાદ લાવવા મથતો હતો.

‘જમાદાર ! ઝંસા મારનેકી કયા જશરત થી ? વો તો કાલા તોડનેમેં બી નહિ થા, તોડા ઉઠોગ ખટલા પર લે જાઓ.’ એક મોટા જણાતા ભાઈએ વચ્ચે આવીને કહ્યું.

પ્રકાશને આ ભાઈની દબલગીરી ન મળી એને થયું કે શા માટે એ વચ્ચે આવતા હતા ? એ જ પોલીસને જોઈ ટોડીને ચાલ્યા ગયા હતા એ યાદ આવ્યું. એનો ગુસ્સો પોલીસ તરફથી એમની તરફ વળેતો હતો.

‘અચ્છા, અબી તો ગુમ યે તૂટા હૈં વો લે લો, પીછે સૂએ-દારકી પાસ જાકે બોલના હૈં વો બોલો.’ એક પોલીસે વચ્ચે મડી સમાધાનનો માર્ગ સૂચ્યો.

‘હમને કાલા ફેકા નહિ હૈ, રખા હૈ, તો ફિર કાપકુ ઉગાયગા ?’

‘હમકો ખગામર યાદ હૈં કે ગુમને હી બોપલા ફેકા હૈં, અબી જુડ બોલતા, તુમારે ઉઠાના હી પડેગા.’ પોલીસને યાદ આવ્યું કે એણે માર્યો એ તો આ જ હતો, ને બોપલું ફેંક્યું એટલે વો માર્યો હતો.

‘હમ નહિ ઉઠાયગા, તુમ કુજ લી કર સકના હો.’ પ્રકાશે બેપરવાઈથી પીડ ફેરવીને ચાલવા માંડ્યું. આલુગાળુ ઊભેલાએ એને માર્ગ આપ્યો ને એને વીંટળાઈ વળી જહાર નીકળ્યા. પોલીસો એટલા ઉધાર્ધ ગયા કે થું કરવું એ સૂચ્યું નહિ. હવાલદાર પણ

હાજર ન હતો. એ ઓફિસમાં કામનો હિસાબ આપવા ગયો હતો. એકાદ જણે રોકવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યાં એ મોટા દેખાના બાઈએ કહ્યું: 'અબી રહેને દો, હસકા નબર લે લો, ઝોર પીછે હવાલદાર કુછ બોલે તો હમકો ઝોર હસકો બુલાના.'

'અચ્છા, નંબર ?'

'એકસો અટ્ટીસ.'

બહાર આવીને પ્રકાશે મનોજને શોધવા માંડ્યો. એ તો એની પાછળ જ ઊભો હતો.

'કપડાં ક્યાં છે ?'

મનોજ અને પ્રકાશ બન્ને સાથે જ કપડાં રાખતા.

'આ ગ્લાં, ચાલો.' એણે કહ્યું.

પણ બધા પ્રકાશની આજુબાજુ ફરી વળ્યા. સૌ અદર અદર ચૂંટતા હતા: 'ક્યાં માર્ક?' 'હું કેવું લાગ્યું ?'

'હવાલદારને હમણાં ને હમણાં રિપોર્ટ કરો; પડી વળી માનશે નહિ.' એક જણે ટોળામાથી સૂચના કરી.

'મેં ખરાબર જોયું છે કે એમણે કાળું ફેક્ટ્યું જ ન હતું.' અવાજ આવ્યો.

'ખરાબર છે, મેં જ જોયું હતું.'

'હવાલદારને રિપોર્ટ કરો જલદી.'

'એ મારી શકે જ કેમ? એને સત્તા જ ફાણે આપી 'બનુ તો ખડા કરે.'

આટલી વારમા પ્રકાશ સ્વસ્થ થઈ ગયો હતો. એને થતું કે આ શરમ ભરેલું દૃશ્ય હવે પૂરું થતું જોઈએ 'મારે રિપોર્ટ નધા કરવો.' એણે ઊંચે સાદે કહ્યું.

'એ તો ધારતા જ હતા.' હેડ ખરચી અવાજ આવ્યો. મનોજે જોયું તો પ્રચોત હસતો હતો.

ખીન ગોઠ વડીન બાઈએ આવીને સમજાવ્યું કે 'અત્યારે તમે નહિ જાઓ તો પોલીસો તમારા પહેરા ગિપેઈ કરી દેશે, તે પછી તમારું કાલુ માનશે ?'

'તો જોઈ લેવાશે' પ્રમથ ઉતાવળથી જવાનું દઈ બહાર નીકળ્યો.

'કેવું સમજાવ્યું ?' કપડાં ઉતાવળતા પ્રકારે બોલ્યો.

'બગાવર પ્રમથભાઈ, આપણે તહાન નહિ જ કરવું જોઈએ. હું પોતે કેલ્ને મુખી કાજર હતો સાક્ષી તરીકે મને જ બોલાવશે' મનોજે કહ્યું.

પ્રકાશ મનોજ સામું જોઈને સહેજ હમ્મો 'પણ ગાકા, હું રિયાઝ જ નથી કરતો, એની હું વાત જ નથી કરતો.'

'ખરેખર ? શું કામ ?' મનોજને આશ્ચર્ય થયું એને એવા ખ્યાન હતો કે અત્યારે નહિ તો કેવળ સવારે કહેશે, પણ 'નથી જ કહ્યાનો' એમ સાબળ્યું ત્યારે એને આશ્ચર્ય થયું એના મગજ માં પ્રેમ મ વિચાર ધૂમરા લાગ્યા.

જો પ્રકાશને સારી રીતે ઓળખતો હતો એની નિર્ણય શક્તિ તે જીવિમા એને માળજ સમી શ્રદ્ધા હતી હમેશા પ્રાગે જો કહ્યું તે તેણે સ્વીકાર્યું હતું પણ અત્યારે એને થયું કે પ્રકાશ ઈ માર ખાઈ ન બેસી ગદે એ કીડ નહિ એને માગના પોલીસ પર પણ ગુસ્સો આવ્યો એને થયું કે એ પોલીસને જગજગ શિક્ષા થવી જ જોઈએ પણ એને ખગર હતી કે પ્રમથ અમુક નિર્ણય કર્યા પછી એને કદી જો નો નહિ ને કાચ અસાધ્યજી પ્રસંગે એ જોડે તો ય પોતની સમજાવણી તો નહિ જ.

'ત્યારે શું પ્રમથભાઈને માર ખાઈ લેવા દેવો ? ના ના' એણે મનમાં સવાનજના કંઈ, એને પ્રમથને સમજાવી શકે એવા માણસને બોલવા માગ્યો એને પ્રત્યેક યાદ આવ્યો તે વિવસના

‘પરિચયે એ એના તરફ આકર્ષણ હોતો એ જુરમે, એ વાણી.
એને પ્રઘોત પ્રત્યે માન થયું હતું.

‘હમણાં આવું છું હો!’ એ દોઝો.

કુમારવય હમેશ ભિન્નિમય હોય છે. કુમારદૈયુ એનું ભક્તિ-
ભયુ રુધિર કાઠના અંકે કાલવવા તલસતુ હોય છે.

પ્રઘોત હોજના બીજા છેડા પર લગોટ પહેરતો હતો મનોજને
ઉનાવળો ઉતાવળો આવતો જોઈ એણે પૂછ્યું: ‘કેમ?’ એને આ
છોકરા જેવડા જુવાન પર વહાલ ઉત્પન્ન થતું.

‘એક કામ કરશો?’

‘શું?’ એણે હસીને પૂછ્યું.

‘પ્રકાશભાઈ ગિપોર્ટ કરવાની ના પાડે છે.’ એના અવાજ-
માં સરળ આજીજ હતી.

‘એ તો હું ધારતો જ હતો.’

‘પણ તમે એમને ન સમજાવો?’

‘એમને સમજાવવા જ મુશ્કેલ’ પ્રવોતે દાંત કચડતાં મક્કમ-
તાથી કહ્યું.

‘પણ સમજાવી શકે તો તમે જ. મારુ થોડું જ માનવાના
હતા? આજે જ એ તમારા વખાણ કરત હતા.’ મનોજને યાદ
આવના કહી નાખ્યું.

‘માગ?’ પ્રવોતને થયું કે આ છોકરો જૂહું તો નહોતો
જોતો? તેને લાગ્યું કે છેવટ એને નાખ્યું ન કરવા ખાતર
પણ પ્રયત્ન કરવો, ભલે પ્રત્યક્ષ માને કે નહિ.

‘હું પ્રયત્ન કરી જોઈશ’ એણે કહ્યું.

યજુ લેના લેના પ્રવોતના મનમાં થયું ‘માગ વખાણ?
નિમિત્ત!’

પડાગ બેરેખા આવ્યો ત્યારે એનું મગજ ગૂંચનાવતું હતું એને આજના પ્રસંગે મૂંઝવણમાં નાખી દીધો હતો એ સમજતો હતો કે રિપોર્ટ કરીને પોલીસને ખટના પર હમ્મસાની લાહ આપનારાઓનો ઉદ્દેશ એમાં શો હતો

પહેના ઉપવાસ વખતે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ વચન આપ્યું હતું કે ‘તમને ટ્રાઈ હાય નહિ લગાડે ને મ્હાય એવું બનશે તો હું તમને બરાબર સાબળીને ન્યાય આપીશ’ એકે આ વચન કેટલું પાળના મા આવ્યું હતું—અરે પાળવા અત્યે કેટલી મગજ બતાવનામા આવી હતી એ સૌ જાણતા હતા; મારણકે તે પછી પણ માગનાના ને અન્યાય થવાના ઝિંસા બન્યા હતા

પણ એમાં સગ્ન ખાનારી વ્યક્તિઓનો એ થોડો ધતો દોષ હતો એટલે એમનો કિસ્સો એટલી સગતાથી ગ્રન્થઈ રાકે તેમ ન હતો પણ પ્રકાશ તો આ નિહોલ હતો એ સૌ જાણતા હતા

પોલીસ પણ એની હકમઈ માટે સુપ્રસિદ્ધ હતો કેનાવએ એના મોગની સરસ્વતી સાબળી હતી ને કેટલાવને ગેના તરફથી ખટના પર ટસડી જવામાં આવ્યા હતા સેપરેટમાં એનો પારો હતો ત્યારે એકદ જણને મારનો એમ પશુ વાત સભાગતી

પ્રમથ પથારીમાં કંધુ માથું નાખીને પાયો હતો પણ પ્રલોભ બેરો હતો એને થયું ‘આ જાકી માણસ માનવાનો જ નહિ ને હું દલીલ એટલું જ તો પછી શા માટે ગોંડે મોખાવેલો’ એને એની નિર્ણયશક્તિનું ગુમાન હતું તો બને ને એ ઠીક લાગે તેમ હશે’

પણ તેને પ્રજ્વલ મને દોડ્યા જતા મનોજની કલ્પના આવી. એની નજર આગળ પોલીસને તમાચા મારતો જોયો; એ જ કાળું-કરચળિયાળું મો, ને એ જ દર્દેશ અવાજ એના કાનમાં ગુંછ રહ્યો. એણે હોડ પીસીને પથારી પર મુકો માર્યો. ‘એને ખખર પડવી જ નોઈએ.’

સ્વમાનના બોગે પણ એણે પ્રકાશને સમજાવવાનું નક્કી કર્યું.

પ્રદ્યોત એની સાથે વાત કરવા તૈયાર થતો હતો ત્યાં એક આધેક વયના ભાઈને તેની તરફ આવતા જોયા. પ્રદ્યોતને ખખર હતી કે ધનસ્યામભાઈ એક જ, બેરેકમાં વધે ને વૃત્તિએ ધરડામાં ખપે તેવા હતા; માર્થના પછી કેટલી યે વાર વાતાવરણને વાતને અણુશોભતું ગંભીર્ય ધારણ કરી એમને પ્રવચન આપતાં સાંભળ્યા હતા. ધનસ્યામભાઈ આવીને પ્રકાશની પથારી પર મંકોઆઈને બેઠા: ‘પ્રકાશભાઈ! આજે વળી શી ધમાલ હતી?’ એમના ગળામાં અસામાન્ય મીઠાશ હતી. પ્રદ્યોતને લાગ્યું કે આવી મીઠાશ લાવવા માટે ગળાને ખૂબ કેળવવું પડતું હશે.

ધનસ્યામભાઈ લાંબી મુદતની સજાવાળા હતા. લાંબી મુદતની સજાવાળાઓએ અને વૃદ્ધોએ, ત્યારે બધાને બહાર વાડીમાં શામ કરવા લઈ જવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને અરજ દરેલ કે અમને ત્યાં હતા ત્યાં કારખાનામાં જ રાખવા; ને એ અરજ મંજૂર પણ થયેલી.

અરજ એ શબ્દ સાંભળીને કોઈએ લાડકવાની જરૂર નથી. અરજ એ સાચો જ શબ્દ છે; કારણકે જેલમાં complain (ફરિયાદને) રથાન જ નથી. બસે પછી એ અરજમાં કાંતવાને બદલે ચક્કી માગવાની હોય કે માંદગીની સારવાર માટે કહેવાનું હોય.

‘તમે મારા સંબંધમાં પૂછો છો?’

ધનસ્યામભાઈએ ડોકું હલાવી હા પાડી.

‘ જો તો એમ બન્યું કે આજે અમે આડમામા કાળા મૂંઘા ગયા હતા મારે વારે આવ્યો ને મૂંઘા જાઉં છું ત્યાં કોઈએ મને ધક્કો માર્યો સદ્ભાગ્યે કાળુ પડતું બન્યું હું ચોક્કસ માનું છું કે એ ધક્કો ઇગદાપૂર્વક મારવામા આવ્યો હતો. જો કાળા પગડતી વખતનો એમનો આનંદ તમે જોયો હોય તો આશ્ચર્ય પામે છે તો જોયું ન જોયું કરીને પાડો દુગ્તો હતો, ત્યાં બહારના પોલીસે આવીને સીધો મને પંડચો એ મને પકડવા રહ્યો એ દરમિયાન બીજા ભાગી ગયા મેં એની સાથે ગકગક કરી ને કહેવા માશ્યું કે મને માર્યો જ શા માટે ? પણ મને એ સાબળે તેમ જ કયા હતો ? એણે તો મને દડો મારવાની બીક બતાવી ને એક ભાગેતું કાળુ ઉપાડી લેવાનું કહ્યું પણ હું એમ થોડો જ રીકાગી લઉં ? જો દરમિયાન બીજા પોલીસો આવી ગયા ને ગેમણે પણ મને સમજાવ્યો કે ‘ તમને માર્યું છે એ વાત તમે સૂએ પગી પાસે જઈને કહેજે, અલ્લારે તો કાળુ લઈને આવો ’ પણ મેં તો કહ્યું કે ‘ ભાઈ, મેં કાળુ તોશ્યું જ નથી તો શા માટે ત્યાં બંધને આવું ? ’ ગેમ કહીને હું તો આવ્યો આવ્યો. ’

ધનર્યામભાઈની આજો સહેજ પહોળી યઈને મીઠાઈ

‘ પગી હવાવદારને કંઈ કશું ? ’

‘ મેં હજી હવાવદારને કશું જ નથી ’ પ્રકાશ હસ્યો પણ એના કાસ્યમાં મૂંઝવણનો સ્વીમ હતો.

‘ શું તમે હવાવદારને ગિપોઈ પણ નથી કરી ? ’ શું ભાગ માણસ ! તમારા જેવા માણસ આવા પ્રસંગને કેમ જવા દેતા હશે એ સમજાતું નથી. ‘ પ્રકાશને ‘ so what care ’ નો સંખેદ થાદ આવ્યા, પ્રત્યેતને થયું કે પોતાને એક વકીલ મળી ગયો હતો.

‘ તમે સાબળો તો ખરા મેં શું માટે ફરિયાદ ન કરી એ જ હું કહું છું તમે ન આવ્યા હોત તો હું જ તમારી પામે આવતાનો

હતો. મને એમ લાગે છે કે પોલીસનો મને તમારો મારવામાં કાઈ જ દોષ નથી એ તો મિત્રારો અલણ ને અક્ષય વગરનો, એ ક્રોધમાં આમ કરી મેં એમાં કાઈ નિર્દોષની વાત નથી ને વળી એ ક્રોધ ચડાવવામાં કારણશૂન્ય તો આપણે જ થયા હતા. હું ને તમે પણ જો આપણા પરની જોખમદારીવાળા કામમાં કાઈ બગાડ કરે તો ગુસ્સે થઈ જઈએ તો એને માટે તો એ વસ્તુ, અત્યંત સામાન્ય છે એટલે જ હું સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કે કોર્ટને ફરિયાદ કરવા માગતો નથી.

‘તમે કહો કે એ વસ્તુ બગાડ છે પણ એક બાણથી, તમે હજી એક બાણ જ તપાસી છે.’ વનસ્થામભાઈએ અનામિકા હલાવતા હલાવતા કહ્યું. ‘તમે કોણ ભાગ્યું નથી, જે ભાગનારા છે એ બીજા છે એ રીતે તો તમે સંપૂર્ણતઃ નિર્દોષ વ્યક્તિ કે એટલે અગત રીતે તો તમારો વિરોધ નોંધાવવામાં તમને મોકાવ્ય થયો જ ન જોઈએ બીજી એ કે ચેલીસે તમને માર્યા એનું કાગળ તમે ક્રોધ માનો કે, ત્યાં મારો થોડાક દષ્ટિભેદ છે મને એ હિંમત પાછળ તો જેલગના ચામડાણા લાગે છે જેલર એમને પાયેલ તુમાખીની ભાગ એ માટે જવાબદાર છે એટલે સીધી રીતે તો આપણે સત્તાની સામે જ વિરોધ નોંધાવીએ છીએ પોલીસ તો મન સાધન જ છે મર્યાદાનીતિન દષ્ટિએ પણ આપણે લગત વિચાર કરીએ તો એમ લાગે કે જો તમે આ કેસ ગંજૂ ન કરો તો પોલીસો ના મનમાં જો વધે તમે ભલે ડોકુ હલાવો, પણ આ તો મીઠો દિસાળ છે ઉપરાંત તમારા કેસ વિષે લોકોમાં પણ ગેરસમજ ફેલાય એટલા માટે પણ તમને થયેલા અન્યાય માટે તમારે દેક સુધી જઈ આવવું જોઈએ આ વખતે તો એ લોકોને જરૂર ઠપકો મળશે કાનૂનકે તમે સાવ નિર્દોષ છો અને પછી તો ફરી વાર વાક હશે તો મેં આપણા ઉપર ધા કરતા આચોક્કા ખાઈ જવાના છે આમ

મગવાની પાછળ આપણે એ ઉદ્દેશ જરૂર ન રાખીએ કે પોલીસને સળ સળી જ લેઈએ આપણે તો આ વસ્તુ સત્તાવાળાના ધ્યાન ઉપર લાવવા માગીએ છીએ, ને એમ જ વાત રમૂ કરીએ પહેલાં આપણને કંઈ હાથ નહિ અડડે તેવું વચન પણ અપાયું હતું. '

પ્રયોતને લાગ્યું કે આ માણસ એના દિલની એકેએક વાત ન જ મગતો હતો એનું ગાંભીર્ય, મગવાની મીઠાશ અને વસ્તુને રમૂ કરવાની કુશળ રીત માટે ધન્યવાદ આપવું એને મન થયું એને થયું કે હુકોની ચે ઉપયોગિતા તો છે

પણ આપણે જ આ મિસાના મૂળઉપાદક છીએ એ હું બૂલી શ તો નથી '

વનસ્થામભાઈ મૂઝારેના દેખારા પણ પ્રયોત એમની વફાદે ધાયો. પણ તમે બનાવની પાસેથી શુદ્ધ સત્યાગ્રહી તરીકેના વર્તનની આરા કેમ ગમી શકે? બધા જ કાઈ ચોડા ગાંધીજી કે ?

' આમાં મહાત્માજી ચવાની વાત જ નથી એ તો હું બરાબર નમણુ છું કે બધા મારુ કે તમારુ અનુકરણ ન કરી શકે પણ બહો તો અ પછે બૂધ મરીએ છીએ, જે કેટલાંએ તા ટે કમ્ય મ થાય, પણ આપણે એટલેથી જ અટકી નથી જતા આપણી એ જૂનના બોગ થઈ પડેલી વ્યક્તિ પર વેગ વાગવાનો ધાટ થડતા હોઈએ એમ મને લાગે છે એ કાઈને માટે કમ્ય નથી ' અકાશે મક્કમ તાપી મ્યુ

આપણે મ્યા એમ મ્હીએ છીએ કે એને શિટા મ્શે આપણો એ ઉદ્દેશ જ નથી ' વનસ્થામભાઈએ ઝીચેના માર્પો

શુ ત્યારે તમે એમ માગો મે કે હું કુગિવાદ છું ? મારુ સાચુ માને અને પોલીસો કંઈ ન થાય ' તમે જ્યા સીધી મને સત્તાની સામે આપણે કુગિવાદ નોધાવીએ છીએ ' ગેમ કમ્ય ત્યાં ' આડકતરી રીતે એ શબ્દ વાપરું સીધી રીતે તો પોલીસ

સામે જ છે. ન્યારે ન્યારે ફરિયાદ કરવાનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે આ જ વસ્તુ આડી આવે છે. મેં પણ તમારી માફક વસ્તુ નજરે ન જોઈ હોત તો આ જ સલાહ આપી હોત. પરંતુ મેં સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચાર કરી લીધો છે ને નિર્ણય પર આવી ગયો છું એમ નહિ માનતા. આજની રાત વિચાર માટે જ રાખી છે. ઠીક લાગશે તો સવારે ફરિયાદ કરીશ. '

પ્રયોતને લાગ્યું કે પ્રકાર કદાચ વિચાર બદલે. એટલે એણે ફલીલ શરૂ કરી : ' તમે જો ફરિયાદ નહિ કરો તો એ જ પોલીસ ફરી બીજા પર હાથ લગાડતાં આંચકા નહિ ખાય એમ તમને નથી લાગતું ? '

' ના, એવું તો હું નથી ધારી શકતો. કદાચ એના પર સારી કે ખરામ કાંઈ જ અસર ન થાય. સૌની માફક એ પણ આ પ્રસંગને ભૂલી જાય. પણ એને શિક્ષા કરાવવામાં તો એને આપણી તરફ એક ડગલુ ખેંચવાને બદલે દૂર ધંકલીએ છીએ, ને આપણી જાતને પણ પ્રમાણિકતા અને સત્ય, કે જેને વળગી રહેવાનો આપણો દાવો છે, અને જેના વિષે કોઈ શંકા ઉઠાવે તો એ આપણું માથું વઢાઈ જાય એમ લાગે છે, તેનાથી વેગળા ફેટીએ છીએ. એમ મને દીવા જેવું લાગે છે. '

' પણ આપણે એને શિક્ષા કરાવવા માગતા જ નથી તેનું શું ? '

' તમે મારી જગ્યાએ હોત તો શું કરત ? ' પ્રકારે વાત બદલાવી.

' હું ? હું હોત તો ? કઈક જુદું જ ચર્ચાગ્યું હોત. ' પ્રયોતે હસતાં હસતાં કહ્યું.

' ના, ના. તો એ ? '

' હું તો તમારા જેવું અપમાન સહન જ ન કરી શકું. કદાચ ત્યાં ને ત્યાં એની સાથે ખડો ચર્ચા ગયો હોત. '

અધોતના બોલવામાં નિખાલસતા ને મર્વ બને હતા

પ્રમશે એને આટલો નિખાનસ થતો પહેલી જ વાર જોયો,
‘પણ એણે વધુ પૃથક્કણ કંવા ન રોકતા કહ્યું

‘જુઓ, તમે તમારી યંત્રે જ કળૂવ કરો છે. કે જો નમે
મારી જગ્યાએ હોત તો એને શિક્ષા તો પ્રસન્ન જ, પણ કાચ
અગળ માખૂમાં ન ગ્રહેત તો ઝગડો થઈ બેસત. અને છતાં તમે ધન
શ્યામભાઈવાળી દલીલ રજૂ કરો છો. શા માટે? વિચાર-રી જોઈએ
આપણે ખરેખર સંતાના ધ્યાન ઉપર આવી વાત લાવવા માગતા
હોઈએ તો છુ પૂછુ છુ કે ઈ જગ્યાએ અન્યાય થતો નથી?’

પ્રમશે આગળ અનાબુ

તમે લડવાની વાત કરો છો તે મને મજૂર છે. જોમ
હી ન કહુ કે આપણે તેવેવધ થના દઈએ પણ મારી ને
તમારી લડવાની રીતમાં ફેર છે. નાના નાના પાણીસો સાથે ઝડપ
વામાં ફાયદો જોતો નથી. જ્યાં સુધી આ બધા અન્યાયોના ખૂન
રૂં મિ છુમ અને એના આરિમ્મદગીને આપણે ફરક આપી ન
શકીએ ત્યાં સુધી આપણે લડવાની વાતો મંડી વાજરી જોઈએ
જેવું પરિણામ શૂન્ય એ પ્રત્યક્ષ શા મમનો? આ ગિત્યાગ હવાન
દાર, આ નિચારા ચોડર એની સામે ઊભા થતા આપણને લગ્ન
થવી જોઈએ એ તો બધા બૂખના કાંધ મારે છે એમને તો
જે બૂખ સંતોરે એ મોડ, આગળ પણ છુમનું એમ નથી. એના
અર્વાં તો કિનાળોરીના છે એને આપણે મંતોડીએ એની સાથે
આપણા ઘોડાં બેટાડીએ તે દિવસે આપણા પ્રત્યક્ષ અર્ધ પિણામ
આવશે આ હનાનાશને, આ વોડશને વચ્ચે લાના સિનાય,
હેગન ક્યાં સિનાય, જે દિવસે તેઓ તમને સીધી ઉપલી મતા
સાથે લડના જોરો તે દિવસે બધા ઊતર્યા ગણ થશે. પણ એ તો
સમૂહગત લડાઈની વાત થઈ અભિગત જોને લડવું હોય એની વાત

જુદી છે. એના મનનો ધક્કો જ એવો હોય છે કે એને કાઈ રોક્ષી શકતું નથી. એવા પ્રસંગોમાં તો એ માણસ પોતે જ પોતાના દિલને વધુ સારી રીતે સમજી શકે. જે માણસને એ ક્યાં સિવાય જીવન જીવવું જ અસહ્ય થઈ પડ્યું છે, એ તો કાઈની સલાહ ક્ષેવા ન રોકાય. સલાહ ક્ષેવા જેવી એના મનની સ્થિતિ જ ન હોય.

‘પણ આપણે ક્યાં? એવી અણમૂલી પણ આપણે ત’કાત બનાવીએ એટલે ખસ.’ પ્રકાશ ધીમેથી જોડ્યો. જોડનાં મોલતાં એણે હાથ વળી મોંડું ઢાંકી દીધું.

કેટલા યે વખત સુધી મૌન જળવાયું. પ્રલોત પથારીમાં ગૂંચળામણ અનુભવતો પડ્યો હતો.

પ્રલોતે ટકારા ગણ્યા. એક, બે, ત્રણ... અગિયાર. બહાર પડતું દે ને છુલ્લું સ્વરે પોંકારાયું: ‘આલ...એત!’ જગત સાંભળ્યું કે જેલ સલામત હતી; એને ચિંતા કરવાને કારણ ન હતું. એમના માલ ચોરનારાઓ, એમને હેતરનારાઓ, એમને લૂટનારાઓ, એમની સામે બંડ કરનારાઓ એમના કારાગારમાં હતા-કમળમાં હતા. જગત પાછું સૂઈ ગયું.

વખત વીતતો ગયો. પ્રકાશ હજી એમ ને એમ ખેડો હતો. એ બેઠકો અને ખારી આગળ જઈ ને બિનો બહાર ચાંદની ખીલી હતી.

ખારી ઉપર હાથ ટેકવી એ રૂપેરી લાગતા જ્યોત્સ્નાના સરોવરને નિહાળી રહ્યો. શીતળ મલયાનિલે એના બેઠકેલા મગજ પર શાંતિનાં શીકરો વર્ષાવ્યાં. એણે વિચાર કરવા માંડ્યો: ‘મને જે વચન આપવમાં આવ્યું હતું એનો સ્પષ્ટ લાગે હતો, મારી શી ફરજ હતી? મારે જવું જ જોઈએ.’

પણ એણે શાંત ચાંદનીમાં સરોવરનાં સ્થિર પાણીમાં નાહતા પડે ને ધ્યાનમાં સાંભળાય એવા ધમાકા સાંભળ્યા. કોળાં પછાડવાના એ ધમાકા હતા. એણે ઉત્સાહભરે પોતાના માથા પરથી

કાઈને કોણુ જૂટવી લેતા-પછાડીને હસતા જોયા અને જાણે કહેતા હતા 'લે બસ' એને કમખ્યા આવ્યા 'શા માટે આમ કર્યું ? શા માટે એ અલણુ ને તામસી માણસ હવે ન ચિડાય ? હું એને શિક્ષા કરાવું ? ના, ના, એમ નહિ બને. એને શિક્ષા પ્રાપ્તિમાં જ સ્વમાનભગ છે હા-અરાબર-સ્વ-મા-ન ! સ્વમાનનો ભગ તેદ આપણે જ ધરીએ છીએ નહિ જ બને, બને ગેરમમજ ફેલાય, બને ગેરમમજને પરિણામે મારે સગ્ન સહન કરવી પડે.'

પ્રમાણ ધીમે પગને પાઝે ફર્યો

'એ જ સ્વમાનભગ છે' પ્રગોતે એને મોનતા માણ્યો એને પૂછવાની ઇચ્છા થઈ પણ એણે એને પ્રકાશની દેવાવી દીધી ઘટ પર બાર દિગ્ગ પડ્યા જગને ફરીથી સાલણુ 'આન મેન' ને પાછુ જગત જાપી ચલુ

બા અને બાપા બિચારા ચિંતા કરીને અધમૂવાં થઈ જતાં હશે કે અરેરે અમારા હોકરાને જરૂરના રોટલા અને ખારી કાંઈ મળતી હશે! પણ એમને ખબર નથી કે અહીંયાં તો આપણને બબ્બે ત્રણ ત્રણ માપ કાંઈ ને બે રોટલાય ઓછા પડે છે! સવારના પહોરમાં કાંઈ પીતાં પીનાં મને જે હતું. આભુ માલુ સૌ હસ્યા.

જેલના ખોરાકમાં કાંઈ અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અનુભવીઓના મન મુજબ દાળ પછીનું સ્થાન કાંઈ લેશે. કાંઈ પેટને કચરો કાઢી નાખે છે, પેશાબ સાફ લાવે છે, ને સવારની ગુલાબી હાડીમાં ગરમ ગરમ કાંઈ કામે ચડનાં પહેલાં આંગ્રમરૂપ થઈ પડે છે, શિયાળામાં તો ખાસ.

પડાળાની બન્ને બાલુએ બેસી બગીચામાં જનારા કાંઈ પીતા હતા, કારણકે બીજા સૌને તો કારખાનામાં જઈને પીવાની હતી. થોડીક વારે એક પોલીસે આવીને જૂમ મારી: ‘કલ જો આદમી કે મારા વો કિધર હૈ?’

મનોજ ચમક્યો. એને થયું કે સાંજે એ છૂટો પડ્યો ત્યાં મુધી તો પ્રકાશ ફરિયાદ કરી ન હતી, તો કોઈ બીજાએ રિપોર્ટ કર્યો હશે? પોલીસે તો રિપોર્ટ નહિ કર્યો હોય?

પોલીસે ફરીથી જૂમ મારી. એટલે મનોજે દૂર છેડા પર બેસી કાંઈ પીતા પ્રકાશને બતાવ્યો.

પોલીસે જઈને પ્રકાશને પૂછ્યું: ‘કલ છુમને પોલીસકો મારા થા?’

‘ મુઝે પુવીસને મારા યા ’ પ્રકાશે ક્યું.

‘ તુમકો ઓફિસ પે ચલનેકા હે ’

પ્રકાશને સમજાયુ નહિ કે આમ કેમ મન્યુ ?

‘ તુમકો માગ વો બખત કોઈ આદમી હાજર થા ’ તુમારા કોઈ સાહિદ હૈ ? હસકા લે લે. ’

‘ એક આદમી હૈ, વો બોલતા થા કે હમ હિસ મખત હાજર થા ’ પ્રકાશે મનોજ તરફ આગળી ચીંધી બધાનું ધ્યાન આ વાત તરફ દોરાયુ હતુ મનોજ પણ દૂર બેઠે બેઠે સામગના પ્રયત્ન કરતો હતો પોતાની તરફ પ્રકાશનો હાથ લેવાવાનો ભોઈએ નરુક આપ્યો.

‘ તારે સાક્ષી આપવા આવવુ પડે તેમ લાગે કે ’ પ્રકાશે ક્યું.

‘ ખટલો કે ? ’

‘ એમ લાગે છે ’

‘ દુસરા કોઈ આદમી હૈ ? ’ પોલીસે પૂછ્યુ.

‘ મધકાલે પ્રકાશભાઈને માર્યા ત્યારે કોઈએ જોયુ હતુ ? ’

મનોજે મોટીથી જુમ મારી

જમણી બાજુની હાગમાંથી એક જણુ જિભો યઈને આપ્યો
આવીને એ પોલીસ પાસે જિભો રહ્યો

એના ઊભા નહેવાની હમમા સાદાઈ અને વિનયનુ સમિતયુ હતુ એના જમણા હાથની વચલી આગળીઓ સહેજ ત્રાસી હતી એ ઉપરથી દેખાતુ હતુ કે કોઈક વખત એ જગ્યાએ લાગ્યુ દરી એની બૂરી આપોમા સ્થિતતા હતી ચહેરા ઉપર કંઈક તાપની છાયા દેખાતી હતી

‘ તમે હાજર હતા ? ’

‘ હા ’ એણે દૂર કો જવાબ આપ્યો

‘ અરજ, તુમ ત્રીન આદમી એ બાજુ ચલો. ’ પોલીસ તરફેને ચક્કર બહાર લઈ ગયો.

પ્રઘોત પ્રમથથી બહુ દૂર ન હતો. એને થયું કે 'હડીલા માણસને શું કહેવું-માને જ નહિ ત્યાં.' એને ધડીક વાર થયું કે 'એ લોકો તો એ જ લાગના છે.' પણ એને સખ યાદ આવી-કાંઈ કે ગૂણી કપડાં ! એના દિલમાં ચચુચણાટ થયો.

'ભલે ભુએ સેપરેટ.' કાઈ બોલ્યું.

'આપણામાં તાકાત નથી ત્વારે ને.' પ્રઘોતે કહ્યું.

'તમારું નામ શું ?' પ્રકારો એના સાક્ષીને પૂછ્યું.

'અનિલ.'

'મને તમાર્યા માર્યા ત્વારે તમે દાગર દતા ? બગાડ જોયુ હતું ?'

'હા.'

થોડી વારમા ખગીચા-ફાઈલિ નીકળી. દરવાજા પાસે તપાને એસાર્યા. એ-ચાર પોલીસો સૈન્યમાં અફસરો તપાસ કરવા નીકળે તેમ તપાસ કરવા નીકળ્યા. ત્યાં સૂએદાર આવી પહોંચ્યો એના સાથે ગઈદલે મારનારો પોલીસ હતો.

'તુમ છતના આમ્મી કે પિછાન ચક્તા હો છતને કે નિહાન હો.' સૂએદારે કહ્યું.

પોલીસે આખી ફાઈલિ ફરતું ચક્કર માર્યું ને ચારેક જણને ઉઠાવ્યા. ઊઠનારાઓએ સહેજ આનાકાની કરી પણ સૂએદારે એમને કહ્યું: 'તુમો કુછખી કહના હો તો સાબકી પામ બોલ દેન.'

એમને પણ પ્રકારની સાથે બેસાડ્યા.

એક ભાઈને બોઈ મનોજે કહ્યું. 'અરે રામબાઈ' તમે ક્યાં ઝપાટ ચડી ગયા ? તમે નો હ ધારું છું કે હમણાં છૂટો છો ખરું ?'

'હા, હું તો પરમ દિવમે છૂટવાનો છું. પણ હવે તો મને તે ખરું.'

‘કમ તમે કાળું તોડ્યું છે ?’

‘ના રે ના, હું તો પહેલો જ હતો. એટલે મૂકીને સીધો બહાર ચાલ્યો આવેલો.’

‘ત્યારે તો શો વાંધો હતો ?’ મનોજે હિંમત તો આપી, પણ પછી એને લાગ્યું કે વાંધો તો હતો જ.

‘પણ આપણું-માને ત્યારે ને! એ તો જે થાય તે ખરું. માનશું કે રીમીશન મળ્યું જ નહોતું.’

‘જ્યાં-ત્યાં સાવ નિર્દોષ માણસ જ સપડાય છે.’ મનોજે બગાપો કાઢ્યો

એને રામજીઈની એક નિખાલસ અને જોળા માણસ તરીકેની પિછાન ઠા-ખાનામાં થયેલી. એને ખાતરી હતી કે એ જૂઠું બોસે જ નહિ-બોલવા ધારે તો આવડે નહિ

‘જ્યાં સુધી દોષિતો આવીને દોષ કબૂલ ન કરે ત્યાં સુધી નિર્દોષે જ સદ્દન કરવાનું રહ્યું.’ પ્રકાશે પસાગ થતી બગીચા-ફાઈન તરફ જોઈ ગંભીરતાથી કહ્યું

અનિસ આ બધા વખત દરમિયાન ગમગીન ચહેરે બેઠો બેઠો બે-ચાર કાકરા સાથે રમતો હતો. એની સ્વસ્થિપત સૃષ્ટિનો સર્વ રસ આ બે-ચાર કાંકગમા જ સમાયેલો હોય તેમ પહેલી જ નજરે જોનારને લાગે, પણ પ્રકાશને એટલું બોલતાં સાંભળી એણે નીચું જોયું. એના ગમગીન ચહેરા પર વધુ ગમગીની પથરાઈ. એ કંઈક બોલવા માગતો હોય એમ દેખાતું હતું.

‘તમને સાંભળે અને પછી ખોટા માની સજા કરે તો ?’ મનોજે પ્રકાશને પૂછ્યું.

‘તો સાચેસાચ હું ખૂબ રાગ થાઉં.’ પ્રકાશે જવાબ દીધો.

બગીચા-ફાઈલ ચાલી ગઈ હતી. માત્ર વારંવાર પોલીસો અને વોર્ડરની ટેંગર થતી. થોડા થોડા વખતને અંતરે દરવાજો બિઘાતો

ને વળી ગયેલા, મેલા અને વધેલી હાન્યમતવાળા કીમીનલોની એકાદ ટોળી લાકડાં કે કોલસાનું ગારું ખેંચતી પસાર થતી.

નવા આવેલામાંના રામભાઈ સિવાયના ત્રણ જણ વાતો કરતા હતા.

‘આપણે કહેવું કે પાછળથી ધક્કો આવ્યો એટલે કાળા ગળાડી ગયાં.’ એકે સુપરિ-ટેન્ડન્ટ પામે કેવી રીતે કહેવું એની વાત કરતા મૂચના મૂકી

પ્રકાશને આ સાંભળી ખૂબ શરમ આવી. એને થયું કે હું આને સમજાવું પણ એની હિમત ન ચાલી. થોડી વારે એણે મનોજને પૂછ્યું: ‘પેશાબ કરવા આવવું છે ?’

બન્ને જણ ઊઠ્યા.

થોડી ક્ષણ: ‘કુસમ કાઈ આદમીકા પેશાબ જનરેશ હે તો અળી ચલો. પીછે મત જોલના. અળી જેલર સાહેબ આવગા.’

‘તમારે આવવું છે ?’ પ્રકાશે અનિલને પૂછ્યું. ધીમે ગદીને અનિલ ઊભો થયો.

હરવાળથી થોડે દૂર એ મોટા ટપ મૂક્યાં હતા. ટપ તરફ જતા પ્રકાશ જોલ્યો. ‘તમે સાંભળ્યું ? પેવા ત્રણ ભાઈઓ શી વાત કરતા હતા ?’

‘શું ?’ મનોજે પૂછ્યું.

‘એમણે કાળાં ભાંગ્યાં નથી એમ કહેવા જોટલી એમનામા હિમત નથી, અગર તો એ મનાવ કે કેમ એમાં એમને રાહ છે. એટલે હવે શો જવાબ આપવો-કેવી રીતે કાણુ ભાગ્યુ-એ માટે જવાબ શોધ્યો છે કે પાછળથી કાઈનો ધક્કો આવ્યો એટલે કાળા પડી ગયાં આવો જવાબ કાણુ માનવાનું હતું ? એ જૂઠું જોલીને પોતાને તો નુકસાન કરે છે, પણ બીજા જે સાચા છે એમને પાગ

નુસ્તાન કરે છે એમના આ વર્તાવ પછી મને ને તને કોણ માન-
વનું હતું ? આપણને કઈ રીતે સારા માને ? ને એટલે જ હું
જુદા થઈ મને જૂઠો ગણીને સજા થાય, તો જેમણે કોર્ટ બાગ્યા
તેમના દિલનો પથારાપ જન્મે ને જેઓ આપણે એ ભાંગ્યા નથી
એમ જણે છે એમનામાં અન્યાય પ્રત્યે રોષ જન્મે, અધિભરી
વર્ગનો જેમ વધારે અન્યાય આપણા સૌને હૈયે નોંધે તે મગનર
અમરો ને ? ' પ્રમગે પૂછ્યું

પ્રમશ જોશમાં ને જોશમાં સમજાવે જતો હતો પણ મેને
ખતર ન હતી કે એના ઝોકઝોક વાક્યે અનિયતા ચહેરાના બાવ
બતાવતો હતો ધડીમા વિવાદ ધડીમા કોષ અને ધડીમા નિષ્ક્રમ
એના મુખ ઉપર દેખાતા પણ પ્રમશને એના જોશમાં એ તરફ
જોવાને ખ્યાલ ન હતો.

રાહ વગતી વખતે અનિનના મુખ પર અત્યંત ગમગીની
છતા દુતાની છાયા હતી જગ્યા પર આરીને બેસતા પ્રમશે એને
ધીમે ગજગજના સાલજો ' એમ જ, એમ જ '

પ્રમશે જરા કુદહનથી પૂછ્યું ' તમે શું કહો છો ? '

રોતાને જોનતા પ્રકાશ સાલળી મરો એ જોઈને અનિલે પહેલા
જગ ગમગઈ નીચું જોયું પણ તરત જ એણે કોઈ દહાડે કરીને
મળ્યું ' રામભાઈને જ ને મને ગળૂ મરવો જોઈએ ' એના અદાજમાં
મરેજ નુખરી ને મુખ પર દુતા ને કર્તવ્યપરાયણતાનો આનંદ હતો.

તમને ? તમે કોણ બાગ્યું છે ? ' પ્રમશ અને મનોજ નન્ને
સાથે બોલી ઝડપા

હા મે બાગ્યું છે બધાને જોતી જોતીને ખડા મરેજો એના
મને ખ્યાલ સુદ્ધા ન હતો અહીંયા જોયા પછી એમ લગે છે કે
માન ગમગઈને બાને જનુ બાઈએ માગ સતાચથી ફાપડો તો
નથી જ સાક્ષી તરફ આવ્યો છું તો આશંકી પણ બની ગઈ

‘ સાચે જ ? તમે એમ કરવાના છો ? ’ સહેજ દખાતે સ્વરે પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘ જરૂર. ’

‘ અને એમ જ કરવું જોઈએ. એમાં જ સાફદિલી અને મરજાઈ છે. ’ પ્રકાશની આંખો અનિશ્ચયે ધરાઈ ધરાઈને નીરખતી હતી. એના મુખ પર જાણે તેજમાળા ફૂટી નીકળી હોય ને !

પણ મનોજે એની કંઈપનામાં લંગ પાડતાં હલ્લું : ‘ ત્યારે તમે પ્રકાશભાઈને માર ખાતા જોયા છે ? ’

‘ મેં ખરાબર જોયા છે, કારણકે હું એમની પાસે જ હતો. મેં કાળું જિંચકી પછાડ્યું ત્યારે હું એટલા તાનમાં હતો કે એમના માથેથી પણ કાળું જિંચકી પછાડવા પ્રયત્ન કર્યો. ’

‘ શું તે તમે જ હતા ? ’ પ્રકાશે વચમાં જ કહ્યું. ‘ મેં તમને ધાર્યા હતા એવા તમે નથી. મેં નાહકનો અન્યાય કર્યો. આપણે ધારીએ છીએ તેટલી ખરાબ દુનિયા નથી હોતી ’ એના સ્વરમાં કારુણ્ય હતું.

‘ પણ હું તો એ વખતે ગાડો બની ગયો હતો. ’ અનિલે સખેદ કહ્યું.

આ હર્ષ અને પશ્ચાતાપનાં મોઝાંની લહરીઓને વીંધતો અવાજ થોડી વારે આવ્યો : ‘ પ્રકાશ જનાઈન ! ’ વાતોના જોશમાં એમને ખ્યાલ પણ નહોતો રહ્યો કે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવી ગયો હતો.

પ્રકાશ આફિસ-રૂમની બારી પાસે આવીને ઊભો. ઓરડાની અંદર ખુરશી પર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બેઠો હતો. પડખે ટેબલ પર હેટ મૂકીને જેલર મિ. હુમ ઊભો હતો. એના ચહેરા ઉપરથી એ ખુશ-મિજાજ માણસ હોય એમ જણાતું હતું. એના બન્ને ગાલમાં ખાડા હતા. એની આંખ ઝીણી અને ચળકતી હતી. પ્રકાશને લાગ્યું કે એની આંખમાં કુટિલતા રમતી હતી

જારી પાસે પ્રકાશને આવેલો જોઈ તરત જ એણે સલામ આપી
 ‘સીધા ખડે રહો’ જેવમા ‘સીધા ખડે રહો’ એટલે બે પગ
 બગાડી અર્ધ મટપૂણે મેળવી ટટ્ટા બીજા ગહેવુ અને વાત કરતા
 એક પણ હાથ હયાવલો નહિ

સુમેદા જારી પાસે બિભો હતો તેણે કહ્યું ‘યે આદમી
 કહતા હૈકે મુઝે મહમ્મદ પોલીસને તમાચા લગાયા ઓર મહમ્મ
 પોલીસ કહતા હૈ કિ મૈને નહિ લગાયા, લેફ્ટીન ઉસને બોખા
 દે કા ઇસ કિયે ખાલી નબર દિયા હૈ’

‘વહ પોલીસ કિધર હૈ?’ જેઘરે પૂછ્યું પ્રમશને એના
 અવાજમા ગર્વનો ગણમર અલગાયો

સુમેદાને થોડે દુર મહમ્મદ બિભો હતો તેને બોલાવ્યો. એ
 આનીને મીઘો બિભો ગલો અને સનામ મરી

‘યહ આદમી બોખતા હૈ કે હમમે મહમ્મદ પોલીસને તમાચા
 લગાયા વહ સચ બોલતા હૈ?’ જેઘરે પૂછ્યું

‘નહિ છ હનૂર મૈ જિસ બખ્ત શુરાકમે ગયા તમ યે
 આદમી સમગી સાથમે મના ફકતા થા મૈને ઉસકા પકડ લિયા.
 ઓર સમ ચને ગયે’

‘Where are those fellows?’ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે
 પોતાનું ન્યૂન શરીર આગળ લાવતા કહ્યું

‘વે કાલા ફેકનેવાને મજ આદમીઓકા શુવાવ.’ જેઘરે
 હુકમ કર્યો.

ચોડી વારમા બાકીના ચાર જણને બોલાવવામા આવ્યા
 એટલે જેઘરે વોર્ડને પૂછ્યું ‘યે સમ લોગ બી ઉસની સાથમે યે?’

‘હા, હા’

‘અમ્મ, પીછે?’

‘પીઠ મૈ ઉસકા પકડ કર હવાલદાર કી પાસ લે ચલા

લેખન વહ બોના ' હમ નહિ આયગા ' ખસ લીધે મેને ઉસકા નખર લેકે ઢોડ દિયા, ઓર યે આદમીએકિ સુનહ મે પિછાન કર પકડ નિરા '

' And who are those to chaps ? ' મનોજ અને અનિલ દૂર બેઠા હતા તેમના પર નજર જતા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પૂછ્યું ' વે દોનો લડકે કોન હૈ ? '

' સાહેબ, વો તો યે આદમીકા સાહિદ હૈ બોલતા બોલતા સુમેલરે આગળી ચીધી

' અમ્મ જાણે અબ્બી દૂર લે જાગો પીકે ઉમમેસે અકેક આદમી કે લાના કુછબી સુન નં અકે છતના દૂર બીકાઓ '

' યે આદમી બોનતા હૈ કે ઉસને તુમકો હાથ મિલકુલ નહિ લગાયા લેકીન તુમને બોપના જરૂર દેકા હૈ । તુમ કુજ બોલના મૂગતા ? ' મનોજ અને અનિલને લઈ ગયા પછી જેલર પ્રમાણ તરફ ફર્યો

' હાન સાગે પ્રકાશે શરૂ થ્યું

He is a Gujarati fellow Ask him whether he knows English ? ' સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે જેલરને સૂચના કરી

' Yesterday evening ' પ્રકાશે જેલર કંઈ કહે તે પહેલાં બોલ્યું શરૂ થ્યું ' when I was returning having placed my pumpkin, I was caught up by this policeman who gave two slaps on my left cheek I asked him the reason, but he frightened me by showing his stick and ordered me to pick up a broken pumpkin I refused to do so He wanted to beat me

more, but two other policemen came in and 'I was free from him.'

'Was there anyone present at that time ?'
સુપરિ-ટેન્ડેન્ટ પૂછ્યું.

'Oh, the whole lot must be present.'
તુમે હસીને કહ્યું પણ પ્રકાશે એ તરફ ધ્યાન ન આપતાં જવાબ આપ્યો.

'I was so angry at that time that I did not know what was going on around me, but those two friends say that they were present.'

'ઉસમે' સે એક આદમી કેા જુલાવ.'

વોડર બોલાવવા દોડ્યો ને મનોજને બોલાવે લાવ્યો.

'શીધા ખડે રહો ! મે આદમી કેા લગાયા ઉસ બખ્ત તુમ હાજર થા ?'

'હા.' મનોજે ડોકું હલાવ્યું.

'કિધર લગાયા થા ?'

મનોજને ત્રિચાક કરતાં થોડી વાર લાગી. તુમના મોઢા પર સિમત રમવા માંડ્યું. એણે ફરીથી એના એ પ્રશ્ન ક્યોઈ મનોજ આ બેઠકને સહેજ ગમરાયો પણ એણે ધીરે ધીરે પ્રકાશના ડામા ગામ પર હાથ મૂક્યો.

'બરાબર બોલતા હ ?'

'હા.'

'પુલીસને કુછ માલી દિયા મા ?'

'મેને સુના નહિ થા.'

'અરેબા કુસર આદમી કેા જુલાવ !'

‘યહ આદમીકા પુલીસને કિધા લગાયા થા ?’

એક ફાલુ પણ વિચાર કરવા ન રોકાતા અનિયે પ્રકાશના ડાબે ગાલે હાથ મૂક્યો.

‘કુછ ગાલી દિયા થા ?’

‘મૈને સુના નહિ થા’

‘They are right then’ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હત્યો તે વહુ કઈ બોલે તે પહેલા અનિયે ધીમે પણ મક્કમ સ્વરે બોલવાનું શરૂ કર્યું.

‘I want to say something Sir can I?’

‘What?’

‘I assure you, Sir, that man, Mr Ram-bhai, is quite innocent’ એણે રામભાઈને હાથ ઝાલીને બતાવ્યા.

‘Get out, We don't want your pleading’ જોલારે વચમાં જ બૂમ મારી ‘યે તીન આદમી કો લે ગયો.’

‘I don't want to plead for him; but I want to confess my guilt, because this innocent friend is going to be punished. I am guilty I have broken the pumpkin’

અનિયના અવાજમાં પશ્ચાત્તાપ અને વેદના હતા. સૂબેદાર તેનો અવાજ સાંભળીને, અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કાન ધરી સાંભળતા જોઈને, એનો હાથ ઝાલ્યા છતાં તાણી જતા અટક્યો હતો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પોતે ખરાબ માણસ ન હતો. કેટલીયે વાર માણસો ખરાબ નથી હોતા છતાં એમની સોબત એમને ખરાબ માણસ તરીકે બહાર લાવે છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને આ ઠોકગનો આદર્શ અવાજ જોઈ હડસેલી મૂંઝાની ઈન્જા ચઈ નહિ.

' You may be true, but neither can I release him without questioning him nor can I declare you guilty without a complain from the policeman against you ' એણે કહ્યું ' તુમને યદ આદમી કે પમ્પહીન ફેરોએ દેખાયા ? ' પોલીસ તરફ ફરીને એણે પૂછ્યું

' નહિ છ હજૂર ' પોલીસે ઝડપથી જવાબ વાળ્યો

' I am sorry then '

' ઉસકો લે જાઓ ' જ્યેરે ખૂબ મારી

તેણે ધીરે પગલે પાછા ફર્યા અનિવતું દિલ વીંછીની માફક ચટકા બરતું હતું મનોજ અને પ્રકાશને યથા ' પ્રમંગ પ્રુનિત હતો । '

: ૬ :

ઉપરની વાતને ચારેક દિવસ થઈ ગયા, અને જોલની દુનિયામાં એક નવીન ફેરફાર થયો. રાજદારી કેદીઓથી બધી જોલા બિલરાતી હોવાથી અહીં પણ નવા કેદીઓની ભરતી થવાની હતી. સત્તાવાળાઓ એમનો સમાસ કરી શકે તેમ નહોતું, એટલે જોલના એક ખૂણા તરફના મેદાનમાં તળૂઓ બાંધીને બધા રાજ-કેદીઓ માટે જુદો વિભાગ ખોલવો એમ નક્કી થયું. બગીચામાં જનારાઓને હવે ત્યાં લઈ જવાને બદલે અહીંયાં લાવ્યા.

જોલના આ ભાગમાં આખો દિવસ દોડધામ થતી દેખાતી. મોટા કાળર્મીઠ પથરાઓના ગાડાઓના ગાડાં આવતા. એક બાળુ ચૂનાની ચક્કી પિસાતી. બીજી બાળુ કપાના ઢગલા કરેલા હતા. આખા તળૂના મેદાન ફરતી કાંટાળા વારની બિચી વાડ તૈયાર થઈ ગઈ હતી.

બગીચામાં તો બધા કાંઈ ને કાંઈ બહાનુ કાઢીને સહેજે આરામ લઈ શકતા. પણ અહીં તેમ બની શકે એમ નહોતું. કારણકે જેટલી બની શકે તેટલી ઝડપથી આખો વિભાગ તૈયાર કરવાનો હતો. બીજું કેપ્પુટી જોલર આખો દિવસ ઉપર ને ઉપર રહેતો. આરામ લેવા દેવા જેટલી ઉદારતા ને હિંમત તેનામાં નહોતી. એની નિમણૂક પણ થોડા વખત માટે હતી.

એ દરમિયાન જો એ એની લાયકાત એ ખાતા માટે પુરવાર કરી ન બતાવે તો એના શવનનાં સ્વપ્નાં વૂટી પડે તેમ હતું. એટલે હમેશાં બને છે તેમ અતિ ઉત્સાહી શવડો ખરે બપોરે પણ

એક નાની ગનગીમા ખુરશી ન ખાવીને બેસતો એવું દેકું કપાળ
ને આગળ ધસી આવે ન આવે બુદ્ધિની ખામી સૂચવતી

રાવગીમા બેઠાં બેઠાં કામ કેમ ચાલે છે તે જોઈ શકાય તેમ
હવું એક દુકડી મોટા પથરા લારીને કડિયા પાસે મૂકી હતી
એમના અરધા ઉઘાડા પગ અને સૂ નિરુત્સાહી મોઢા પર ચૂના
ના છાંટા ઝીંડેલા હતા બીજા કેટલાક વળાઓ લાવવામાં અને ખોડના
મા મશગૂલ હતા એમની સાથેના બે-ચાર કીમીનનો વખતે વખતે
હોમરા-પડકારા ગતા હતા એક વીશે માણસની દુકડી અમુક અમુક
અતરે મોઝમના હગના કગતી હતી સૂર્ય મધ્યાહને પહોંચે હતા

ચૈતગ્ના તાપ વચ્ચે આ વગેરે પોષક પહેરી હેરાફેરા ગતા
કાળા અને શમવત નિથર મોવાળા રાજકીઓ તકમમા ચમકી
પીળા પાધડીઓ, ને અનારનવાર ચના હોમરા-પડકાર વચમા
બેઠી કે તમા ના પહોંચેના પતો ખલુખલા ના બધું બાબા
દશ્યને અત્યંત ધૃણારપ બનાવતું

તબૂઓ બાધવાનું કામ એ દિવસથી ચરૂ હતું કેદીઓ નવર
ના સાતથી મને ચડતા ને છેક સાંજે છ વાગે કમેથી ગૈતગતા
એમને પૂરવાની બેરેકા ખાસ મોડી બધે થતી ન વળાય ચોટલા દાખને
લીધે મન અને રાગીત ખાવા કરના બિધ તગ્ નધારે વગન અમદ
પ્રાર્થના તો હવે અગત પ્રાર્થના બની ગઈ હતી

પ્રમાણ અનિનના તે દિવસના વર્તનથી ખૂબ આશ્ચર્યો હતા
એને એણે આગ્રહથી પોતાની સાથે જ ફાઈનમાં લીધેલા આવે
લિસ તેના મોઢા ઉપર ગાંબીર પચગઈ રહેતું એ બાગ્યે જ બોલતો
ખગનાને બીજે જ દિવસે એણે સાબાજી કે રામસાઈના પ ને દિવસ
કપાયા અને બાકીન ને જોલીનધીની સગા થઈ ત્યારથી ત્યારે
ત્યારે એ ગમભાઈને જોતો, ત્યારે ત્યારે એનાથી નિશ્ચય મુગઈ
જતો એને ફરે ફરે ખ્યાલ આવતો કે ગમભાઈને જે ના ૧૨૨

તોફાની કેદીથી કંદોળી જાય છે, ત્યારે એને વોર્ડર બનાવી પ્રત્યેક છૂટ આપે છે. એની સાથે સારી રીતે વર્તી એના બાકીના સાથી-ઓ પર દેખરેખ રાખવાનું એને જ લગાવે છે. રામુ છેલ્લા વર્ગનો વોર્ડર હતો.

અત્યારે દબાવળ આગળના એક મોટા ઢગલામાંથી મોરમનાં તગારાં ભરાવતો હતો. 'કાણુ કેટલું તગારું ભરે છે એનું' તે ધ્યાન ગાખતો, ને ઓછું લાગતું તો ફરીથી ભરાવતો. એક બાલુ પાંચ-સાત જથ્થુ ભરેલા તગારાં લઈને ઊભા હતા.

'પછી પેલા પોલીસને સજા થઈ ખરું ને?' ખાલી તમ કું લઈને ઢગલા તરફ જતાં પ્રવોતે મનોજને પૂછ્યું.

'મેં સાંભળ્યું હતું.' મનોજે દૂકા ઉત્તર દીધો.

'એવાને તો સજા થવી જ જોઈએ ત્યંત્રે જ દૂણા પડે.'

પણ મનોજ ઠાંઈ જવાનું આપવાને બદલે તેના ખભે હાથ મૂકીને ઊભો રહી ગયો, ને બીજા હાથે માથું ઢાબ્યું.

'કેમ? ઠીક નથી?' પ્રવોતે તેનું કંકું હાથમાં લેતાં કહ્યું: 'શુ થયું?' એના અવાજમાં સ્તેહ અને ચિંતા હતી.

'એ તો સહેજ અધારાં આવી ગયા.' મનોજ બોલતાં બોલતાં ટક્કાર થયો. 'આજે એ દિવસથી તબિયત ઠીક રહેતી નથી; માથુ દુઃખે છે.'

'તો ડોક્ટરને શા માટે ન કહ્યું?'

'ગઈકાલે દવા લીધી હતી, પણ એથી આજે કામ પર ન ચડતું એમ થોડું જ સિદ્ધ થાય છે?'

'ગમુને દવાખાને લઈ જવાનું કહી જોઉં?'

'કાઈ નહિ ને રામુ લઈ જાય?'

'ના, ના, તો થે પૂછવામાં શું જાય છે?' બોલીને પ્રવોત રામુ તરફ આગળ વધ્યો. એને ખજર હતી કે આ જ વોર્ડર એને

સેપરેટમાં લઈ ગયો હતો. આ જ વોર્ડર જેવમાં ગાજકેલીઓને મન નિષ્પુરતાના અવતાર સમો હતો. પણ અત્યારે એ ભૂલી જઈને એણે રામુને કહ્યું: 'એક લાકડા હય, ઉસકો ખોત શુખાર આપા હય, અખી કામ નહિ કર સકતા, કુછ આરામ દે કર ડોકટરગી પાસ લે જાના આદિયે.'

'હમ વો નહિ કર સકતા. હમારી 'ડયુટી' તુમારી પાસસે કામ લેનેકી હય.'

પ્રહોતને એની બેદરકારી ને રૂઆબ જોઈ મુરસો ચઝો; પણ એ દગાવીને એણે કહ્યું: 'લેકીન વો કામ નહિ કર સકતા.'

'કામ નહિ કર સકતા, વો હમારે દેખનેકા હય. તુમારા કામ નહિ તુમ તુમારા કામ કરો.'

પ્રહોતને થયું કે આ ગફસને સ્વમજવવો વ્યર્થ છે. એ પાછો ફર્યો. એને થયું કે 'મનોજને કામ કરવાની જ ના પાડી દઉં. જોઉં તો ખરે કે શુ કહે છે? પણ એ માનગે?'

મનોજે તગારું જરી લીધું હતું. પ્રહોતે એને કહ્યું. 'ન જ બની શકતુ રાય તો એક કાર બેસી જા. જોઈએ છીએ કે શું થાય છે?'

'ના, ના, થાય ત્યાં મુઘી તો કરવા ઘો. તાકાત જ નહિ હોય ત્યારે બેગી જઈશ.' મનોજના કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં બાળ્યાં હતાં. એના સુકુમાર અને મુંદર મુખ ઉપર ફિક્કાશ અને કંટાળો હતાં. એનાં પ્રાણુવાન છતાં અશક્ત વાક્યોએ એને પ્રહોતની નજરમાં વધુ આકર્ષક બનાવ્યો. એના અંતરનો ધૂધવાઈ રહેલો અગ્નિ જ્વલકતો હતો. એણે મનોજના તગારામાથી થોડી મોરમ કાઢી નાખીને તગારું ચડાવવા માંડ્યું.

પણ રામુની નજર બહાર આ ન હતું. એને લાગ્યું કે આ છોકરો એની સત્તાની હદમાં પ્રવેશ કરતો હતો. જો એણે એને

ચોડીક મોઝમ મઠી નાખવાનું પૂછ્યું હોત તો જરૂર ના આપત, અને ચોડી વધુ બાચારી કરી હોત તો મેમવા પણ દેત પણ આ તો એણે એની સત્તાને અવગણી હતી !

‘ કાપકું ચે નિમલ કાયા ’ વાપિસ લે લો ’ એણે આગળ જઈને કહ્યું

પ્રધોન એની પરજીતા ત ક દાત ક્યમચાનીને જોઈગલો એને થયું કે અત્યારે પોતે બહાર હોત તો ડેવટ આનું એમદ અગ તો જરૂર મોડી ખાત ઘડીભર મેલ એમ્મીજની સામે જોતા જમા એમ્મી આખમા ખૂન હતું, બીજની આખમા તોફાન

‘ એને આપણ લોહી જોઈએ છે તમારું તમારું લાવો આ તમે ભરી છો ’ મૂજતા અવાજે મનોજે કહ્યું ઘડીવાર એના મુખ ઉપર તેજસ્વિય રમી નહ્યું

પ્રધોને ડા, ધુણાવી દાંત ક્યમચાલા, ઇમ કચડી રે ધીમે રહીને તમારું બર્થ

વોડંગ આ જોઈને હસેના હતા તમારું માથે મૂકતા મનોજના શરીરમાં મુજરી આવી એને શરીરે પરસેવો છૂટ્યો પણ આખ માંથીને એ આગળ ચાલ્યો પ્રધોતે તેની પાછળ પગ ઉપાડ્યા નરતામા એણે જોયું કે મનોજના પગ મૂજતા હતા ચોડી વાર એ જોમો રહ્યો ફરીને ચાનવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે પ્રધોતે સાંભળ્યું ‘ મને લાગે છે કે હવે પડી જઈશ ’

મનોજ એમદ કમનું માડ આગળ ચાલ્યો હશે ત્યાં એને તેના પગ પાસેની જમીન સપ્તી દેખાઈ એને ઠેમ આવી એ નીચે પડ્યો તમારું આગળ ચાલતા એક લાઈના પગમા વાગ્યું ગંધા ચાનતાતા અટકી ગયા પ્રધોતે એમદમ તમારું નીચે ફેંકી દીધું મનોજનું માથું સાચળ પર મૂકી આંખો દમાવવા માડી

‘ તમે જતલી જાઓ અને ડેપ્યુટી જોલને ખગર આપો કે

એક બાઈ બેભાન થઈ ગયા છે, એટલે ડોક્ટરને બોલાવે ' ઝો બાઈના રોગાને કહ્યું.

' તુમ અબી ચતો હમ હિસકુ અરપતાવમે બેજ રંગે ' રામુએ કહ્યું પણ એના કહેવામાં કંઈ જોર ન હતું

' હમ અબી નહિ આયગા. ચે અમ આદમીકા લે જાઓ ' પ્રઘોતે મનોજની બડીનાં બટન ખોનતા બેદરકારીથી કહ્યું.

રામુ પ્રઘોતને મુકી ફાઈન માથે આગળ વધ્યો એના મન-મા કંઈક થતું હતું

' એ હાર્યો તો ન હતો ' એના મને પૂછ્યું. ના, એમ ન હતું. છતાં કંઈક હતું તો ખરું જ. હવે પાસેનો રામુ અને અમાર-નો રામુ ઝગડના હતા

મનોજને કપાળમા વાગ્યું હતું, ને તેમાયી લોહી ટપવું હતું. એનો શ્વાસ સહેજ ધીમો ને ગંભીર હતો સૂર્ય પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશ તો હતો પ્રઘોતે પોતાના રૂમાલ નતી પવન નાખવા માડ્યો. મનોજના કપાળે હાથ મૂક્યો કપાળ ઘાતુ હતું એ એના કોમળ મુખ તરફ જોઈ રહ્યો લોહીનો નાનકડો રેવો સૂર્યના તાપમા અગતો હતો એના હૈયામા જ્વાલા સળગી.

એને યાદ આવ્યું—

૨૪ ૨૪ નોંધી રાખશું દેવા બીચ દિસાબ,
અવસર આવે માત્ર જલિમ પાસ જવાબ.

ખા ડા ખોદતાં પ્રકાશે ને અનિલે જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે બન્નેના હૃદયામાં પ્રાસંગિક પડ્યો. આનુમાનુમા-
યી એકાદ જણ ખોલી જોડ્યું કે: 'આ લોકોનું આવી બન્યું છે નહિતર આવું ન બને.'

'ખરેખર મર્દ છે, આપણી પાસે આવા દસ મરણિયા હોય તો આ તંત્રને સીધું કરવું એ રમત વાત છે. પણ આપણામાં મરવાની હિમત જ ક્યાં છે?'

થોડી વારે પ્રકાશે અનિલ તરફ ફરીને કહ્યું. બન્નેએ એક નિસાસો મૂક્યો કાદાળીનો ધા પણ જુમિને એટલો ભાર નહિ લાગ્યો હોય.

બન્નેએ મૂંગા મોઝે કામ કરે રાખ્યું. સહેજ દૂરથી પ્રદીપ-
ની ટુકડી પસાર થઈ. બન્નેએ કંઈક સાંભળવા મોં જોઈ કપા.
પણ પ્રદીપ તો અવનત મુખે ચાલ્યો જતો હતો.

'દમ્પિતાલે લઈ ચલા.' એમ, કોઈ પાછળથી બોલ્યું.

'તમને અહીં એકવાર લડી નાખવાની ઇચ્છા નથી થતી!'

અનિલે પૂછ્યું.

'જરૂર થાય છે. છતાં પણ.....' પ્રકાશે વાક્ય અધૂરું રાખ્યું, ને ખોદવાનું મૂકી અનિલ સામે જોઈ રહ્યો. તે જાણે કહેતો હતો: 'હવે તમે ક્યાં નથી સમજતા.'

'તમે અહીંના વાતાવરણથી કાંઈક વધુપડતા નિરાશ નથી થયા?' પ્રકાશે મૂંગો રહેલ જોઈ અનિલે વળી પૂછ્યું.

‘ના, નિરાશ નથી થયો. આપણા સંઘઘનનું વધુ સ્પષ્ટ દર્શન થયું. અને એ આવશ્યક હતું. મેં કેટલીયે વખત એકલા તો એકલા યે લડવાના મનસૂબા ધડ્યા છે, અને ‘આખરે ભાંચ્યા ડે. અયોગ્ય કાળે ફળના પરિપાકની આશા શા માટે રાખવી? એમ મને થયું છે.

‘તમને એમ લાગે છે કે આપણામાંની બલિદાનવૃત્તિ અહીં મરી ગઈ છે? તમને આજે મનોજનું બલિદાન ભેઈ જે લાગણીનાં મોજાં ઊછળે છે, તેવી જ લાગણીઓ ખીજાને એમના સ્નેહીઓના બલિદાનથી કેમ નહિ જન્મી હોય? આજ કેટલાય ‘સેપરેટ’માં છે. એ જ્યારે ‘સેપરેટ’માં ગયા ત્યારે એમના મિત્રોને આપણા જેવી લાગણી નહિ ઘઈ હોય? વિરોધ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા નહિ જન્મી હોય?’

‘આજ સુધીના પ્રસંગોએ મને એમ માનતો ક્યો છે કે એવા માણસો બહુ થોડા હોય છે. અને લડવા વખતે તો ખાસ થોડા. કારણકે આજે મનોજને માટે મને લાગી આવે ને હડી નાખવાની ઇચ્છા થાય એવું બધાને થોડું જ થાય છે? ને ખીજાને એવું થાય ત્યારે મને પણ એવું થોડું જ થાય છે? એટલે, એ થોડાને ભાગે હંમેશાં વધુ સહન કરવાનું આવે છે. એમાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ આપણી જીત માનનારા કોઈક દશે, ને તરતને ખાતર જેણે વિરોધ પ્રગટ કર્યો દશે એમને ભાગે તો હંમેશાં વિજય જ છે. પણ આપણે તો આજ સુધીના પ્રસંગોમાં, જ્યારે જ્યારે સમૂહમાં લડ્યા છીએ, ત્યારે ત્યારે સ્થૂળ વિજય માટે લડત ઉપાડી છે, ને પછી આપણી નજીગાઈને કારણે એમના નથી મળતો સ્થૂળ વિજય કે નથી મળતો તાત્વિક વિજય. તરતને ખાતર લડવાનું સફળાગ્ય હજી સુધી તો મને સાંપડ્યું નથી. સાંપડશે તે દિવસે મારામાં પરાજયની ગ્વાનિને ધ્યાને કર્તવ્યપરાયણતાનો મંતોષ ને વિજયની પ્રસન્નતા હશે.’ પ્રકાગે પૂરું કર્યું ને માટી બહાર ફેંકી.

‘હું તાત્વિક અને સ્થૂળ વિગતની વાત એટલી સ્પષ્ટતાથી નથી સમજી શકતો. મારો મુદ્દો તો એટલો જ છે કે અહીં જે નિગદ્યાનુ વાતાવરણ છે, તેનો અર્થ એ નથી કે આપણે ત્યાં અલિદાન દેનારાનો વૃદ્ધો છે. પણ એ અલિદાનવૃત્તિને જગાડનાર ને મધરનાર ખૂટે છે, તેજસ્વી ને પ્રાણવાન દોરનાર નથી.’

સૂઝ ઝડપથી નીચે જતો હતો. હાથમાંની કાદાળી પણ ઝડપથી નીચે ઝીતરતી હતી. શરીર અને મન પણ નીચે ઊંડી ઊંડી અધારી શુદ્ધમાં ઝીનરતાં જતાં હતા, કાઈક કહેવું હતું ‘મેમી જા, બેસી જા!’

માના આશ્ચર્ય વચ્ચે સીટી વાગી. બધાના મનમાં થયું આટલું બધું વહેવું કેમ? પણ કાંઈ ખુલાસો કરી શકે તેમ ન હતું.

‘મનોજને અંજો તો આ ફેરફાર નહિ થયો હોય?’ રંગના માં પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘કેમ ખબર પડે?’

‘આનો ત્યારે રામ રામ, આવતી કાલે તો નિગત છે.’

‘મવારે બની શકશે તો મનોજની ખબર કાઢવા આવીશ.’

અક્ષરમાં દાખલ થતા અનિશે ક્યુ. એને લુદા વિભાગમાં ચાલતું હતું.

વિભાગમાં દાખલ થતાં પ્રકાશે જોયું તો મનોજ પડાળીમાં એક રથને દેહ દઈને બેઠો હતો. એના મુખ ઉપરની શીદાય ઉપરથી એનામાં નમ્રગાઈ વધી હતી એમ દેખાતું હતું. પ્રકાશે જોને જોઈ જરા અચરજ પામ્યો. એણે ધારેલું કે ડોક્ટર કદાચ મનોજને એકાદ-એ દિવસ ત્યાં જ ગાખશે.

એ મહેજ ઉનાવળે પચે ચાલીને મનોજ પામે જઈ કેમો. ફેરવીકે રાજ મુધી તેના દિકા નમ્રા ને નાનકડા મુખ તરફ લેવો જોવા ક્યું. એનું કંઈ અગાઈ આવ્યું. એ બોલી ન શક્યો. એની આંખ જમને શકની હોય તેમ લાગ્યું.

‘અત્યારે કેમ છે ?’ ભારે અવાજે આખરે પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘હવે ઠીક છે.’

‘હોસ્પિટલમાં ન રાખ્યો ?’ મનોજને કપાળે ખાંઝેલાં પર-
સેવાનાં ટીપાં પ્રકાશે પોતાના હાથ વતી લૂછ્યાં.

‘ના. એણે કશું કે તાપને લીધે અશક્તિ આવી ગઈ છે.
એ તો સહેજ આરામ લેશે એટલે ઠીક થઈ જશે. એ ખીણું
કહે શું ?’

‘હા એ તો છે જ. છતાં ડોક્ટર એકંદરે ઠીક માણસ છે
એટલે મેં આમ ધારેલું.’

‘જરૂર, એમ તો જે વોડેશ મને લઈ ગયા હતા, એમને
એણે ધમકાવ્યા પછી ખરા.’

‘એમ ? અહીંથી લઈ ગયા પછી ક્યારે ઠીક થયું ?’

‘લગભગ અડધા કલાકે. કપાળે કઈક ધસ્યું ને એકાઠ દવા
પાઈ. પછી સહેજ બેઠો ને અહીંયાં આવ્યો.’

‘કાલે તો રવિવાર છે એટલે વાધો નથી. સોમવાર સુધીમાં
તો ઠીક થઈ જશે.’

‘એમ તો અત્યારે ચે ઠીક જ છે.’

‘વાહ, તું વ જન્મરો છે.’ પ્રકાશે મનોજના માલે ટાપલી મારી.

‘માત્ર વાતોમાં જ. પણ હોસ્પિટલમાં મેં તો એમ સાલળ્યું
કે આવતી કાલે પણ કામ પર જવાનું છે.’

‘કાણે કીધું ?’

‘કીમીનલનો કારકુન કોઈની સાથે વાત કરતો હતો.’

‘તારી સાંભળવામાં કાંઈક ભૂલ થઈ હશે. આવતી કાલે રમ
હોઈ એ તો તદ્દન અશક્ય છે.’ બોલતાં બોલતાં પ્રકાશે ડોકું ધુણાવ્યું.

‘કેમ અશક્ય ? કીમીનલો પાસે રવિવારે પણ ચક્રી પિસાવે
છે. આપણી ને એમની વચ્ચે એટલો ફેર હતો એ હવે પૂરો થશે.’

‘ હ તાત્ત્વિક અને યુગ વિજ્ઞાની વાત એટલી સ્પષ્ટતાથી નથી સમજી શકતો. મારો મુદ્દો તો એટલો જ છે કે અહીં જે નિગદ્યાનુ વક્તાવરણ છે, તેનો અર્થ એ નથી કે આપણે ત્યાં અભિલાન દેનાગનો તટો છે પણ એ અભિલાનગતિને જગાડનાર ને મધ નાગ ખૂટે છે, તેજસ્વી ને પ્રાણુવાન દોરનારા નથી ’

યુગ ઝડપથી નીચે જતો હતો હાથમાની કાઢાણી પણ ઝડપથી નીચે ઊતરતી હતી શરીર અને મન પણ નીચે ઉઠી ઉઠી અધારી ગુમા મા જોતરતા જતાં હતા, કોઈક કહેતું હતું ‘ ભેમી જા બેમી જા ’

આના આશ્ચર્ય વચ્ચે સીંગી વાગી બવાના મનમાં થયું આગ્રહ બહુ વહેતું કેમ ? પણ કોઈ ખુલાસો કરી શકે તેમ ન હતું

‘ મનોજને અંજો તો આ ફેરફાર નહિ થયો હોય ? ’ ગંગા મા પ્રમરો પૂછ્યું

‘ કેમ ખબર પડે ? ’

‘ ચાલ ત્યારે ગમ ગમ આવતી મને તો નિશાન છે ’

‘ મારો બની શકશે તો મનોજની ખબર કાઢવા આવીશ ’
અકસ્માતે દાખલ થતાં અનિલે કહ્યું એને જુદા વિભાગમાં સુતર હતું વિભાગમાં ગાખ ન થતાં પ્રમરે જોયું તો મનોજ પગળીમાં એક સ્થાને ટકા નહીં બેસે હતો એના મુખ ઉપરથી શીમસ ઉપરથી એનામાં નવગાઈ વધી હતી એમ દેખાતું હતું. પ્રકાશ એને જોઈ જરા અચ જ પાંચો એણે પારેતુ કે એમને માથે મનોજને એમને વિચ ત્યાં જ ગાખે

એ સંદેહ ઉભાવશે પગ ન ચાલીને મનોજ પામે જઈ ઉભો ફગીલ ઘણું સુની તેના ફિક્કા નવગા ને નાનકડા મુખ તરફ વેળે જોયા મુ. એનું દૈય જાગઈ આવ્યું એ બોલી ન શક્યો એના આખ અમને સંજી હો. તેમ વાગ્યું

‘અત્યારે કેમ છે ?’ ભારે અવાજે આખરે પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘હવે ઠીક છે.’

‘હોસ્પિટલમાં ન ગઈયો ?’ મનોજને કપાળે બાહેવાં પર-
સેવાનાં ટીપાં પ્રકાશે પોતાના હાથ વતી લૂછ્યાં.

‘ના. એણે કશું કે તાપને લીધે અશક્તિ આવી ગઈ છે.
એ તો સહેજ આરામ લેશે. એટલે ઠીક થઈ જશે. એ બીજું
કહે શું ?’

‘હા એ તો છે જ. છતાં ડોક્ટર એકંદરે ઠીક માણસ છે
એટલે મેં આમ ધારેલું.’

‘જરૂર, એમ તો જે વોર્ડેશ મને લઈ ગયા હતા, એમને
એણે ધમકાવ્યા પછી ખગ.’

‘એમ ? અહીંથી લઈ ગયા પછી ક્યારે ઠીક થયું ?’

‘લગભગ અડધા કલાકે. કપાળે કઈક ઘસ્યું ને એકાદ દવા
પાઈ. પછી સહેજ બેડો ને અહીંવા આવ્યો.’

‘કાલે તો રવિવાર છે એટલે વાઘો નથી સોમવાર સુધીમાં
તો ઠીક થઈ જશે.’

‘એમ તો અત્યારે ચે ઠીક જ છે.’

‘વાહ, તું ય જાણે છે.’ પ્રકાશે મનોજના માલે ટાપલી મારી.

‘માત્ર વાતોમાં જ પછુ હોસ્પિટલમાં મેં તો એમ સાબળ્યું
કે આવતી કાલે પછુ કામ પર જવાનું છે.’

‘કાણે કીધું ?’

‘કીમીનલો કારકુન કાઈની સાથે વાત કરતો હતો.’

‘તારી સાલગવામા કાઈક ભૂલ થઈ હશે. આવતી કાલે રજા
હોઈ એ તો તદ્દન અશક્ય છે.’ બોલતા બોલતા પ્રકાશે ડોકુ ધુણાવ્યું.

‘કેમ અશક્ય ? કીમીનલો પાસે ગવિવારે પછુ ચક્રી પિસાવે
છે. આપણી ને એમની વચ્ચે એટલો ફેર હતો એ હવે પૂરો થશે.’

‘ના, ના, એમ બને તો નહિ’

‘છતાં એમ કરે તો ?’

‘કદાચ એ વસ્તુ ભારે પડે, પણ એ બનેજ નહિ’ મનમાંથી વાતજ ઢાઢી નાખતો હોય એમ એણે ડોકુ દબાવ્યું, ને પૂછ્યું ‘તને વોઈને ધક્કો માર્યો હતો ?’

‘ના, એ તો દેશ વાગી હતી આ પ્રયોતમાઈ તમને એ બધી વાત મરશે’ પાછળ બિનેલા પ્રયોત તરફ એણે આગળી ચાંધી.

‘આનો કપડા ઉતારશું ?’ પ્રયોતે બીજા નાહવા માટે તૈયાર થઈને બિમા હતો તે તરફ ધ્યાન બેઠ્યું.

‘હા આનો ત્યારે જઈએ મનમાં તો આનંદ કેને ?’ પ્રકાશે જતા જતા પૂછ્યું.

મનોબળે આધુ હસતા હા જણી

‘કદાચ કાલે કામ પર સઈ જાય તોપણ તમે તો ન જ જતા શુ કરે છે તે જોઈ લેવાશે’ પ્રયોતે મનોભાવો દાખ દાખરો અને કહ્યું.

‘તમે એમ ધારો કે આવતી કાલે રજાને દિવસે પણ એ લોકો આપણી પાસેથી કામ લેશે ?’ શરીર લૂછતા લૂછતા પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘એમને મારે કાઈજ ન કહી શકાય’ પ્રયોતે જવાબ વાળ્યો.

મનાજની વાત સાચી હતી.

નવા ગજદારીઓની ભરતી તુરનમાં થવાની હેવાથી ગવિવારે પણ કામ ચાલુ રાખવાની ઇચ્છા જોલરે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને જણાવી હતી. એને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તો હા પાડવા તૈયાર જ હતો, કારણકે આ અગત્યનું કામ હતું. બની શકે તેટલી ઉતાવળથી તે કરવાનો હુકમ દતો, એટલે આવા પ્રસંગે રાજકેદીઓ પામેથી રમ્મને દિવસે કામ લેવું એ એમને અન્યાયી કે નાધાભરેલું લાગ્યું નહિ અને લાગ્યું હોત તો યે એ ના તો ન જ પાડત કારણકે એ કેદીઓને અન્યાય થઈ જાય એ ક્રતા પોતાને જોલર તરફથી અન્યાય થઈ જવાનો વધુ ભય લાગતો હતો.

વસ્તુતઃ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પોતે આખી જોલરને સભાળી શકે તેમ નહોતું. આનો અર્થ એમ નથી કે એનામાં વ્યવસ્થા જાળવવાની શક્તિ અને આવડત ન હતા એ તો કોણ જાણે ! એની તો એને મળેલા પ્રમાણપત્રો ઊંચવાએ ખબર. પણ એની ગૃહ-વ્યવસ્થામાંથી એ ભાગ્યે જ નરો થતો. દસ-આઠ હોકરા અને તેની પત્નીની માગણીઓ પતાવતા, ક્યમ અને ખાણામાં જતા, ભાગ્યે જ એ પદ્મો કેદીઓ માટે મહા મહેનતે એએક કપાક ખચાવી શકેતો.

એ જરૂર બેદરકાર ગહેતો પણ જોલરની વ્યવસ્થાશક્તિ અને મજબૂત હાથે કામ લેવાની પદ્ધતિ ઉપર એને ધરોમો હતો.

એને ગવિવારે કામ લેવાની હા પાડી વખતે અપ્પે યે ખ્યાલ

નહોતો કે કોઈ એની સમે વાધો ઉઠાવશે અને આવશ્યુ કામદા
નિરુદ્ધ હતી, એ એને યાદ ન હતું.

પ્રયોતે જ્યારે આ વાત મળી ત્યારે એને આનંદ થયો.
એને થયું કે ભગવાન જરૂર ને આ વાત ખરી પડે એણે એરેકમા
જતાવે ત જ પૂછ્યું 'કાને કામ પડે લઈ જાવ તો શું કંઈ
ધાર્યું છે ?'

'જો લઈ જ જાય-જોકે હજુ માત્ર દિન માત્ર નથી-તો
ન જ જવું જોઈએ સાત દિવસે એક દિવસનો આરામ મમે તેવા
સંલોગોમા જવા દેના આપણે તૈયાર નથી હા, આવની કાનને
બદલે બીજા કે ત્રીજા દિવસે રજા આપવાની હોય તો વળી વિચાર
કરીએ તે પણ તેની સગવડની ખાતર.' પ્રમથે જવાબ આપ્યો.

'ના, પણ એમ શા માટે કરીએ ? આપણને આવની કાલે જ
રજા મળી જોઈએ સોમવારે કે મંગળવારે શું કંઈ છે ? એમ
તો એ નોંધે છે કે મહિના પડી એકસામની ચાર દિવસની રજા
આપીશું તો શું આપણે સ્વીકારી લઈએ ? જગ પે નહિ એક
દિવસનો આરામ તો આપણામા આવતા છ દિવસની મનૂરી માત્ર
નવું બાળ પૂરે છે '

'તમે કહો છો તે જગત છે એકમામદુ એકમારુ કામ
માણ્યથી ન થઈ શકે પણ જો એની સગવડના સાચવાનો વિચાર
થતા હોય ને રજા મળી હોય તો વિચાર કરીએ એટલું જ '

'એમને આપણી કે એની કોઈની સગવડની પડી નથી
પડી છે એક જ વસ્તુની આપણે રખેને સુખ ભોગવી નથી જતા
ને ? આપણે આનંદ મેળવી નથી લતા ને ? એ એમને મન ચિતા
નો વિષય છે હું સમજતો નથી કે આપણુ જીવન હજુ ક્યા મુગ
જળને આધરે લખાય છે ?' સગવડ કાઢતા અગારા જેવા એના
વાક્યોએ પ્રમથને દમ્બાડે.

‘આપણે આ વાત પ્રાર્થનામાં ચર્ચા માટે મૂકીશું.’

‘પણ ચર્ચવા મૂકનારનો શો વિચાર છે તે તો સહુ પહેલાં પૂછવાના જ ને ? માટે આપણે પહેલા જ નક્કી કરી લઈએ મારો પોતાનો વિચાર હું તમને કહી દઉં છું કે જો આવતી કાલે આપણુને કામ પર લઈ જવાના હશે તો હું ગમે તે બોગે કામ પર જવાનો નથીજ. મારે ખાતર નહિ, અન્યાયને ખાતર નહિ તોપણ મનોજ જેવા ખાતર હું વિરોધ કરીશ જ. તમને એ બેલાન કેમ બન્યો એ ખબર છે ?’

પ્રકાશે ડોકું ધ્રુણાવી ના બણી.

‘તમને ખબર તો છે ને કે આજ અમારી ફાઇલ સાથે રામુ હતો, જે તે દિવસે મને સેપરેટમાં લઈ ગયો હતો. અમે મોરમ લઈને જતા હતા ત્યારે જ મનોજે મને કહેયું કે આજ ઠીક નથી. સવારથી જ એ મોળુ મોળુ તો બોલતો જ હતો, પણ આમ એકદમ બેલાન થઈ જશે, એવી મને ખબર નહિ છતાં મેં તો કહેયું કે બેસી જા પણ એણે ના પાડી મહાત્મા ખરો ને ! બાઈ કહે ‘કામ નહિ થાય ત્યારે બેસી જ જવાશે, થાય છે ત્યાં સુધી તો કરના દો’ મને તો એની ચીક ચડી કે વાત નહિ.’

પ્રકાશ સહેજ હચ્ચો એની આખમાં પ્રશ્નના ચમકી

પ્રઘોતે આગળ ચલાવ્યું ‘એક તો આવો સખત તકડો ને આવું કામ, ને માથે રામુની ટકટક આ જમ્મુ ગમે તેવા મગજને ઉશ્કેરવા પૂરતા નથી ? મેં એને મનોજને થોડી વાગ બેમાડી ઇન્પિનાલે લઈ જવા કહ્યું. પણ એણે તો ઊઘડું મનોજે સહેજ ઝોળી મોગમ ભરી હતી તે ફરીને આખુ તગારુ ભરાવી એને પશુતા કે શું નામ આપવું એ પણ સચ્છું નથી’ વાન કહેતા કહેતા એણે દાત કચકચાવ્યા ‘રસ્તામાં માટે ખબરે જગ વિસામે. લીધો, ને ચાલવાનું શરૂ કરતાં જ દેશ આવી ને નીચે પડી ગયો.

કપાળમાં પથરા વાગવાથી ફૂટ ચર્ધ. હું તો એકદમ નીચે બેસી ગયો ને આંખ દબાવી દીધી. પાંચેક મિનિટ પવન નાખ્યો, ત્યાં ડેમ્યુટી જેલર આવ્યો ને હોસ્પિટલમાં લઈ જવા કહ્યું. મેં એને પૂછી નેયું કે 'હું સાથે જઈ શકું?' એ હા પાડે! હા પાડી હોય તો તો ડેમ્યુટી જેલર-થાય શું કામ! 'એ જરા અટક્યો, ને કપાળ પર નો પાંસેવો લૂછ્યો.' ખરેખર એ અફળુન દસ્ય હતું-એવા જેવું. કપાળ પર બોલીનો નાનકડો રંગો, અર્ધ ગિડાયેલ પોપચાં, ને ફિફ્ફુ સૌંદર્યશીલ મુખ. મને તો મધુ કે મારા આજ સુધીના જીવનની આ અત્યુત્તમ ઘડી છે. 'પ્રવૌતે આંખો મીંચી દીધી. એના મુખ ઉપર એ પ્રસંગના સાક્ષી જન્યાનો ગર્વ અને આનંદ હતાં પ્રકાશ પ્રેમ-ભાવથી એ સાંભળી રહ્યો. 'એને એવાને પણ આવતી કાલે પાછા એ જ કામ પર જવાનું! એ જ તગારાં ઉપાડવાનાં! તે પણ રજા ને દિવસે! કારણકે ડોક્ટર દાદા કહે છે કે એ તો સહેજ નબળાઈ હતી, અને જેલર કહે છે કે આજે તો કામ કરવું પડશે!' પ્રવૌત બોલીને પ્રકાશ સામે તાકી રહ્યો. એના અંવાજમાં કડકાઈ અને કટાક્ષ હતાં.

'ના, જો કાલે કામ પર લઈ જવાના હોય તો ન જ જવું.' પ્રકાશથી બોલી જવાયું. એણે જરા થોભીને વિચાર કર્યો, 'કાલે કામ પર લઈ જાય તો પાછળથી રજા આપવી નેઈએ. જો રજા ન આપવાના હોય તો એ સવાલ જ રહેતો નથી. પણ હા, રજા આપવાના હોય તો પણ પૂછવું અને! મુખરિન્ટે-ડેન્ટ તો આવતી કાલે હશે જ નહિ. જેલર ના જ કહેવાનો છે. ત્યારે કરવું શું! ગમે તેમ તો એ આવતી કાલે એને તો કામ પર ન જ જવું.'

આર્યનાની જૂમ પડી પ્રકાશે સ્વસ્થ ચર્ચિતે 'તોફા બોલવાનું શરૂ કર્યું'. પ્રવૌતને મધુ, 'સા માટે આર્યના કરવી? સા માટે હંધરને સંભારવો? દંમેશાં એને સંભારીએ છીએ. દંમેશાં ધા

સંભળાવીએ છીએ. છતાં આજના જેવી જ આવતી કાલ જાય છે. એ જ શિકાર ને શિકારીની રમત રમાય છે. શું અમે પાપી છીએ ? હું, પ્રકાશ, મનોજ, બધા જ ? ' પ્રલોતે માથું ધુણાવ્યું. એની નજર આગળ બપોરનું દશ્ય ખડું થયું. એ વોર્ડર, એ ડેપુટી જેલર એણે જોયા. આખા યંત્રના ચાલક રૂપે ઊભેલા હુમને એણે જોયા. અને થયું કે અત્યારે એ જ શુભ એના કુટુંબ સાથે આગણામાં સુંદર બગીચા વચ્ચે બેસીને ઠાણુ જાણે કેતુંયે સુંદર ખાણું લેતો હશે ! પકખે જ આમોદાન વાગતું હશે ! એના હૈયામાં ગૂંગળામણ થઈ આવી. એનું મગજ આખું ભરાઈ ગયું હતું—કેધથી, વિવાદથી, હાયથી.

પ્રાર્થના પૂરી થઈ, અને એ ગમગીન મુખે બિડ્યો. પ્રકાશ એને કહ્યું : ' આપણે આ વસ્તુ ચર્ચામાં મૂકીએ તે પહેલાં ધન-સ્થામભાઈને એટલા બોલાવીને ટૂંકમાં સમજાવી દઈએ ને એમની જ પાસે મુદ્દાવી દઈએ એ ઠીક નથી ? '

પ્રલોતે મૂંઝે મોઢે હા બાણી.

' ધનસ્થામભાઈ ! જરા અહીં આવશે ! ' પ્રકાશે ખૂબ મારી.

' આવ્યો હો ! ' એમ કહીને ધનસ્થામભાઈ એક જણુ સાથે

વાત કરતા હતા તે પતાવીને બિડ્યા.

' કેમ, બોલો પ્રકાશભાઈ ! ' એમણે બેસતાં બેસતાં હસીને કહ્યું. એમના દાસ્યમાં એક એવું જાદુ હતું કે સામા માણસને અનિચ્છાએ પણ એમને માન આપ્યા વગર ચાલે જ નહિ દેખાવ તો કરવો જોઈએ.

ધનસ્થામભાઈ એક પ્રતિષ્ઠિત વેપારી હતા. મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, ઇત્યાદિ રથજોએ એમની દુકાનો હતી. એમનું સ્થામ પહોળું મુખ, ચાલનાં સહેજ ઊપસેલાં હાડકાં, પહોળું કરચળિયાળું કપાળ, તેજદાર અને સાવચેત આંખો, જોનારના મનમાં એક ચક્રાર વેપારી તરીકેની ઝાંડી હાપ બેસાડતાં. આ વખતે એ ત્રીજી વખત

જેલમાં આવ્યા હતા. પહેલી બન્ને વાર 'બી' વર્ગ મળેતો. આ વખતે 'સી'માં પણ એ ખુશ રહેતા; ને એમના સાંત, ડહાપણ બરેલા ને મળતાવડા સ્વભાવે ને મીઠાશ બરેલાં સલાહ-વચનોએ ખેરકમાં એમનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું હતું. સરકારે જેવખાતાનું આ વધારાનું ખર્ચ એ વધારાના દેદીઓ પાસેથી જ વસૂલ કરવાનું નક્કી કર્યું. હોય તેમ, એમના જેવા ખમતીઘર આસામી પાસેથી કામદેસર લૂંટ ચલાવવાનો એકે-મેકા એણે જવા દીધો હતો. બે વર્ષમાં ત્રણેક વખત ચર્ચને હજાર-આરસો રૂપિયા હડતે નામે વસૂલ કર્યા હતા. ધનસ્થામભાઈ કહેતા કે 'સરકારને તો હજી ખોટ જ આવવાની છે. કારણકે હું બહાર હોત તો આટલા વખતમાં આથી વધુ ઇન્કમેટેક્સ આપવો પડ્યો હોત. આ હવે દુકાન બંધ કરી છે. એક નો પત્યું.' ને એ બોલતાં બોલતાં પણ એમની આંછી રિમત-લેખા તો અભંગ રહેતી.

'કાલે આપણે કામ પર જવાનું છે એ વાત સાચી છે !' એ બેઠા એટલે પ્રકારો પૂછ્યું.

'કાણે કહ્યું ? મને તો કંઈ જ ખબર નથી.'

'અમને એક જણે એમ કહ્યું છે ને એ વિશ્વાસ રખાય તેથી બહિત છે.'

'હું એ માની શકતો નથી.'

પ્રકાશ કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં પડખેની પધારીએ એટલે એક લુવાને કહ્યું: 'ના, પણ કેપુટી જેવર આજ કડિયા સાથે વાત કરતો હતો કે 'કાલ, આટલું કામ કરી નાખવાનું છે. પરમ દિવસ પાછી અગિયારશ છે, એટલે તમે લોક પાછા કામ પર નહિ આવો.' એટલે મિઝીએ પૂછ્યું કે 'સાબ, કાલ તો જેલમાં રજા નહિ હોય ?' ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે 'તાંબુ બંધાર્મન રહે ત્યાં સુધી રજા યાજવી નથી.'

જુવાન ઉધાડે ડિલે ખેડો હતો. એના મજબૂત મુડોળ હાથ ને પહેળી છાતી એ મહેનતુ માણસ હોવાનું દેખાડતા. એનો અવાજ જરા ધોધરો નીકળતો હતો. પ્રકાશને લાગ્યું કે આ ખેડૂત જવાનને એણે ક્યાંક જોયો હતો.

‘કાણે કહ્યું તમે જાને સાંભળ્યું?’ ધનસ્યામભાઈ એ ઊસદ-તપાસ કરી.

‘હા, મેં પડે જ સાંભળ્યું ને ! હું પડંબે જ કામ કરતો હતો.’

‘કદાચ તમારો સમજ્યા ફેર થયો હોય.’

‘ના, હું ખાતરી...’

‘પણ ધાગે કે એણે બગમર સાંભળ્યું હોય ને કદાચ કામ ચાલે છે ત્યાં મુઘી રજા ન આપવી હોય તો શું કરીશું?’ પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘આવતી કાલે તો આપણે કામ કરવું પડે કારણકે કાઈ પણ સમૂહગત પગલું લેતાં પહેલા આપણે એને મળવું જોઈએ, એની સાથે ચર્ચા કરવી જોઈએ. એના દષ્ટિગિદ્ધથી આખી વાત તપાસી જવી જોઈએ. તે પછી જ કંઈક થઈ શકે ને?’ છોકરાને પલવના હોય તેમ ધનસ્યામભાઈ ખોલ્યા.

‘એટલે આ વખત તો સમૂહગત કંઈ ન થઈ શકે ને?’

‘મને તો એમ લાગે છે. પણ બેસ લાગોળે, છાસ છાગોળે ને ઘેર ધમાધમ શી? જે થવાનું હશે તે વાજતેગાજતે માંડવે આવશે!’

‘પણ માંડવો તો રાપશો ને? નહિતર વાજતુગાજતુ કોણ આવશે? રાહ જોઈ જોઈને તમે ફાપદો શું કાઢ્યો? આડ કલાક કામ, બેમાન ચાવ કે માંદ પડો તોપણ, તમારા માટે જીભું જ નં. આમ ને આમ તમારા માથે ગવિવાર પણ ચોટી જશે’ પ્રહોતે વચમાં ઉદગાટ કાઢ્યો.

‘પણ ગાંડા, એમ ઉતાવળે આંખ પાકે? હજી આપણને સત્યવાર ખબર ક્યાં મળી છે? હજી આપણામાંથી કોણ કોણ તૈયાર છે? એ લોકો રત્ન નહિ આપવા પાછળ શું કારણ રજૂ કરે છે એ જાણવું જોઈએ ને? આને એક ભાઈ ખેલાન યઈ, મયા તેની પાત તું કરે છે ને? એ વાત તો મારી પાસે ક્યારની ચે આવી ગઈ છે. અને કાલે હું આપણા બધા મોટા મોટા ભાઈઓ આગળ એ વસ્તુ મૂકવાનો છું, એટલું જ નહિ પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું ધ્યાન ખેંચવાનો પણ આગ્રહ કરીશ. બાકી સહન કરવા તો આપણે આવ્યા જ છીએ ને? એ સહન કરવામાં જ આપણી મદદ છે.’ ધનશ્યામભાઈએ પ્રયોતનો વાંસો ચાખડ્યો. ‘કાલ કામ પર લઈ જશે તો એક દિવસ વધુ એમાં શું? કામ કરવા તો અમ જેવા ઘરડા ચે ટેકાઈ ગયા છે. તો તમે તો હજી જીવાનિયા છો.’

પ્રયોત આ સાંભળી બેસીને ચિંતાયો. છેલ્લું વાક્ય સાંભળી તેને ઝાંઝ ચડી; ‘કામ કામ શું કરો છો? કામથી અમે કંટાળ્યા છીએ એમ કોણે કહ્યું? અને સહન કરવાની સલાહ આપવાની કાંઈ જરૂર નથી. અમે તો ના પાડી બેસીશું વધુ સહન કરવા માગીએ છીએ. કામ જરૂર કરીએ, પણ દુઆઈને નહિ. ‘સહન કરીએ, પણ તાબે ચઈને નહિ.’ પ્રયોતને લાગ્યું કે આ ચૂંચણા-માં માત્ર બેવકૂફી અને નજબાઈનું પ્રદર્શન હતું.

‘અન્યાય થાય છે એનો કાઈ ઇન્કાર કરી શકે તેમ નથી. પણ આટલા દિવસ સહન કર્યું, તો એક દિવસ વધુ. એમાં ક્યાં ખાટુંમોળું ચઈ જાય છે? મોટું થાય પણ મજબૂત થાય એમાં જ આપણી સેવા છે. આપણે એકલા કાઈની સલાહ વિના કરીએ ને કદાચ પસ્તાવું ચે પડે તો? આપણી શી સેવા?’ ધનશ્યામ-ભાઈની શાંતિ અને ગાંભિર્ય અખંડ હતાં.

‘પણ સા માટે પસ્તાવું પડે?’

‘એ તું ન સમજે ભાઈ.’ હસતાં હસતાં ધનશ્યામભાઈ ઊઠ્યા, ને પ્રકાશ તરફ જોઈને કહ્યું. ‘એટલે એકાદ દિવસ મોકુલે’ થાય તો ઉતાવળ ના કરેતા.’

‘ના, હું તો આવતી કાલે પ્રઘોતભાઈ સાથે જ વિરોધ ઉઠાવવાનો છું. મને આ વસ્તુમાં સમૂહની રાહ જોવા જેવું નથી લાગતું. આપણે સામનો કરવો જ જોઈએ.’

‘હા, એ તો માત્ર મારી સલાહ જ છે. કરવું ન કરવું એ તો તમાગ સહુની ઇચ્છા. બસ એ જ હતું ને? ચાલો ત્યારે જઈશ.’ ધનશ્યામભાઈ એમના અંગાંગ સ્મિત સાથે વિદાય થયા.

‘એમના તરફથી તમને વ્યક્તિગત સામનાઓમાં પણ ના નથી ખડાતી એ મ ધણું છે. ચાલો, ત્યારે આવતી કાલની રાત સેપરેટમાં.’ પ્રકાશે હસતાં હસતાં કહ્યું, ને સૂતાની તૈયારી કરી.

પ્રઘોતને થયું: ‘તો પછી ધનશ્યામભાઈને જોડાવ્યા શા માટે!’

આ જે તો રવિવાર છે અરુ ? ' ઠાંજ પીતા પીતા એક જણે પ્રઘોતને પૂછ્યું.

' હા, આજે જ રવિવાર છે ' પ્રઘોત ધીમે ગણગણ્યો, ને એણે આસરીમા બેઠેલા બેઠાં જુદાં જુદાં મોઢાં તરફ એક નજર નાખી

' બનાવો, ત્યારે લાકુ, બીજી શું ? ' દ્વરથી એક જણે કહ્યું
રવિવાર એ જેલની દુનિયાનો એક જ ઉત્સવ-તિ ગણાય.
ફેદીઓને તે દિવસે કામમાંથી જળ મળે છે બપોર વચાગે બે
મિત્રો બેસીને ચાતિથી સુખદુ ખની કે કુટુંબકબીરાની વાતો કરે
છે કાઠનું મન ધર્મમાં ચોટ્યું હોય તો ગીતા કે કુરાને ચરીફ,
દાસમોષ કે રામાયણનો પાઠ કરવા એક ખૂણમાં બેસી જાય છે,
ન વાંચી શમ્ભાગઓનું એક મહાગ એની આસપાસ બેઠે ને, ને
ભાવિકતાથી વચમાં વચમાં અક્ષરશાનને અક્ષરે પોતાને કમનમીન
ગણાવતા કાપા ' પવિત્ર ' કરે છે બેરકતુ એ વખતનું દરમ માણુમ
મા બેઠે બેઠે રહ્ય માનવતાનું પ્રતિબિંબ સમુ બને છે બદાર
નો ચોર, લુટારો, વ્યભિચારી, બધા બે જેલની મુદત દરમિયાન અદર
પોતે પ્રમાણિત-સત્યચાલી-હોવાનો-દેખ વાનો પ્રશ્ન કરે છે, જોકે
પોતે પાપી છે ભગવાનનો ગુનેગાર છે, એ વાત નાકબૂલ દગતા
નથી અને છતાં આ બધાનો મોટો જાય દૂરીને પાછો મળ
જમ્યાએ આવી જાય છે ત્યારે જ એમનું આ વર્તન દમશાન
વેરામ દમે ! વર્ગના અનુભવે જગતેની અગિયવકળા દમે !

પણ રવિવારમાં આટલું જ હોત તો તો એણે કદીને કદાચ એકાદ દિવસે રોતણ બનાવી દીધો હોત, ને રુદનમાંથી કદાચ માનવતા જન્મી હોત. પણ તેમ નથી. કારણકે રવિવારને દિવસે બધી બાબતમાં વિવિધતા આવે છે તેમ બોજનમાં પણ બને છે. તે દિવસે સાંજના પાશેર ગોળ અગર માંસ-જે લઈ શકતો હોય તેને-મળે છે. એટલે રવિવારે ધર્મગુરુઓ પામેથી આવની વખતે સાંભળી આવેલા હિપદેશ કરતાં ખોરાકના ફેરફાર વિશે વાત વધુ થાય છે. અને ગજકેદીઓ તો રવિવારે લાકુની વાતમાં જોડેલો ન્મ લે છે, તેટલો મહાત્મા ગાંધીના સમાચારમાં પણ નહિ લેતા હોય. 'સખને કાંઈ ખી કિયા ?' એક મેડા પરથી વોર્ડરે ખૂમ મરી.

‘તું જલદી કર.’ પ્રકાશે મનોજને કહ્યું.

‘ચાલો, આટલી નથી પીની.’ એમ કહીને એણે થાળા નીચે મૂકી.

‘અચ્છા ખડે હો જાવ, વાક નિયુ’ હો થાળા પાટ, ખડે હો જાવ, શીરાવ મો’ ચલો આગે.’ વોર્ડરે ઓર્ડરમાળા છોડી.

બધા હુકમનુ પાલન આવશ્યક અને ફરજિયાત હતું. એક સાથે જ તાલસે હુકમનું અનુકરણ થવું જોઈએ. ‘ખડા હો જાવ’ કહે એટલે એક પાછળ ને એક આગળ એમ નંદિ, એક સાથે જ, બિલકુલ દેરી નહિ, એમ સૌએ ખડા થઈ જવાનું. પહેલા તો આ બ્યવસ્થા ને શિક્ષા સૌને આકરી લાગી. પણ બધાએ જોયું કે એક મોડો પડે તો બધાને એ હુકમનુ અનુકરણ જ્યાં સુધી બગામર એક સાથે ન થાય ત્યાં સુધી કર્યા જ કરવું પડતું.

‘ખડે હો જાવ, વાક નિયુ, ખડે હો જાવ, વાક નિયુ, ખડે હો જાવ, વાક નિયુ’ કહે અચ્છાવા જ કરતું ને શરીર એને યંત્રવત અનુસરતું. કોઈને એમ ચશે કે વારવાર બિલા થવું ને વાકા વળવું

એ તો મહુ શગમ હારેનું દેખાતું હતું. પણ ના એ તો હજી
 વ્યવસ્થા અને શાંતિનો પહેરો મથક હતો એટલે જો એનું પરિ
 પાનન કરવામાં ન આવે તો એક મોટા સમુદાય પાસેથી કામ લેવાનું
 જ અશક્ય થઈ જાય ને અધિભારીઓને ખગર હતી કે સામુદાયિક
 કામનો ઉકેલ શાંતિથી કઠવાની આવડત આપણામાં ઓછી જ છે
 એટલે એમને તો મથકથી સ્થાપિત થયેલ આ વ્યવસ્થા અને શાંતિનું
 સુરતમ દૃશ્ય અનેરું આહ્વાદ ઉપજાવતું પણ આમ વારંવાર 'ખડે
 હો જાવ' ને 'નિચુ વાકે' નો અનુભવ બધાને ન કરવો પડે એટલા
 માટે પોતાનાથી બૂનમાં ચે કાયદાનો ભગ ન થઈ જાય એની પ્રત્યેક
 જણુ ખૂન સાન્યેલી રાખતો અનુભવે તો રેરડની આખી ક્રિયા
 એટલી સ્વાભવિક ને સુગમ થઈ ગઈ હતી કે સહેજે એને અનુસરાતુ-

થાળી સાફ કરીને બધા બેરેકમાં જવાનું કરે છે ત્યાં વોર્ડરે
 ખૂમ મારી 'ધંવઝ કાધર ચના' બેરેકમાં નહિ જાતેકા હૈ કામ પર
 જાતેકા હૈ ' જે-ચાઝ આગળ પગથિયા ઉપર બિલા હતા તેમને
 વોર્ડરે મ્હુ

'આજ કામ કેસા ? આજ તો ગરિવાર હૈ, રાજકા કિન
 હૈ ' જે-ત્રણ સાથે જ બોલી બાધા પ્રઘોત અને મનોગ ત્રણે
 જણુ એક ખીજના સામું જોઈને હસ્યા, પણ એ હાસ્ય ભિન્ન
 હીન હતું

'રત આજ મિલેકા નહિ બધા સામમ હુમ્મ હૈ ચનો'
 વોર્ડરે એમનો હાથ ઝાલીને પાછા વાળવા માંજ આખો સમુદાય
 શાંત બિતો હતો પણ એ શાંતિમાં આશ્ચર્ય અને ભીતિ હતાં

ટોળામાંથી ધનસ્યામજાઈ આગળ જતા હતા તેને પ્રકાશ
 હાથ ઝાલીને કહ્યું 'ડેપુટી જેવરને જરા મળી લુઓ'

'હા હા' કહીને ધનસ્યામજાઈએ આગળ આગીને વોર્ડરને
 પૂછ્યું 'શું છે ? આજે કામે જવાનું છે ? એમ તને કહેલું હતું ?'

‘સૂએદાર સાળ અખી બોલકે ગયા.’

‘અચ્છા, સૂએદાર સાહેબ કીધર હૈ ? હમને ઉત્તરી પામ લે જાઓ.’

‘વો તો કીધર લી હોગા. હમ વો નહિ કર સજ્ના. વો તો બોલ ગયા હૈ કે અખી ફાઈલ કો લેકે આઓ.’

‘એસા કોઈ નહિ આવગા. જાઓ, જા કે બોલો.’ ઉડા પરથી પ્રઘોતે ખૂમ પાડી

‘એસા કોન બોલતા હૈ.’ એક-બે વોર્ડર સાથે બોલ્યા.

‘મૈ.’ પ્રઘોત આગળ આવ્યો.

‘અચ્છા, કાયદા નહિ માનતા હૈ ? અખી હમ દેખતા હૈ.’ એક વોર્ડર ખીજા વોર્ડરને જીભા રહેવાનું કહીને ઉતાવળો ઉતાવળો સૂએદારને બોલાવા ગયો.

તેના ગયા પછી ધનશ્યામભાઈ પ્રઘોત તરફ ફર્યા. ‘ભાઈ, એમ ઉતાવળ કરાય ? ‘નહિ આવગા’ એમ બોલી નાખ્યે શું વળે ? હવે એ મૂર્ખ તો જઈને કહેશે ‘સા’બ, વો લોક કામ પર આનેકી ના પાડને હૈ.’ ને અહીં આપણને કામ પર જવું જોઈએ એમ લાગે ને પછી જઈએ તો એ લોકો શું ધારે ? તમે આમાથી કોઈને પૂછ્યું હતું ? બોલતી વખતે ખૂબ સાતિથી બોલવું જોઈએ.’

‘પણ એ શું બોલતો હતો ખમર છે ? સૂએદાર આવીને હુકમ કરી ગયો એટલે તે શિગસાવંદ ‘કાલ સવારે આરીને કનુએ કે સૂએદાર આજની રાત્રી મોકલવાની ના પાડે છે, તો તમે કનુન કરી લેશો ખરું ?’ પ્રઘોત બીચે સાદે બોલતો હતો. બધા તેની આલુનાળું ટોળું વળી ગયા હતા.

‘પણ કોણે કનુન કરી લીધું ? આમાં કનુન કરવાની વાત ન કર્યા છે ?’

‘ત્યારે શું ? તમે’ મને અત્યારે જે હમે કહો છો એ તો એમ બતાવે છે કે મેં ભારે ભૂલ કરી નાખી છે.’

‘ના, ના, હું તો એમ કહું છું કે એ લોકો સાથે આપણે સાંતિથી વાત કરવી જોઈએ. ‘કામ પર નહિ આવ્યા’ એવું ભારે ખોલી નાખવાની શી જરૂર હતી ?’

આમ ચાલતું હતું ત્યાં ચક્રરમાં સૂબેદાર આવ્યો. તેણે ધન-શ્યામભાઈને બોલાવ્યા.

પ્રઘોતે ફરીથી ભુલદં અવાજે કહ્યું : ‘મેં તો નિશ્ચય કરી લીધો છે. મારે આજે કાઈ કાળે કામ પર નથી જવું. શું આપણે તો ટોર છીએ કે લાકડીએ ચાલીએ ?’

પ્રઘોતનું મોઢું ઝુરસાથી લાલચોળ થઈ ગયું હતું. ને સૂર્ય-નો તાપ તેમાં ઉમેરો કરતો હતો. હોજ ઉપર એક છેડે પ્રાણ-અને મનોજ ઊભા હતા. પ્રકાશ વિચારમાં ઊભો હતો. વચમાં વચમાં તે એકાદ નજર પ્રઘોત તરફ કે ‘મનોજ’ તરફ નાખતો.

મનોજ પ્રઘોત શું બોલે છે તે જ્ઞાનપૂર્વક સાંભળીને પ્રકાશ ને કહેતો હતો. પ્રકાશ હવે શું કહે છે તે તે સાંભળવા માગતો હતો. પણ પ્રકાશ એકે વખત એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહિ.

મનોજથી પૂછ્યા સિવાય રહેવાયું નહિ : ‘પ્રઘોતભાઈ કહે છે તે સાંભળ્યું ?’

‘હા.’

‘તમે શું કહો છો ?’

‘હું શું કહું છું ?’

‘હા.’

‘તને અત્યારે કામ ઉપર લઈ જાય તો ? તું જાય ?’

‘પણ જતું જોઈએ નહિ ?’

‘જોઈએ કે નહિ એ જવા દે. તું ઇચ્છાપૂર્વક જા કે નહિ ?’

‘ના.’

‘તને પરાણે જવાની ફરજ પાડે તો ?’ પ્રકાશનો અવાજ સહેજ ઉઘ્ર થતો જતો હતો.

‘તો તો પછી આ જાણું પરાણે જ કરીએ છીએ ને !’ એણે અસ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું.

‘આજે થાકી ગયો છું. આજે રવિવાર છે, રજા છે. એટલે ન જાઉં.’

‘તને અનિચ્છાપૂર્વક લઈ જાય તો શું થાય ?’

‘કાલે થયું તેવું થાય. ખીણું શું ?’

‘ત્યારે હવે સમજ્યો કે જવું જોઈએ કે નહિ ?’

‘ના. અસ્પષ્ટ થતું નથી.’ મનોજે આંખો સહેજ ઝીણી કરીને કહ્યું.

‘ભલા માણસ, છ દિવસના આ જાતના શ્રમ પછી તને આગમ મળવો જોઈએ એમ તું માને છે. કાપડો એ સ્વીકારે છે. બગબર ?’

‘હા.’

‘ત્યારે તારે શું કરવું છે ?’

‘ન જવું.’

બન્નેએ આંકડા ફીડીને ચાલસા માંજી. મનોજને ગલરામજી થતી હતી. એને સમજ નહોતી પડતી કે શા માટે બધા કામ કરે છે ! એણે થોડી વાર મગજને કસી જોયું, પણ કાંઈ સમજણ ન પડી એનું ચંચળ મન પ્રચોત ટોળામા શું બોલતો હતો એ સાંભળવા તરફ વળ્યું.

એ દોડતો ટોળા પડ્યો આવીને જિભો વોડેના દરવાજા પાસે સૂએદાર ધનશ્યામભાઈને કાઈકે સમજાવતો હતો, વચમાં વચમાં ધનશ્યામભાઈ એમની નિત્યની ઢબે અનામિકા હલાવતા હલાવતા

કાંઈક પૂછતા હતા ટોળાની વચમાં પ્રવોત અદમ બીડીને હિંમત અને
કડક ચહેરે જિતો હતો.

બધા અદમ અદમ ધુસધુસ ધુસધુસ વાતો કરતા હતા થોડા
જણા ધનસ્વામભાઈની તરફ નજર ગાળીને જિલ્લા હતા વચમાં
વચમાં એમનો મોટેથી બોલાયેલો એમદ શબ્દ પકડી એ ઉપગ્રી
પોતાની 'માન્યતાઓ' દર્શાવના હતા.

મનોજને આ શાંતિ ન ગમી એને ટોળામાંથી પ્રવોતને
ધડીકવાળ બહાર મોલાવવાનો વિચાર આવ્યો પણ પછી એ ધન
ગમ્યુ એને એમદમ વિચાર આવ્યો કે પ્રકાશભાઈએ શું નક્કી
કર્ચું હશે ?

પણ ત્યાં તો ધનસ્વામભાઈ પાછા આવ્યા છુટે એમના
એમની પાછળ ધીમે ધીમે આવતો હતો ધનસ્વામભાઈએ આવીને
કહ્યું 'વાત એમ છે કે આજ ૮૦ પીનો ખાસ હુકમ કે કે નહીં.
અમુક દિવસમાં તૈયાર કરી નાખવા એટલે સુપરિન્ટેન્ડેન્સ સાહેબે
ખાસ હુકમ મદ્યો છે કે રજના દિવસોમાં આપણે કામ કરવું,
નહિતર બતાવેન મુદતમાં કામ પૂરું થાય તેમ નથી.'

'પણ તો પછી સુપરિન્ટેન્ડેન્સ એમ લખવું જોઈએ કે એ
મુદતમાં આ કાગલોસગ મમ પૂરું થઈ શકે તેમ નથી આપણે
આ સ્થિતિમાં પણ કામ કરીએ એ કરતાં એ એમ લખી નાખે
એ વધારે સારું નથી ?'

'પણ એ મંઈ આપણા હાથની વાત થોડી જ છે ?'

પણ કામ નહિ કરવું એ તો આપણા હાથની વાત છે ને ?'

'એ તો સૌને ઠીક લાગે તેમ મરે હું તો મે જો માન્ય
છે તે ઠીક હું દારખાનાવાળા પણ આપણી સાથે જ મમ મરવા
આવવાના છે એ જ બતાવે છે કે આ કામની કેટલી અગત્ય છે ?'

'એ તો હું સમજું છું આપણા ખાસેથી કામ લેવાને એ

જેટલી અગત્યતા આપે એટલી જોઈ. પણ આપણે મન કામ ન કરવું એ વધુ અગત્યનું લાગતું હોય તો ?

‘તો તો પછી નહિ જ કરવું જોઈએ.’ ધનસ્યામભાઈએ દૂંકથી પતાવ્યું.

‘આપણે આજે કામ કરીએ તો આપણને બીજા દિવસે રજા મળવાની ખરી ?’ દૂર જિભા જિભા પ્રકાશે પૂછ્યું.

પ્રદીપતને ગુસ્સો ચઢ્યો. એ બખડ્યો: ‘પણ આપણે બીજા દિવસને કરવો છે શું ?’

‘મને ખબર નથી. વાત કરતાં મને જે અસર થઈ છે તે એ છે કે આ કામ અગત્યનું છે ને કાપદેસર પણ છે.’

‘હીક.’ પ્રકાશે પીક ફેરવી.

‘અચ્છા અખી તુમ સમને સુન ગિયા. સમ આદમી, કારખાને વાલે બી કામ કરને કે કિચે ચલ ગયા, અખી ફેરી હોંતી. ચે આદમીકા ઇધર રકખો. હમ ઉસકા સમજાવગા એર પીછુ કામ ચે બેજેગા. વોઈર, ફાઈલ કે ઉકાવ’ મુખેદારે હુકમ આપ્યો.

‘જેને એમ લાગતું જ હોય કે આજે કામ ન જ કરવું જોઈએ તે એને માટે ગમે તે સહન કરવા તૈયાર હોય તે શકાય, મને પોતાને તો એ હીક નથી લાગતું.’ ધનસ્યામભાઈ પણ ઉવદની વાત કરી આગળ ચાલ્યા.

અને આખી ફાઈલ ચાલી-કોઈ મંકોચાતા, કોઈ કમવાતા તો કોઈ બખડતા. મનોજ છેક છેલ્લે રહ્યો. એને થયું કે ને જવું હશે તો પ્રકાશભાઈ આવશે. પણ પ્રકાશ તો હજી છેડા પર જ હતો. ઉતાવળે ઉતાવળે એણે મનોજ પાસે આવીને પૂછ્યું: ‘કેમ સારે નથી જવું ?’

‘ના.’

‘કેમ ?’

‘ તમે નથી જતા ને ? ’

‘ પણ હું કહું તેમ જ કાંઈ થતું હશે ? તું બધું-માગ, શિક્ષા બધું જ સહન કરી શકીશ ? ’

‘ કેમ હું જ મહન ન કરી શકું ? તમે જ બધા સહન કરવાનાશ ? ’

પ્રકાશ એની સામે તાકી મ્લો

‘ કેમ વિશ્વાસ નથી આવતો ? ’

‘ વાહ ! ’ ઈકીને પ્રકાશ પાંત્રે કર્યો

સમેદાર ફાટક પગ ઊભો ઊભો ગણતરી કરતો હતો. પ્રઘોત બધા જનારા તરફ દૃષ્ટાંત્રથી જોતો હતો. પ્રમશને લાગ્યું કે એની આખમા નિશ્ચય અને આત્મલાધા બન્ને હતા એની પકડે એક જીવાન ઊભો હતો. પ્રમશે એને જોતાવેત જ ઓળખી મઢ્યો એ જ મોટું નાક એ જ જીવ્યું ને મજબૂત શરીર, ગઈકાલની રાતવાળો જ જીવાન

એ શા માટે રોકાયેલ હશે ? એણે મર્ષ કાનની ચર્ચાઓ કે આગળથી જ નિશ્ચય કર્યો હશે ? એના મોઢાની પરિચિત રેખાઓ ઉઠકલવા એણે પ્રવલન કરી જોયો. પણ ખરામત ચાહ આવ્યું નહિ પ્રઘોતે એની પાસે આવી હાથ દબાવ્યો.

‘ આપણે ચાર જ જાણ્યા ’ એણે હર્ષથી કહ્યું

ઉલ્લી બેડીવાળા ફાટકમાથી પસાર થઈ મપા હતા સમેદાર એમની તરફ આવતો હતો.

‘ તુમ ચાર આદમી કાયકુ ઠેરા ? તુમ સમ કામકી ના જોલતા ? ’

‘ હમ ચાર આદમી આજ કામ કરના નહિ મગતા ’ પ્રકાશે મ્લું

‘ કાયકુ ? ’

‘ આજ રજા ક્લિન હૈ કાંયકુ કામ કરેગા ? ’

‘ ચક્કીવાલા કેસા કગ્તા ? ’ ચશ્માં નીચે લાવી ચારે જણને

જોતા એણે કહ્યું

‘ ઉસકી ખાત દુસરી હૈ હમ ઐસા કામ નહિ કર સકતા ’

‘ વો તો હમ બી સમજ સકતે હૈ વો તો કીમીનલ હૈ.

ઉસ ખાતસે તો તુમને હમેશકે લિયે રજા કા ક્લિનમે કામ નહિ
હેતા ચે તો દો તીન અધ્વાડિયાંકી ખાત હૈ અખી કામકી ખાત
બીડ હૈ ’

કાઈ કાઈ બોલ્યુ નહિ

‘ તુમારા જૈસા સમજી આદમી ઐસા હુનજત કરે વો ઠીક
નહિ લગતા કાંઈ તો માનના હી ચાહીએ ’ સૂબેદારે એના
અવાજમા માયા લાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એના ધોધરા અવાજે
ને લાખાટૂકા થતા દોઢે એના મુખને વધુ વિરૂપ બનાવ્યું

‘ તુમ ઠીક બોલતા હો, લેકીન હમ કામ નહિ કર સકતે ’
પ્રકારે ચોકખુ સંભળાવ્યું

‘ લેકીન ઉસમે કાંઈ કયા ? તુમારા સમ બડે બડે આદમી
બી કામ કગ્તે હૈ તો તુમને કયા કરના હૈ વો હમ નહિ સમજ
સકતા પિઠે તુમારી જૈસી મરજી હમ તો પડીસેસે બોન હેતા
હ અમજા ચે ચાર આદમીકા ઈધર રખજો જો-ર સાહેબ આપમા
પીછે હમ ઉસકા બુમાયગા ’

સૂબેદાર વોર્ડરને હુકમ આપી લાકડી વતી લીટા કરતો
ચાલ્યો ગયો

એ મ ને એમ કેટલાક વખત સુધી ચારે જથ્થે બોલા ગયા.
 'આનો ને ઓસરીમા બેસીએ' મનોજે ક્યું એને થાક
 લાગ્યો હતો સૌ ઓસરી પર ચડ્યા.

આખું યોગાન રાત્રી આગસા જેવું હતું વચ્ચે વચ્ચે
 હીમડીઓ વાવી હતી ફરતો એક નાનકડો ખાડો જરી, આલુ-
 ખાલુની જમીન ગારથી લોંપી હતી કુમળો સૂર્ય, કુમળા હીમડા
 ના હોડ, ને કુમળા બુવાનો યોગાનને વધુ સુરસ ને સ્વરૂપવાન
 બનાવતા હતાં.

'તમારું નામ શું ભાઈ?' પ્રમસે તેમના નવા આધીદાર
 ને પૂછ્યું.

'નાગજીભાઈ રોજ હું તમારી પાસે જ મૂકે છું ને.'

'હા, બગાજ કાને તમે જ કહેતા હતા કે યશવન આપણને
 જનના દિવસે પણ કામ કરાવવાનો છે, ખરું?'

'હા.'

'તમે કયાના?'

'બેડા ના.'

'પહેલી વખત આ-આ કે બીજી વખત?'

'પહેલી વખત. મારા મોગજીભાઈ જે આમાં છે એ તો નીજી
 વખત આ-આ ત્રીસની સાલમાં એક વખત ને આ સાલમાં બીજી
 વખત.'

‘હું ધારું છું કે તમારા બાપા પણ તમારી સાથે જ છે, ખરું?’

‘હા. હું, મારા બાપા ને મારા ભાઈ ત્રણે સાથે જ પકડાયા.’

‘અનિલભાઈ શું કરશે?’ મનોજે પૂછ્યું.

‘કેમ કહેવાય? એ એકલો જ જુદો છે. અધૂરામાં પૂરું વળી એની સાથે કાંઈ વાત પણ નથી થઈ. જો કાલે કાંઈક વાત થઈ હોત તો હીક થાત; અત્યારે તો એ કામ પર ચડી પણ ગયો હશે.’

પ્રકાશ થોડી વાર મૂંઝો ગયો ને વળી નારણભાઈને પૂછ્યું:

‘તમે શા માટે કામ કરવા ના પાડી?’

‘શા માટે કામ વળી? આજે તે શાના કામ કરીએ? રજાને દોડે માગ-તમાગ જેવા તો ખેંચી કાઢે, પણ આવા ઊંકરાતું શું?’ એમણે મનોજ તરફ હાથ લંબાવ્યો

પ્રકાશે હસીને પ્રવોત તરફ નજર ફેરવી; મનોજ સમજી ગયો.

‘તમે મને ઊંકરામા ગણો છો?’ એણે પૂછ્યું.

‘કેમ? ત્યારે તમે કાંઈ જીવાન કેવાઓ?’

‘હું તો મારી જાતને જીવાન જ સમજું છું, પણ તમે બધા ના પાડો તો એ ઊંકરો ગણાવા તો હું તૈયાર નથી જ.’

‘હીક ચાલ ભાઈ, ઊંકરો નહિ, કુમાર, પછી કાંઈ? એ તો એમને બોલતાં ન આવડ્યું.’ પ્રકાશે કહ્યું. બધા હસી પડ્યા.

‘આપણને કંઈ જાતની સગા થશે ધારે જોઈએ?’ પ્રવોતે પ્રકાશ તરફ જોઈને પૂછ્યું.

મનોજ હસ્યો.

પ્રકાશે આમળ ચલાવ્યું: ‘જો સાચેસાચ કહું છું, આમાં ‘હોડે હોડે તો જીલ્લે નવ ચડીએ’ ને ‘જો ચડીએ તો કટકા થઈ પડીએ’ એ ખજાર છે? આપણે જીલ્લ પડવાના જ. એટલે

સાધનો મોઢ તો રાખવાનો જ નથી પ્રકાશભાઈ જાય એટલે મનોજ-કુમારે જવું જ જોઈએ એવું પણ નથી. ત્યાં એકાતમાં મારશે પણ ખરા. આ કાંઈ તમે સામાન્ય ગુનો કરતા નથી. તમે એના રીતસન્ના હુકમને અવગણો છો. એટલે લાયકરમાં લયકર શિક્ષા સહન કરવા તૈયાર રહેવું પડશે. કદાચ ધનશ્યામભાઈએ કહ્યું તેમ આ વસ્તુ કાયદેસર પણ હોય. આપણે આજના સંજોગોમાં એ કાયદો અવગણ્યો છે. એટલે આપણને ફટકા સુધી પણ ખેંચી જાય માટે પાળળથી એ ઊભા થયેલા સંજોગોનો મનમાં પ્રસ્તાવો નહિ થવો જોઈએ. જામે તેવા સંજોગો આપણે આનંદથી સ્વીકારી લેવા રહેજો. તુ સમજ્યો ને ?

મનોજ સહેજ ગંભીર બની ગયો. શુ જવાબ આપવો તે તેને સૂઝ્યું નહિ.

‘આથી વધારે ખરાબ સંજોગો તો ખીજા કયા આવવાના હતા ?’ પ્રશ્નોત્તે કહ્યું એને આ લાંબુ વ્યાખ્યાન તદ્દન મિન-જરૂરી લાગ્યું.

‘તમે ય મોટા મહાત્માની ઘોડે બોલો છો હો !’ પ્રશ્નોત્તે મોટ માંડીને જોઈ રહેલ પ્રકાશને કહ્યું ને ધડીવાર વિચારમાં ડૂબ્યો.

ઘોડી વારે વોર્ડરે આવીને કહ્યું ‘ચલો.’

સૌ ઊભા થયા. પ્રકાશે ફળી તરફ એક નજર નાખી. ‘હવે એ ક્યે દિવસ જોવાનું હતું ?...પ્રભુ જાણે ! ન જોવાય તો ય શું વાંધો આવી જાય તેમ હતો ?’ એને ચ્યુ.

‘આને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તો નહિ હોય ખરું ?’, એણે રસ્તામાં પૂછ્યું. એને જવાબ ન મળ્યો. પાળળ જોયું તો પ્રશ્નોત્તે કેટલો હતો. એણે સવાલ સાંભળ્યો નહિ તોય એમ એને લાગ્યું ને ફરીથી મનોજને પૂછ્યું.

‘હા, આને એને તો રજા હશે.’ પ્રશ્નોત્તે વચમાં જવાબ આપ્યો.

પ્રમાણ લેઈ રહ્યો.

સૌ ઓસરી પગ ચડ્યા ઓસરીમાં સૂતેલાર અને એક-મે પોલીસો બારી પાસે બેઠા હતા ઓસરીના ખૂણામાં એક મારકુત નીચે મોઝે ફિટ્ટી-ટિટ્ટી ભેગી કરે જતો હતો એ ગડામાં મુપ રિન્ટે-ડેન્ટની ખુશી ઉપર જોઈ એક બાજુ હેટ મૂકીને બેઠો હતો એના આખા ચહેરા પર ક્ષમાઈ પથરાઈ હતી એણે ચારે જણા તરફ એક નજર ફેંકી

‘તુમ મમપે જાનેકી ના જોનતા હૈ?’ એણે પ્રકાશ તરફ નજર ઠેરવીને પૂછ્યું

‘Yes’

‘યસ-બ્યસ નહિ મગના હિદીમે જોલો’

પ્રમાણને એના જ્વમાન પર ઘણું પડતો હોય તેમ લાગ્યું એણે કંપનામાં પડતા ઘણું નીચે પોતાની હથેળી મૂકી દીધી

‘I think it's not written in the jail manual that a prisoner should speak certain language I have every right to speak in English’ જળનાઈ તેટલી સમ્મતાથી એણે જવાબ આપ્યો

હુમે એને અંગ્રેજીમાં જોલતો સાબત્યો જ ન ગેત, પણ એ શું જવાબ આપે ? એ જોવા એ થોભ્યો હતો

‘Shut up! Get out!’ એણે ક્રોધથી ખુશામાં જોવા થઈ જતા મ્યુ ‘સમકો ધક્કા મારકે લે જાઓ કડા મેડી ઓઝ બધ કોટડી’

‘There is no need to push us, we are ready to remove our selves wherever you wish’ પ્રવોતે મસ્મરીપૂર્ણ અગાજે ક્યું ને સૌ નીચે બેઠ્યા

ઓસરી નીચે જ એમ માણસ હાથમાં હથોડો લઈને બોર

થોડી વારે રામુએ આવીને પૂછ્યું: ‘સમ તૈયાર હો ગયે? અમ્મ જા ચલો.’

‘કીધર ચલનેકા?’ મનોજની પુછાઈ ગયું.

રામુ ઘડીક્યાર એની સામે તાકી રહ્યો. એણે ગઈ સાંજનાળા ઓકરાને જોયો, એની આંખમાંથી ધાતકતા સહેજ દૂર થઈ, પણ એણે મોઢું ફેરવી લીધું ને કઠોર અવાજે કહ્યું: ‘અબી મેં બતલાતા હું.’

મનોજને થયું કે આને ન પૂછ્યું હોત તો સારું હતું.

રમ્તામાં બેચાર જણા મળ્યા પ્રકાશના એ ઓળખીતા હતા. એમણે હાથ વતી પૂછ્યું. ‘કેમ?’ પ્રકાશે કાઈ જવાબ વાળ્યો નહિ, માત્ર હમ્મે. મનોજને થયું કે ‘રામુ ન હોત તો કેવું સારું!’

પાંચમા વિભાગ પાસે લાવીને બંધાને બિલા રાખ્યા. જડતીની ક્રિયા પછી સૌએ જોયું કે પોતે એક નાનમ્ડા કોટથી ઘેરાયેલા વિભાગમાં આવ્યા હતા. એ વિભાગમાં ચોરડીઓની બે બેચી હારે હતી. આગલી હારમાં વીસ ને પાછલી હારમાં ત્રીસ કોટડીઓ આવેલી હતી. આગલી હારની બેચી ખારીઓ પર ચડી પાછલીમાં શુ થાય છે એ જોઈ શકાય તેમ હતું. એ ચડનાગને ચડવા માટે બુદ્ધિને કસતી પડે ખરી.

દરેક હારની આગળ એક એક પાછીનો હોજ હતો. હોજની પાસે જ પાયખાનાં હતાં. પાછલી હોજ ને પાયખાનાં વચ્ચે એક કાળી સડક હતી અને તે આગલી હારને પાછલી સાથે સાધતી હતી. પાછી તે જ સડક હારનાં પગધિયાં આગળથી શરૂ થઈ વિભાગના દરવાજા સુધી પહોંચતી એક વિભાગમાંથી બીજા વિભાગમાં બોચિતા જવા માટે એક ચોરચોરણું છેક નાની દીવાલ પાસે રાખ્યું હતું, જેની ચાવી હમેશ આખા ચક્રરના વડા હવાલદાર પાસે રહેતી. કોટની દીવાલ પર થોડે થોડે અતરે વીજળીના દીવા આવેલા હતા.

જાન્ય પડ્યે જ પંચરની ચણેલી એક ભટ્ટી હતી. દર રવિવારે કેદીઓના કપડાં એમાં બફાતા.

અત્યારે ખગ બપોરે હોજ પર એક દાનો લીડ જોવો વોડો
નાહતો હતો તડકામા એનું શરીર તેલ ચણવેલ મૂર્તિના જેવું
ચગરું હતું

ચક્રમા દાખલ થતા જ પ્રઘોતે કહ્યું 'મને અહીં જ લાવેના

'અહીં જ છે?' પ્રશ્ન કહ્યું

'હાણ!'

'હાલ'

'હા ગજરેદી માનને આ કાટડીઓમા જ લાવે છે એમનો
વોડો જ આ છે'

પ્રઘોત પહેલી હાજ તરફ ચાલતો હતો ત્યાં ગમુએ અટકાવીને કહ્યું
'ઉધર નહિ ઈધર ચો' ને એ ચપ્પ ચટપટ ઓમરીના પાંચિયા ચમ્પો.

ઓસરી ખણ્યુ, ખણ્યુ, ખણ્યુ ખણ્યુ નાદે માછ ગ્દી
હોજ પરના વોડો નવા મહેમાનો આવેલા જોઈ ઉતાવળે નાહવા માણ્યું

'આપણને નાહવા ક્યારે મળશે?' મનોજે અકારાને પૂછ્યું

'હમણા પૂછીશું'

પહેલી જ કાટડીઓમા ચક્રી ગોડવેલી હતી તે પગની એ
એક કાટડીઓ મૂકીને રામુએ એક કાટડી ઉગાડીને પ્રમતને કહ્યું

'તુમ આ જાઓ' પ્રમત નજર ચો ને નદે તરફ જોઈને કહે
ગમુએ જોઈ પાગલ વારુ ને લારીએ લયારી અમગ વધ્યો

પ્રમત કાટડીની અદર ર્યો. કાટડીની સળાઈ-પદોગાઈ એ
માણસને પૂરવા માટે ઓછી ન ગણાય ભીતમાં જિએ દોડી નું

એક જાગિયું હતું ખૂન જિએ એક ગોખનામા વીંગળાની જતી
હતી ગોખસો સગજ કાટરી દાડ્યો હોવાથી જન્ને ઓગડીમાં એ

એક જ જતીને પ્રમત પડતો હતો દીડાવો હમણાં જ ધોવાવી
હતી બોખનગિયું પત્થરથી જડેતું હતું વચમ્પ એક માણસની

પથારી ગ્દે એટલી જગ્યામાં સજ્યોરસ લાપ લીંગે દોરી હતી મને

ત્યારે રાતપાળીવાળા આવે તો યે એની નજર સહેજે વચમાં પડે. એટલા માટે આ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. એક ખૂણામાં એક ફેંડું પશું હતું. પ્રકાશ સમજ્યો કે એ પેશાબ કરવા માટે હતું.

હવે એને બહાર નીકળવાની પરવાનગી ન હતી. આ જ એનું શયનાલય, ભોજનાલય, વિરામાલય, ને હિંમોગાલય. બધું યે આ જ. આ જ એના સામ્રાજ્યના સીમાડા. એ મનમાં હસ્યો. એને થયું 'જાલિમ શરીરને બાધી શકે, પણ વિચારશક્તિને બાધી શકે ખરો? માણસ ધારે તો આ પાંચ-સાત પથરાઓ પર એની જીવનકથા લખી જવાનો. હાલે એમ કુત્તાં એના શરીરનો રંગ પથ્થર જેટલો જ ભૂખરો થઈ જાય, હાલે એનું હૃદય પથ્થર જેટલું જ ટાકુબોળ થઈ જાય, હાલે એનો આત્મા પથ્થર જેટલો જ તિતીક્રુ ને છનાં નીડર પડ્યો પાડનાર બની જાય.

એને આ અઝાણી હવાને બદલે ખુસ્તી હવા લેવાનું મન થયું. એ બારણા પાસે આવીને બિભો. બહાર ગંધકે ઘોંઘાટ થતો હતો.

અવાજ સંભળાયે : 'હમારી મરજી' અવાજ કોમળ ને આવેશપૂર્ણ હતો. પ્રકાશે મનોજનો અવાજ પાગખ્યો એને થયું કે મનોજ એક ખૂણામાં સ્વસ્તિક રમીને ટટાગ બિભો હશે. ઓહો! એના મુખ પર, એની આંખમાં કેવું તેજ હશે! ધરાઈ ધરાઈને એ મંગલ દરમ નીરખવાનું એને મન થયું. એણે બારણું હલ-મલાવ્યું. પણ નિષ્ફળ! એનો રાહ બંધ હતો.

'જ્યા ને ત્યાં એને જ સદન કવ્યાનુ આવે છે' એ કૂહ!

'ધ...ય!' અવાજ આવ્યો. એની છાતી ચડકી ઉડી.

'જમીન પર તો નહિ પુછડયો હોય?' એના દષાળ પરનો ધા માદ આવ્યો. હડી કંપારી એના શરીરમાંથી પનાર થઈ ગઈ.

વળી અવાજ આવ્યો-નિષ્ફળ, દમાયલો, કોધભર્યો અને રોષ-પૂર્ણ : 'નહિ...જ કરેગે.' એને થયું વોડરે જરૂર એનું ગળું

‘આવ્યું’ હશે. એને પોલીસને ખૂબ મારી બોલાવવાનું મન થયું. ‘પણ શા માટે? મારી પણ એ જ સ્થિતિ થવાની છે ને? પોતે જ આવા ગેરકાયદેસર જીવંતોને આમંત્ર્યા દિ ને?’ એના મને પ્રશ્ન કર્યો. અને એ જ મને એની જાતને ટટાર કરી. એના કાને બિજાત્સ ગાળોતો વરસાદ પડતો સાંભળ્યો.

થોડી વાર શાંતિ ફેલાઈ ને ખારણું બિલકું ને અપાટામાં બધ થયું. એકાદ દણ ગઈ ને એના શરીરને એકદમ ધક્કો લાગ્યો. એને એક બાજુ ધકેલી ખારણું ઉઘાડી રામુ અંદર લખાઈ ગયો હતો. એને સમજાયું નહિ કે મનોજ પછી સીધો એનો જ વારો શા માટે આવ્યો? પણ એણે આવતા વિચારને અપાટાબધ દૂર કર્યા.

નિશ્ચલતાથી એ રામુ સામે જોઈ રહ્યો. એનાં સ્વચ્છ કપડાં, એની અસામાન્ય જિંઝારી, એની માંજરી આંખ અને મૂંઝ બધું યે જોયું. ગામુથી આ સદન ન થયું હોય તેમ પ્રકાશના ખબા પર હાથ મૂકી હચમચાવ્યો. એની ધાતક નજર પ્રકાશના મોઢા પર ઠેરવી.

પ્રકાશે એની આંખમાં કોઈ અને અભિમાન ખૂટે ખૂણાથી ધસી આવતાં જોયાં. એના મગજૂત હાથને પોતાના ખબા પરથી ખસેડી હાથમાં લેતાં એણે કહ્યું: ‘તું હમો મારના મંગળા? અચ્છ. તો હમ મનેકે લીએ તૈયાર દે. લેકીન દરો.’ પ્રકાશે એમ કહી પોતે નાહવા જતો હોય એટલી બેદરકારીથી બંડી કાઢી એક બાજુ મૂકી અને પોતે કેટલીની વચમાં આવીને જોતો, છાતી પર સ્વસ્તિક રચી એણે કહ્યું: ‘અબી તુમો બી ઠીક પડેમા.’

ને એ સાંત, નિરોજ, ને બચવીન જોતો રહ્યો.

રામુને પહેલાં ગમ ન પડી, પણ સમજ્યો ત્યારે એના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એણે પ્રકાશના મોર, સિંગમ, મુરોગ અપવો તરફ એક દિશા નજર ફેંકી અને મમરાતી નાખે એવા દોર અવાજે કહ્યું:

‘તું મર જાયગ.’

‘તુમ કુછ નવા નહિ સુનાતા’ ભાવકીન ટાઢો ઉત્તર જાબગાયો.
એકે ક્ષણ અને ગમુએ એના શરીર પર તગપ મારી
એ ભુગમૂની તરાપ.’

એ તરાપે પ્રમથને ઉઠાણાને નીચે પાડ્યો હતો. પાછલી જાન
સાથે અથડાયાથી એના માથામા ફૂટ થઈ હતી એમાથી લોહીના
ટીપા ટપક ટપક ટપક પડતા હતા—મણે અર્ધધેયા માનવીને પો ।
રતા ન હોય ‘સખૂર—સખૂર—સખૂર’.

ગમુએ લોહી જોયું, એ વધારે ગાંઠા બન્યો, એને પાટુએ ને
પાટુએ આ ઠોકરાને છૂટી નાખવાનું મન થયું એલો જોડાવાગો પગ
ઉપાડ્યો ને જોરથી પાટુ મારી

પ્રકાશે એની નીચે હથેળી ધરી દીધી અને પ્રમથના મુખ
પર આનંદ ને કર્તાવ્યપરાયણતાનું સ્મિત ફરકી રહ્યું એને અમગત્વ
નજીક આવતું દેખાયું એણે પોતાની અર્ધરેમછા—મિશ્રિત બે આખો
ગમુ સામે ઠેગવી એ બીજી વાગ પગ ઉગામતો હતો ‘હવે શું
ધરવું? માથું?’ પ્રમથના મનમા પ્રશ્ન થયો.

પણ ગમુનો પગ અદ્દા જ ચલી ગયો. એ તાબી ગહેલી
બે સ્વચ્છ, પા દર્શન, ઉત્સુક આખો તરફ જોતો જાતો ગ્રહી ગયો.
એણે બાવરાની માફ આખો ફાડી ને પસાણે નીચે મૂક્યો હોય
તેમ પગ નીચે મૂક્યો, ખાલી જમીનને પગ તળે ધ્યડી

‘કયા, હો ગયા?’ ધીરે અવાજ સાંભળ્યો.

હવે અસહ્ય હતું

પોલીસ આવે તે પહેલાં એ લથડતે પગે બહાર નીકળ્યો એને
લાગ્યું કે એનો ડાળો પગ ખોટો ચર્ચિત ગયો હતો—લગડતો હતો
કાન ફરી ફરીને મગમગાં અવાજ મોંનતા હતા ‘કયા, હો ગયા?’

‘કયા હો ગયા?’ એ મોટેથી બમડ્યો

ઓ સરીખા ગમુને પોલીસને તેડીને આવતો વાડેર મલ્લો
વોડેર આ ધમાલ ભેઈ હતી, પણ એ એને અટકાવી
રોકે તેમ ન હતો.

બન્નેને રામુ તરફ ભેટ્યા આશ્ચર્ય ને કુટૂબલ હિત્ત થયાં
રાજ ગતા રામુ આજે જુદો લાગતો હતો સેપરેટમા આમ માર
વાના પ્રસંગ આ પહેલાં બેએક વાર બનેલા પણ એમણે એમ કરતા
રામુને અટકાવે નહિ એમને રામુની સત્તાનું જ્ઞાન હતું રામુની
બેપગવાઈના અનુભવ હતો જેતરની રાજકીયો પ્રત્યેના ધૃષ્ટા એમની
નજ નહાર ન હતી એટલે એને નહિ અટકાવતા દૂર રહી જોવામા
જ એમને માલ લાગેનો પણ આજનો મામલો જુદો લાગ્યો.

પોલીસે રામુને પૂછ્યું ‘ક્યા હૈ ક્યા ?’

ગમુગો સહેજ થોભી એના સામું જોયું એની આંખો ફાટલી
ને બાકી હતી.

ગમુની ઉતાવળે ચાલતી શ્વાસની ધમધમ અનિયમિતપણે
સકોચાતા ને ફૂલતા નરકોગ મોં પરની વેદનાનો દાહ જોનારને
કતનમાંથી ડેલ્લી પગે મચે ન પ્રાણીનો ખ્યાલ આપતા હતા.

ક્યા કુછ ગરમ કુઆ ? પોલીસે ફરીથી પૂછ્યું.

પણ એક ન સમજી શકાય એવી નજી નાખી એ ડેલ્લી
ધુણવાના જ્યામ દીધા સિવાય ચાલ્યો ગયો પોલીસે જોયું કે એના
ડાના પગની પાની જમીનને અડકતી નહોતી ને એને લીધે એની
આંખ સહેજ લથડતી લાગતી હતી.

પોલીસ અને વોર્ડર એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા. પોલીસે સહેજ હસીને કહ્યું: ‘ક્યા મેક હો ગયા હૈ?’

વોર્ડર પાસે એનો ખુલાસો ન હતો.

રામુ ત્યારે વિભાગ બહાર નીકળ્યો ત્યારે મધ્યાહ્ન થઈ ગયો હતો. એનું માથું તપી ગયું હતું, એમાં સૂરજ એના પર અંગારા વરસાવીને ગૂંગાવતો હોય એમ લાગ્યું. એ ગભરાઈને છાપરીના છાંયડા તરફ ધસ્યો; પણ છાંયડો તો એને ટાડોબોળ લાગ્યો. અંદર આંધળુ ને બહાર આવો બરફ શે સહેવાય?

એણે ધરિપતાલ તરફ પગ ઉપાડ્યા. અસારે એને કાઈએ નરકમાં જવાનું કહ્યું હોત તો તે પણ એણે સવાલ કર્યો સિવાય કંઈ હોત.

હોરિપટલનો બગીચો આજે એને નીરસ લાગ્યો. ફાટક પરના વોર્ડરે એને બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એને જવાબ દીધો સિવાય એણે તો ડીસ્પેન્સરી તરફ ચાલ્યે રાખ્યું. ગત્તામાં એને લાગ્યું કે એના મગજમાં ઝેણાટી બોલાવતું કંઈક ચડતું હતું. એ શું હતું?

ઓસરીના પગથિયાં ચડી ખડનાં બાગ્યાં આગળ આવી એ જામે રહ્યો એ અંદર ન ગયો, અંદર જવાયુ જ નહિ એ શા માટે આગ્યો હતો? એને જવાબ ન મળ્યો. એટલે બારણા આગળ જ જામે રહ્યો.

ખડની અંદર માત્ર બે જ જણા બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. આખી હોરિપટલ ચૂમસામ હતી. સૂર્યના પ્રખર તાપમાં જુદા જુદા વિભાગોનું સાધની એક પણ વ્યક્તિ નજરે ચડતી ન હતી પવનની એક પણ લદરી આવતી ન હતી. છૂટીછવાઈ જામેલી લીમડીઓની એક પણ તીરખી હલતી ન હતી.

કોરાની અંદર ટેબલ પડખે ખુરશી પર એક ફિક્કો માણસ બેઠો હતો. એના પહેરવેશ પરથી એ કેદી હતો એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું.

સાથેસાથ એના પોશાકમાંની લાલ લીટી એ દર્દી હોવાનું સૂચવતી. એના મુખ પરની કુમાર, ચમકદાર લાલપ્રદેશ ને સદાધર્મી કાપેલા વાળ એ ઉચ્ચ, શ્રીમંત ને કુલીન કુટુંબનો નળીરો હશે એવું અનુમાન કરાવતાં. એ ખુરશીમાં આરામથી પડીને સામે ટેબલ પર બેઠેલ જુવાન સાથે વાત કરતો હતો. જુવાનનું અણગમતું હારમ ને ધોધરો અવાજ જોલના હરકાઈ કેદીને સારી રીતે પરિચિત હતાં. કારણકે ચીમનાજી પ્રત્યેક દવા લેવા આવનાર પ્રત્યે હસીને જ એને અર્ધો બેચેન બનાવી મૂકતો. બધા ડોક્ટરો હમેશ બપોરે ઘેર નવ ત્યારે ચીમનાજીના હાથમાં તથુ કલાક હોસ્પિટલના વડાની પદ્ધતિ આવતી. ને એ સમયનો ઉપયોગ એ મોટે ભાગે જ વર્ગના કેદીઓ સાથે માનભેર વાતો કરવામાં ગાળતો, અને એમ કરવામાં એ મોટી દેશસેવા કરતો હોય એમ એને લાગતું.

બન્ને જથ્થા વાત કરતા હતા ત્યાં ચપલનો અંખડાટ સંભળાયો. મોઢું ફેરવીને બન્ને જથ્થાએ બહાર જોયું તો ખારસાખ ઝાલીને મૂક માફક ભીમેલા રામુનો લગ્નકામણો ચહેરો દેખાયો. કેટલીક ક્ષણો પીત્તા પછી રામુને ઠાને સંભળાયું: 'કમ રામુ શું છે ?'

બોલનારની શુદ્ધ ગુજરાતી બાપાના મધુર સ્વરે રામુને વિચાર કરવાની ફરજ પાડી. એણે આંખો ખોલીને ખુરશીમાં બેઠેલ પરનજર ફેરવી.

'કમ તાવ આવ્યો છે ? દવા લેવી છે ?' ફરી એ જ વિવેક-પૂર્ણ માયાળુ સ્વર સંભળાયો.

રામુએ ઘેલાની માફક કપાળે હાથ મૂક્યો, આંખો સહેજ વધુ પહોળા કરી ને માથું નમાવ્યું. ચીમનાજી નીચે ઊતર્યો, કોરાનું ખારણું ખોલી રામુને અંદર પાટલી પર બેસવા કહ્યું. ખીસામાંથી ઘર્મમીટર કાઢીને બગલમાં રાખવા કહ્યું. રામુએ મૂંઝે મોઢે તેમ કહ્યું.

ઝોરડામાં ગરમી અકળાવતી હતી. વધારામાં જુદી જુદી દવા-ઝોની વાસંથી મિશ્રિત હવા અણુતમો ઉત્પન્ન કરતી હતી.

ચીમનાજીએ થર્મામીટર લઈને જોયું ને કહ્યું ' Hundred only '

' But let him have a dose ' ખુશી પર બેઠેલ દેદીએ કહ્યું

' I think he should better sleep for some time ' ચીમનાજીએ થર્મામીટર છડેકા તા કહ્યું

આ બેદરકારી એના જીવનનું હમેશનું અગ બની ગઈ હતી

' તુમ અબી સો જાઓ, પીઠે દેખુગા ' ચીમનાજીએ કઠેરાંની અદર દાખલ થતા કહ્યું

' Manibhai, do you know most of these people are rogues. They don't like to work. That's why they play such trick ! ' એણે ટેમન પર મેસતા બેસતા મધુ ને એના મોન પર તિરકડા રમી રહ્યો

' But I know this fellow very well He has never acted like a rogue મણિભાઈએ કહ્યું

' No, no, he is a first class rogue well-known in the Jail ' ચીમનાજીએ ખુશી પર જગ્યા લેતાં કહ્યું

રામુ આ વખત દગબિયાન બોલે માથું ટેકવીને બેઠો હતો. એની મૂઝવણ ને સતાપ દર્દનું રૂપ લેતા હતા

તુ હમણા બહાર સર્કિલ જા ન્યારે જ ત્યારે મારી પાસે થઈ ને જજે ' મણિભાઈએ કપાળ પર આગળી ટેકવી સહેજ વિચાર કરતા કહ્યું

રામુ જોયો થઈને બહાર ગયો. ઝોઘરીના એક ખૂણામાં ઢાઈનો ખિસ્તરો પડ્યો હતો તે પહોંચો કર્યો અને ચપન ને ટોપી સોતો જ લાગે થઈ સતો એનું માથું ફાટતું હતું

રામુ જાગ્યો ત્યારે વૃક્ષોના પાંખા લાગા બનીને ઓસરીના પગથિયાં પર જાત પાડતા હતા એની પીળી ચડી પર એ—ચાગિરિયો પડી એટલા જાગને વધુ પીળાચ અર્પતા હતાં એનું આખું શરીર પગસેવાથી રેમરેમ ચર્ચ ગયું હતું રામુને લાગ્યું કે હવે માથું સાવ હલકું ચર્ચ ગયું છે હવે દવા પીવાની જરૂર નથી એરો ચર્ચને બીંતને અદેલીને એ મેડો દવા પીવાનું યાદ આવતા એને મણિભાઈએ જતાં પહેલાં પોતાની પાસે આવી જવાનું કહ્યું હતું તે યાદ આવ્યું તે મોડા પરનો પગમેવો લૂંછી નળ પર મોઢું ધોવા ભોંયો એના ડરીંગમા અશક્તિ આની ગઈ હતી એ કમનાં આયો ત્યાં એ ચમ પો એરો જોયું કે એનો કમો પગ લચમતો હતો એડી જમીન પર મૂંઝા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એનાથી તીણી ચીમ પકાઈ ગઈ એને લાગ્યું કે એને પગ મગડાયો ન હતો, પણ દૂર થઈ ગયો હોય તેમ જમીને પહોંચતો જ નહોતો.

એ ક્યા હો ગયા ? તેના મનમા પ્રશ્ન ઊડ્યો એરો એના પગ તરફ જોયું મગજ પાછું અજ્ઞાત ગઈ જાય એ બીકે વડુ વિચાર નહિ કરતા એ એમ ને એમ નળ પર આ યો હાથ નગ ધાઈ મણિભાઈની ઓરડી તરફ વળ્યો.

મણિભાઈ એમના વિભાગમાં એક આમેવાન કાર્યકર્તા હતા એમના નિના મુનર્પના ગેન્દવાન હતા સારી પેડે કમાયા હતા પુત્રને મુખી ને હોશિયાર બનાવવાને એમણે કે ઈંગ્લાડ બેરિસ્ટર થના મોકલ્યો હતો પણ મહત્વાનક્ષી અને દેસપ્રેમી પુત્ર ઈંગ્લાડથી એક સૂત્ર લઈને આવેનો કે ‘દેશના ઉદ્ધાર માટે અ પગી નગનાઈ પર સ્થપિત થયેલી સરમા સામે વિરોધ કરવો જોઈએ’ મણિભાઈ પકડાયા ત્યારે ન્યાયાધીશે એમની બેરિસ્ટરની લાયકાત જોઈ તથા કુટુંબનો મોભો જોઈ એમને ૪ વર્ગ આપેલ હતો ગમુને ૪ વર્ગમાં કટનોક વખત સુધી કામગીર માટે રાખ્યો હતો અને તે મણિભાઈને

કાઈક વખત બહાર સદેશા લઈ જવા-લાવવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડતો. મણિભાઈ પણ એને સાથુ ને ખીજી નાનીમોટી વસ્તુઓ પૂરી પાડતા.

‘હમણાં મણિભાઈની તનિયત ખરાબ હોવાને લીધે હોસ્પિટલમાં આવ્યા હતા. રામુ ઝોરકામાં ગયો ત્યારે ખાટલા પર બેસીને એક ટિનની રકાબી જેવી ચાળીમાં મોસળી સ્પ્રિંગ કરીને તે મૂકતા હતા.

‘કેમ હવે કેમ છે?’ એમણે મોસળીની ચીરો કરતાં કહ્યું,
‘અત્યારે તો ઠીક છે.’

‘આ બે-ત્રણ નાહવાના સાથુ છે. તે એક જથ્થાને આપવાના છે. એ મારે તને આપવાના હતા.’ મણિભાઈએ પથારી નીચેથી બોમ્બ કાઢ્યાં કહ્યું.

‘લે.’ મોસળીની બે-ત્રણ ચીર હાથમાં લઈને મણિભાઈએ રામુને કહ્યું. ખીજે કાઈ પ્રસંગ હોત તો રામુએ એ લઈ લીધી હોત. પણ આજે એના ચિત્તે આનાકાની કરી. ‘ના, ના, તમે જ લ્યો ને.’

‘મારી પામે તો છે જ તુ તારે લે. આજ તો તારી તનિયત પણ ઠીક નથી ને?’

રામુએ સંકાચાતા મંકાચાતા મોસળી લઈ મોઢામાં મૂકી. પણ તેને લાગ્યું કે મોસળી સાવ ફિક્કી હતી

‘હમણા તું ક્યા ચક્કરમાં સવા જાય છે?’ મણિભાઈએ હાથ ધોતાં કહ્યું.

‘ખીજામાં.’

‘ત્યાં કાઈને પૂછી જોજે કે પ્રકાશ જનાઈન કરીને છે તે કઈ બેરેકમાં છે. એકવાર બગીચા-ફેવમાં જતો મેં એને જોયેલો. તે પછી મેં એને મળવાની માગણી કરી પણ એ બની શકે એમ ન હતું. એટલે કાંઈ જ ખબર નથી એ અહીં અટલીમાં આવેલ છે એ પણ એને જોયો ત્યારે જ ખબર પડી એને સાથુની જરૂર હતી

ઝટલે તપાસ કરીને દર્દ દેજે તારે વાપગવે હોય ત્યારે માગી લેજે ' મણિભાઈએ ગોદરેજના નાહવાના સાણુ કાઢીને આપ્યા રામુએ ટોપી ઉતારીને એમાં મૂકી દીધા, અને તે મૂગી મૂગી જાડયો.

‘ યાહ રહ્યું ને ? પ્રસન્ન જનાર્દન. એને મારુ ફાઈ કામકાજ હોય તો હોજે કે તારી સાથે કહેવગવે મળી શકાય એમ નથી ’ મણિભાઈએ ફરીથી કહ્યું.

મણિભાઈ લયડતે પગલે ચાલ્યા જતા રામુની પીક તરફ જોતા જોતા હોરિષ્ટલના આવા અનેક લાભો વિચારી રહ્યા પરંતુ રામુને જે રીતે અર્ધ-મૂવેલા જેવો ચાલતો હતો, તે જોઈને તેમના આશ્ચર્યનો પણ પાર રહ્યો નહિ તેમને પણ થયું કે ‘ રામુને શું થયું છે ? ’

રામુ અસ્થિર પરલે ચક્રમાં આવ્યો. આજે રવિવાર હોવાથી બધાને વહેલા પૂરી દીધા હતા. ‘ગીન્તી’ થઈ ગઈ હતી. પણ કેટલાક વોર્ડરોને કામને લીધે અમર ખીન્ન કરાણોસર મોડા પૂરવાની છૂટ હતી. રામુ એવા માંહેનો એક હતો, એટલે એને આવેલો નોઈ પોલીસે બેરેક ખોલી દીધી.

એની સાથેના વોર્ડર રામચંદ્રે એનું લથ્થું લઈ લીધું હતું. બન્નેને સારું બનતું. છેલ્લા ધણી વખતથી બન્ને સાથે જ રહેતા ને સૂતા. રામચંદ્ર જલ્દ ને વખત વરતવામાં કુશળ હતો. થાણા તરફથી કોઈ ડાકાપટ્ટી કેસમાં જન્મટીપ લઈને આવેલો. રામુ ન્યારે આ જોલમા આવ્યો ત્યારે એ સેપરેટનો વોર્ડર હતો. એ રામુને તોફાન નહિ કરવાની સલાહ આપતો. પણ રામુ તો એને હસવામાં કાઠી નાખતો.

પછી તો એક દિવસે થોડા મહિના પહેલા જ રામુ વોર્ડર બન્યો. જે દિવસે એને પાછડીપટ્ટો મળ્યાં તે દિવસે એણે રામચંદ્રની પાસે જઈને કહ્યું: ‘તોફાન કરવાનું આ ઈનામ મળ્યું નોંધુ ને?’

‘સારું છે સારું’ રામચંદ્રે કહ્યું. એને દક્ષિણી ને ગુજરાતી સમજતા આવડ્યું હતું; પણ બોલતાં આવડ્યું ન હતું.

આજે બેરેકમાં આવીને રામુ તૈયાર પચારી પર બેસી ગયો. રોજની માફક ન કચ્ચાને બાંડીસ છોડવા બોલાવ્યો કે ન ‘અવાજ બંધ કરો, ગડબડ ક્યા મચાયા?’ એમ બૂમ મારી. એણે પગના બાંડીસ છોડ્યાં; કોટ ઉતારી, સફેલી ઓશીકે મૂક્યો; ટોપી હળવે

ગદી ઉતારી સાણુ કાંઈ ન દેખે તેમ ઝડપથી સતારી દીધા, ડડા
એક બાણુ મૂકી, પગ લખાવી, જીંતને ટેકા દઈ બેઠો.

રામચંદ્રે જોયું કે એનું મોઢું કાણુ પડી ગયું હતું, એની આખો
ઉગ્ગર કે ઉગ્ગાદે ઘેરાયલી હોય તેની લાલ હતી એણે પાસે
જઈ પૂછ્યું ‘લડું મનાઈ?’

ગમુએ ડોકુ ધુણાવ્યું

‘કપા કુછ તમિયલેં અઝી નહિ હૈ?’

વળી જવાનમા ડોકુ ધુણાવ્યું

ગમચંદ્ર હળુ રોટલો ચોળતો હતો એટલે રામુએ બેરેક
મા દેનવા માડ્યું જમીન પર પગ પૂગે મુખતો ન હતો એ જોઈ
પામે બેરેલા એક-મે જણાવે ને કુચાએ કાગલુ પૂછ્યું ગમુએ
જવાન આપ્યો ‘કુછ માલુમ નહિ, કૈમે કુઆ’

‘કપા કુછ દઈ હોતા દૈ?’

ગમુ ધડીસાર દૈને પાગખતો હોય તેમ મળ્યો ને કહ્યું
‘કુછ સમજ નહિ પડતી’

ને પાછું ધુમરામના ચિત્ત એણે ફરવા માડ્યું એને આજના
પ્રમગે નિમાસણુમા નાખ્યો હતો એના મનમા કાંઈક ન સમજાય
છતા ન ભુલાય એવી જળરજસ્ત જીયવપાયવ મતી હતી

રામુએ શ્વસરોસટના સાહમો ગુ બેડ્યા હતા માણસ
માનવાની પણ ના પાડે એવાં કાર્યો એણે હાથ લીધા પછી પાગ
ઉતાર્યા હતાં એને ઝોગખનાર એની પ્રમગ કાર્યશક્તિનો ન સહાય
એવો વેગ અનુભવી હેમતાર્ધ જતો

છેક ઝોગણનીશ વર્ષની વયે એ જોતમા આવ્યો હતો એના
પિતાએ રાહરમાં એક જણની ભાગીદારીમા દરિયાણીની દુકાન
નાખી હતી કુટુંબમા માન બાપ, મા ને દીકરો જ હતા. મા-દીકરો
વ મનો મોટો વાગ એમના વન એક નાનકડા ગામડામાં જ રહેતાં.

વેપારમાં સારો ફાયદો આવતો હોવાથી માળાપે એકના એક દીકરાને બહુ લાડકોડમાં ઉછેર્યો હતો. આના લીધે લાણુવા કરતાં તોફાન-મસ્તી તરફ રામુનું ચિત્ત સહેજે વધારે વળ્યું.

એની ઉંમર ૨૬ વર્ષની થઈ ત્યારે એના કુટુંબમાં એક જાણુ ઉમેગયું—એનો નાનો ભાઈ.

બાપની પેઢીએ એ લાગ્યે જ જતો. મોટે ભાગે ગામડામાં ખેતરની દેખરેખ ગખતો—ગ્રામસૃષ્ટિ એનો પ્રિય હતી એટલા માટે, કે કામ એને અપ્રિય હતું એટલા માટે, એ ખબર નથી.

અણુધાર્યા એક દિવસ ખબર આવ્યા કે ‘પિતા ગુજરી ગયા છે’ લોકોએ માન્યુ કે ભાગીદારે એને દોઢ મરાવી નાંખ્યો. જુવાન રામુને આથી અગેઅગ લા લાગી ગઈ. પેઢી ઉપર જઈને હિસાબનો ચોખ કરવા માગણી કરી. ભાગીદારે તો એ ધારી મૂક્યું જ હતું. એણે હિસાબ ચોકખો કરી જ મૂક્યો હતો. એણે નામુના પિતાના ખાતે જમા નીકળતી એક નાનકડી ગકમ બતાવીને કહ્યું: ‘આટલો માલ પડતર રહ્યો, આટલાનો તો ભાવ જ બિનરી ગયો, મોટી’ દુકાન એટલે માત્ર નામના બેરે જ ચાલ્યા કરતી’તી.’

, પિતાના મૃત્યુ વિષેની શકમાં આ વાતોએ ઘી હોન્યુ. રામુએ ઠહી દીધું કે ‘આ હિસાબ જૂઠો છે ને માપા મરતી વેળા મગી શક્યા નહિ, એટલે તમે મને હેતરો છો. આનું પરિણામ સારું નહિ આવે’

ભાગીદારે ચોપડા બતાવી હતી તે લેણી ગકમ ઘઈ જવા કહ્યું. પણ રામુએ તો પોતે ધારેલી ગકમ મુજબ માગણી કરી

પછી થોડા દિવસમાં રામુએ સાંભળ્યું કે ‘ભાગીદાર તો બિલ્લો લેણું કાઢી સમન્સ બળવવા તૈયાર થયો છે, ને બાણ્ટી મારા બિમા ક્યાં છે.’ બસ ઘઈ ચૂક્યું. નિમકકરામીના પ્યાલામાં હેંડુ જુદ પડી ચૂક્યું. એક ગતે કાઈને કહ્યા સિવાય રામુ ચાલી નીકળ્યો. રોપમાં ને રોપમાં શહેરમાં આવી ભાગીદારને એના ઘરમાં ધારિયા વતી

હાર કર્યો; એના હોડગને ધાવણ કર્યો, ને પછી ચોકીમાં જઈ હાજર થઈ ગયો.

કોટે એની જાતકજૂલત જોઈ ફાંસીને બદલે વીણ વર્ષની સજા કરી. રામુને મન એ પ્રાપ્તિ હવે નાનો ભાઈ માને બગારી એ જેવમાં બેસે.

જેસમા એના અજનમ અને સ્વમાની ગ્વલગે એને જેલના તોફાનીમાં ખપાવ્યો. એની બેપરવાહીએ એને તોફાનીઓના શિરો-મણિની વરમાળા આરોપી જેલ ને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એનાથી કટાવ્યા. બધી સજાઓ એણે સહન કરી. અરધો કાન વખત એણે ફટકા સહન કર્યા એકાદ વખત દોડેક વર્ષની સજા મેળવી. છુદી છુદી ટેડની થે જેલો બદલી પણ એ ન ગદપા કે ન નરમ પડ્યો. જ્યાં જ્યાં એનો સામનો થયો ત્યાં ત્યાં એણે પ્રતિપક્ષી ન વીસરે એવો ધા કર્યો. પરિણામ જે આવ્યું તે સામાને સગમાવે એવી બેપરવાહીથી સહન કર્યું. પ્રતિ-પક્ષીઓએ કટાણીને હાથ કબૂલ કરી એને ચાતિથી ગહેવા દીધો.

ગત્યદારી કેદીઓ આવ્યા હ્યારે કુરાળ જેલર એને બહાર કાઢી વોર્ડર બનાવ્યો. બધા વોર્ડરનો વિચરી બનાવ્યો. જેલ આખામાં ઘૂમવાની સત્તા આપી. એને મમ સોપાયું નવા આવનાગએને હેગન કરવાનું, કટાણીને તોગાહ પોકગનવાનું.

નવા આવનારાઓ પણ એ જે કહે તે જીભરી હ્યે તેવા ન હતા. એમણે છૂટક છૂટક એના કાર્યક્ષેત્ર પર હુમલા કર્યો રાખ્યા, ને એમ કરી એની મુત્તેલી સકિતને છોડી રામુએ આ લોકોને એક જગથર ફટકો લગાવવા કમર કરી, પણ એક મુશ્કેલી હતી આ બધા આવનારાઓમાં કેમલાક સાવ નાના-સૂકોમળ-આનદી ડામરાઓ. હતા એને ક'ઈક કહેતા-કરતાં એ અચકાતો એની નજર આગળ નાનકડો ત્રણેક વર્ષનો બાળો-ડિયાળા ધરમા ઘૂમતો એક બાળક ખડો થતો એના મુખમાં

પોતાને મળતી રેખાઓ હતી, થોડા વખતમાં એ વધીને પદર-સોળ વર્ષનો તરુણ બની જતો શોકમય છતાં સુદર એ મુખમાથી પણ પોતાને મળતી રેખાઓ ધીમે ધીમે દૂર ચલી જતી હોય એમ લાગતું અને એનું મુખ આ બધા કુમારોને મળતું ઘડાયે જતું દેખાતું એ મનમાં ગહરાતો આ બધા કુમારોને કનડતા અચકાતો.

આજે એને એવો આચકો વાગ્યો હતો એના તોફાની ને બેફિક્કા જીવનમાં આવી લાગણી કદી અનુભવી ન હતી કોઈકે જાણે હૈયાના ગૂઢ ને અત્ય પ્રદેશની જુગજૂની આગીઓ ઉકેલતું હતું, ને એ સ્પર્શ એનામાં આ મૂર્ચ્ચણ જગાડતો હતો ગૂચનાયલા મને એ બેરેકના એક ડેડેથી બીજે છેડે આગ મારતો હતો.

બેરેકમાં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો બપોળે-અચ્ચારના ટોળામાં એમી સૌ મહેદ્દિન માણવાની તૈયારી કરતા હતા રવિવાર સપૂર્ણ આનંદમાં જાય એમ સૌ ઇચ્છતા, કાગણુકે બાકીના ૮ દિવસ એ શુભ દિનની ગહ જોવામાં જ ઝડપથી જતા કોઈ ઉતાવળે ઉતાવળે હાથ ધોવા જતા હતા તો બાકીના બેડોગ કાળા ને ગાંઠાવાળા લાડુ પગ હાથ અનાવનાને અધીગ બની બેસા હતા કોઈ વળી કહેતું કે 'આપણે તો સરસ, એક ગાંઠ ન રહે એવા લાડુ બનાવવા છે, જલે જરા વાર લાગે પણ જમવામાં લિજ્જત આવે ને ?' ભાગત ગંગોત્રીના એ સુકુમાર ઝરણા આમ કિવિનિશ્ચિત કરતા હતા.

રામુ તો એ તરફ નજર નાખ્યા સિવાય બેરેકને એક છેડેથી બીજે છેડે આંટા મારતો હતો કોઈ વાર ઝડપથી તો કોઈ વાર ધીમેથી એ લયમતા પગે ફર્યા કરતો હતો કોઈ એને ગસ્તામાં મળતું તો ઘડીભર એના લયમતા પગ સામે જોઈ રહેતું ને પાછું ચાલવા માંડતું.

'અમ આપ બેઠ જાયે ?' હાથ ધોવા જતા ગમચદ્રે ગમુને પૂછ્યું.

‘ક્યા તૈયાર હો ગયા?’

‘હા.’

રામુએ ‘બોહું ન ખાધું’ ને તે ઝડપથી બોલી ગયો. પછી તે ખારણા આગળ જઈને બેઠો. ખાધું એનું મન વિચારે ચાલ્યું. આજનો દિવસ જ એને માટે કંમનસીય ગયો હતો. વહેલા સવારમાં અખટુલ સાથે જુગાર રમતાં પોતાના નવા પકાણી ભેડા દારી ગયો તેનો અફસોસ પૂરો મટ્યો ન મટ્યો ત્યાં ડેપુટી જોલરે એને બીશીમાં ફાટકો લેવા જતાં અટકાવ્યો. ને ખટલો કરવાની ધમકી આપી. અહીં હાથના વામનજીએ એને ડરાવ્યો? શા માટે એ કર્યો? શા માટે એણે પટો-પાધડી ફેંકી ન દીધાં? ને ફેંકી દીધાં હોત તો આ બેને મારવા પડત? વિચારમાળાના પાછલા મણકાએ એના દિલમાં છૂરી ચલાવી. એને આખો અસંગ પાદ આવ્યો.

એના દેયાના ધમકારા વધ્યે જતા હતા, ઓસરીમાં અધિકાર પણ વધ્યે જતો હતો. એણે ભેરથી છાતી ઘણી ને સહેજે આંખે બંધ થઈ ગઈ. તેની સામે મનોજનું મુખ દેખાયું. ‘અહા! કેટલું મુંઝર મોહું! કેવી દયામણી બે આંખો! દુશ્મનને ચ દયા આવે અને મને જ દયા ન આવી!’ રામુએ સ્વસ્થ થવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ. મગજમાં વિચારો જીલગાયે જ ગયા. એ ઝળક્યો. એણે શું જોયું? એણે આંખો ઓળા ને ઉઘાડી.

સામે સ્થંભ પર પથરાતા અધારામાં બે આંખો દેખાતી હતી-સફેદ. કાપથી સફેદ થઈ ગયેલ એ બે આંખો એની સામે તાકી રહી હતી. પેલા ઊંઘરાની જ આંખો! એ જણે કહેતી હતી: ‘તું તારે માર! માર!’

‘ત્યાં શું છે?’ એણે પૂછ્યું-પણ એટલું ધીમેથી કે પડખેનાએ પણ સાંભળ્યું નહિ-કેવળ એના મને જ સાંભળ્યું.

એકદમ દીવા થયા. અજવાળામાં એણે એક આતુર નજર

નાંખી. ત્યાં કાંઈ ન હતું. માત્ર સીમેન્ટના બે પોપડા ઊખડી રહ્યા હતા. એણે નિરાંતે શ્વાસ મૂક્યો—ને પાછી વિચારની અધૂરી સાંકળ જોડી:

‘ને એ છોકરાએ એક શબ્દ પણ કહ્યો? આટલી ગાજો દીધા છતાં? ખૂણામાં દાંત વચ્ચે દોક દાખીને એ ઊભો રહ્યો ને મેં આ... આ...’ એની આંખ આગળ પ્રકાશનું રનેહાળ મોં તરી રહ્યું. ફટકી પે વાર મુઠી એ મુખ કંપનામાં નિહાળતો રામુ પોતાનું મોઢું ઢાંકીને ખૂણામાં પડી રહ્યો. જાણે એણે એ મુખ ને મસ્તક પર દાઢ ફેરવ્યો ને એ હસી રહ્યું બેરેકમાં કાઈ ખડખડાટ હર્યું. એ અમટી ન્યો. શું એણે જોયું? એ હાસ્યનો એ પ્રતિધ્વનિ હતો?

ગમચંદ્ર એની સામે બેઠો હતો. પડખે એક છોકરો સળિયા પકડીને ઊભો હતો. રામચંદ્ર એને પૂછતો હતો: ‘ક્યા ધર માદ આતા હૈ? જોશમેં સોચ કરનેસે ક્યા કાયદા?’

‘ના, ધર કાયદુ માદ કરે? ધર છોડા હૈ મરજસે...’

‘તો ફિર ગમગીન કાયદુ? તબિયત અચ્છી નહિ હૈ?’ તમ્બિન શબ્દે રામુના મગજમાં ઇસ્પિતાલ ને મહિલાઈ ખડાં થયા એને સાણુ દેવાના કલા હતા એ માદ આવ્યું. એના મગજમાં બીજાને વિચાર પણ આવ્યો: ‘કાઈ દિવસ કાઈને આમ માયાણુપડે મેં પૂછ્યું હૈ?’ આવી વિચારપરંપરા એના મગજમાં ઊભી થઈ, એ હાલીને એણે પેલા જુવાનને પૂછ્યું: ‘પ્રકાશ કરીને કાઈ હૈ?’ એનો અવાજ ખોખરો હતો.

પેલા જુવાને ઘડીક વાર એની સામે જોયું ને પ્રયત્નપૂર્વકની કડકાઈથી કહ્યું: ‘શું?’

‘પ્રકાશ કરીને કાઈ હૈ?’

‘ત્રીજામાં હૈ?’

‘એ મને ખબર નથી. પ્રકાશ નામ હૈ.’

‘હા, હા, એ જ હશે. એને તો આજે મેપરેટમાં લઈ ગયા.’

‘મેપરેટમાં સહેજ ઠીંગણો ને ચક્કમા પહેરે છે તે ?’ એને અવાજ બદલી ગયો હતો.

‘એ બીજો હશે આ તો પાતળો ને સહેજ ઊંચો છે, ઊંચો રશ’

ગમુએ કપાળે કરચળીઓ પાડી કંપનમાં પ્રકાશનું મુખ ધડના અવલન કર્યો, બે-ચાર વાર ઘડ્યું ને ભાગ્યું પેલો જુવાન એના કચ્છિયાળા ને કદરૂપા લાગતા મુખ સામે આતુરતાથી જોઈ-
-હો, એને થયું કે ‘આને આજે પ્રકાશનું શું કામ પડ્યું’ હતું ?

પણ ગમુ આગળ તો નવી સૃષ્ટિ ખૂલતી હતી ‘એને જ મારે સાચું દેવાનો હશે ? મણિભાઈને ખત પડશે તો શું કહેશે ?’

એને એમ્બાર મણિભાઈએ દસ રૂપિયા આપ્યા હતા એ પાદ આ યુ આજે પણ મોસબી આપી હતી એણે કેવું કહ્યું હતું ?—
‘તારી પણ તનિયત ખરાબ છે ને ?’ કેવો માયાળુ માણસ !

‘ને ને એના ભાઈને—ભાઈબધને માર્યો’ હવે એને ૪ કહીશ ?
એની પડખેની કાઠડીવાળો પ્રકાશ હોય તો ?’ એના હંથામા સતોષ પ્રસર્યો ‘તો તો હું એને’ એની કંપના અધૂરી ગી

‘સવારે જઈને તરત જ પૂછીશ ચારમાથી કોને પૂછીશ ?’

એ પ્રશ્નથી મેઘથી જાગતી આગની જેમ એનું હૃદય જાગ્યું-
અનલો પીગળી ગયું

રાત્રી સવારે ઊઠ્યો ત્યારે એના શરીરમાં મૂર્તિ હતી, મનમાં આનંદ ને સંકેત હતો. છાનીમાની ઉઠાવેલી ચીજને પાછી હતી ત્યાં ગોઠવી દીધાનો આનંદ ને સંકેત બાળકને થાય તેવા તેને થતા હતા. ચક્રમાં દરકર કરતા વોર્ડરે એને તુચ્છ લાગ્યા. દરવાજા પર બિભેલા ડેપ્યુટી જેલર ને સિપાહીઓ પગે એણે એક નજર નાખી-તિરકાર અને ગર્વની, જેમ બુદ્ધિવાન એક મૂઠ પર નાખે તેમ. રસ્તામાં તેને સૂબેદારે કહ્યું:

‘ગયુ, તુમારે પચ નબર સપરેટમેં જાનેકા હે.’

‘અચ્છ.’ સલામ કરીને એ આગળ વધ્યો.

એ જેમ જેમ વોર્ડની નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ એના મગજમાં એક વિચિત્ર યાતના આનંદનું વાતાવરણ જામતું ગયું. હવે એને એમની સાથે ગહેવાનું હતું એ સમાચારે એને આનંદ ને બધ ઉપજાવ્યાં.

હમેશાં બને છે તેમ પ્રથમ આનંદ ને પછી ભય, પ્રથમ ન્યાયલુની ને પછી બુદ્ધિ.

‘એમને સાગી રીતે રાખીય તો ખરો, પણ મઠકાલ જેવો હુકમ મળે તો?’ બુદ્ધિએ હિસાબ માગ્યો.

એણે ઉશ્ચરને સંભારવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ ક્યાંય એની નજરે ન આવ્યો.

ચક્રમાં પોલીસે આવી તાળાં ખોલી નાખ્યાં હતાં. એણે જઈ ને ઓરડીઓ ખોલી બધાને બહાર કાઢ્યા; એ એમને હોજ

પર લઈ ગયો. ને ઝડપથી દાતણ કરવાનું કઠી આગલી કોટડીઓ ઉવાડવા ગયો.

મનોજને હમેશ આની નજર નીચે ગહેવાની ખાતરી થતા કમકમા આંખ્યાં

‘આ કાયમ અહીં રહેશે ?’ એણે પૂછ્યું.

‘હા લાગે છે તો એમ જ’ પ્રકાશે મસીયા દાત ધમતા કહ્યું.

‘હુમે આપણો હૃદયપત્રો કગવાનો વિચાર રાખ્યો લાગે છે’ નાગણબાઈ હસ્યા.

‘કયાક એનો હૃદયપત્રો ન થઈ જાય.’ પ્રવોતનો કટાક્ષયુક્ત આવજ સંભળાયો.

‘તો જ આપણો વિજય થયો ગણાય પ્રધાતાપી હૃદયની હાર એનીમા પગિશ્વમે છે બાટ્ટી રથૂળ પરજન્ય એટલે તો વંચારે મોટા ને વધારે ઊંડા પ્રમાણુમા વેગનો વિસ્તાર.’ અર્ધ આપણે હોય તેમ ઊગતા સૂર સામે નિદાણી રહેલ પ્રકાશે કહ્યું.

‘આપણે કયા અત્યાગના પોગમા અધ્ધાત્મશાસ્ત્ર ઉખેળ્યું ?’ પ્રવોત ઠડવાયથી હસ્યો.

પ્રકાશે એની સામે એકાદ પજા સ્થિર નજરે જોયું ને પછી પાણીનો ઘૂટડો ગળા હેડ ઉતારતો હોય તેમ ગળું મેકાવ્યું.

‘તમને આટલો બધો ગુસ્સો કેમ ચડે છે ?’ એના સ્વર્ગમાં મીનાશ ઉમેગઈ.

‘આવેસાચ કહું મને આવવા લોકો પર ગુસ્સો ચડે છે’ બવા ખડખડ હસી પડ્યા.

‘એમા શું નવું કશું ?’ પ્રકાશ પ્રવોત સામે જોઈને બોલ્યો ગમુએ આડીને કહ્યું ‘દાતણ ધરી લીધું’ અન્જા ખડે હો જન્યો, ચન્ન આગે, વાંક નીચું, લે પાણી, ખડે હો મન્જો, ફિગવ મો, ચન્ન આગે, બેડ જન્યો.’

પ્રકાશ હુકમોનું મંત્રવત પાલન કરતાં વિચાર કરતો હતો કે આનામાં ક્યાં ગૂંચ પડી હતી ?

ફાટક ઊધડવાનો અવાજ સંભળાયો. ઝોસરીમાં બેડાં બેડાં વાગતો ઝાડુવાળો ઊભો થઈ ગયો. જેલર અને ડેપુટી જેલર આવતા હતા બન્ને પાછળ ચક્રરનો હવાક્ષત્ર ને પોલીસ હતા.

રામુનો હુકમ સંભળાયો: 'પગ ધોઈ લીધા ? અમ્મ કિરાવ મો...'

જેલર અને ડેપુટી જેલર વાતો કરતા હસના હસના ચાલ્યા ગયા.

'એણે શું કહ્યું ? ખબર પડી ?' એમના ગયા પછી પ્રકાશે કહ્યું: 'એ કહે કે આ છોકરાઓ ગવિવારે કામ કરવાની ના પાડે છે. પણ એમને ખબર ક્યાં છે કે એ તો હજી દર્પણના ચંદ્રમા જેવું છે.'

'ચંદ્રમા ન મળે તો કંઈ નહિ પણ દર્પણ તો ભાંગી નાખશું.' પ્રહોત બોલ્યો ને હમી પગો

'પેલી બાજુ કેટલાક છે ?' પ્રકાશે ધીમેથી પૂછ્યું.

રામુને થયું કે આ પોતાને પૂછ્યું હોત તો ?

'હું અદી આવ્યો ત્યારે એ જ જથ્થો હતા. એક દાદાજી ને એક કાઈ બીજા. પગ પર હાથ નહિ મૂકવા માટે આવેલા' પ્રહોતે જવાબ આપ્યો.

'હું ધારું છું કે એ જ ભાઈ કાલ આવ્યા હતા.'

'ક્યારે ? બપોરે ?' નારણભાઈએ પૂછ્યું.

'હા. દાદાએ ખબર પૂછવા મોકલેલા.' ફરીને પ્રકાશે રામુ સામે નેયું. એની હાજરીમાં ત્રણેની આ વાત અનિચ્છનીય હોઈ રામુ આડું નેઈ ગયો.

'દાદાને કેટલી સમજ છે ?'

'હું ધારું છું કે વીસ વર્ષ.'

'ત્યારે તો એમનો ઇતિહાસ પણ સાંભળવા જેવો હશે.' મનોજે કહ્યું.

‘હા એ તો એમ જ. એમની જિંદગી થોડી જ આપણા જેવી સગલ છે’ એમને તો હાથમાં માથુ લઈને ફરવાનું—જગલમાં કે નદીમાં, પર્વતમાં કે ખોમા, એકાદ નિર્જીવ ગામડામાં કે રમસાનમાં પથ્થા ગહેવાનું ને આવી સમગ્ર સંસ્તનતંત્રા હરીફ કહેવડાવવાનું’ પ્રયોતે ક્યું જમરૂં જઈ આવીને પ્રગણ ખેડીને વાધરી બાધતો બાધતો એ સાબળતો હતો.

‘ને એને જ જિંદગીની મોજ માનવાની’ પ્રકાશે ક્યું ‘પણ હવે સાથે ગહીશું એટલે ટાઈક ફિવસ જણુ જાણુશું’

‘આપણે ચાલો કોઠડીમાં જઈએ, હમણા કંઈ આવશે’ મનોજે ક્યું

પ્રગણ અદર જોએ જોએ કંઈ પીતો હતો ત્યાં પગથિયા ઊતરીને પાછલી દાર તરફ આવતા દાદાજીને જોયા

‘કેમ નમ્યાએ ત્યા આવવું છે કે?’ બકડા શબ્દ વધતો સાબળા સૌ હસી પથા

‘આજે વાડે એને પૂજી જોયું કે તમને ત્યા આગલી દારમાં લાવે? એ એક જ વાડે છે ને ત્યાં અમે બે જ જણા છીએ એટલે ત્યા લાવવામાં એને કંઈ વાધો નથી એ ટાઈ બો-નો નથી એટલે બનતાં સુધી આજ તમે ત્યા આવી જશો’ દાદા કહ્યું બોનતા હતા

કાઈ કાઈ બોલ્યું નહિ

‘તમે નહુ જહુ તો મૂળ કાચિવાડના ને આ એ-લાઈ ખેડાના ખડુ?’

પ્રણે હમર લાવશે

‘તમારે ત્યાં નામરની લડત ચાલે છે?’ એમણે નાગધુભાઈ ને પૂછ્યું.

‘આખું ગામ નહિ, છૂટું છૂટક જણાએ ના પાડી કે’

‘કેટલા હશે?’

‘લગભગ પચીસકે હશે.’

‘ને આખા ગામમાં ધર કેટલાં?’

‘ધર તો ગામમાં ત્રણસો; પણ અમારાં પાટીદારનાં તો સો હશે. બાકી ધારાણા ને વાલિયા-ધાઠણુનો વરણ.’

‘તે મહેશ્વર નહિ આપવામાં માત્ર પાટીદારે જ છે?’

‘હા. પણ એ બધાયની મહાનુભૂતિ ખરી.’

‘હા, એ તો એમ જ ચાલશે. સમૂહગત સામનાનાં બીજ તો વ્યક્તિઓ જ વાવે ને?’

પ્રકાશને એ જાણે સત્યાગ્રહના નેતા હોય તેટલી ઝીણવટથી પ્રશ્ન પૂછતા જોઈ આશ્ચર્ય થયું. પ્રકાશને તો કંઈક એવો ખ્યાલ હતો કે ક્રાંતિકારી એટલે એને સત્યાગ્રહ શું છે ને કેવો છે એ જાણવાની બહુ ન પડી હોય, બહુ બહુ તો એટલું પૂછે કે તમારે ત્યાં જુલમ કરનાર કાણ છે ને કેવાકે છે? જોને બદલે આ તો, ગામ, વગ્ની ને નાકરની દિલચાલની એકેએક બાબતના પ્રશ્નો પૂછતા હતા. એકેએક પ્રશ્નને મગજમાં ઉતારી એનું મૂળ શોધતા હતા.

‘ઠીક-આનો.’ એ ‘આનો’ પર ભાગ મૂકી એક ડગલું આગળ ગયા. બારણામાં હાથ નાખી મનોજને ગાલે ટપલી મારી.

‘ક્યાં વાગ્યું હતું કહે!’

‘મને તો થોડું જ વાગ્યું હતું પ્રકાશભાઈને લોહી નીકળ્યું હતું.’ એણે પહેલી કાટડી તરફ આંગળી ચીંધી

‘એમ?’ પ્રકાશ તરફ મો ફેરવીને એ ચાંલવાને ટેકો દઈ બીજા. ચારે જણા એમને જોઈ શકતા હતા.

‘એમાં એનો શું દોષ? પરિસ્થિતિ કોને પણ નથી મનાવતી! અમાગ લોકોને અહીં સમ્મારજ એવા પડે છે ત્યાં શું?’ સામે વરખી લઈને આગલી ઝોસરી તરફ જતા ચમુ પર નજર ફેરવી

એમણે કહ્યું: 'અહીંયાં અમે રોટલાના દુકા માટે કે બાજીના ફોડવા માટે લડીએ છીએ; બીડીના કટકા માટે માણસની બુદ્ધિ ને 'દેયુ' ન માને એટલી કિંમત આપીએ છીએ. અમારી પાસેથી જીવનનો આનંદ, અરે જરૂરિયાતો સુધાં જૂટવી લેવામાં આવ્યાં છે, ગહેવા દીધી છે માત્ર અસંતોષી વૃત્તિ—જે ઉત્કેરાય ૨ ને જીવનમાં ને જીવનમાં પડતાં પડતાં આપણે કયાં સુધી ઊતરી જઈએ છીએ?' એમના અવાજમાં નહોતું દર્દ, નહોતી કઠોરતા, નહોતો ધિક્કાર કે નહોતો રોષ, હતી પત્યર જેટલી લાગણીહીનતા ને અસ્પૃશ્યતા. બધા રતબધ અર્થને સાંભળી ગયા.

'તમે 'અમે' એમ શા માટે મોત્રો છો?' પ્રકાગે ધણી વારે શાંતિનો ભંગ કર્યો.

'ત્યારે શું કરું?' હું એમના મહેનો જ છું. અમે પોલિટિકલ પ્રિન્સિપલ ગણાતા જ નથી હણુ યે... મોઝમ કેસના બે આરોપીઓ પાંખેના ચક્કરમાં કામ કરે છે. અમે અને બીજા ગુનેગારો વચ્ચે કાંઈ જ બેદ ગણવામાં આવતો નથી, ગજગીય કેદી, એ શબ્દ તો તમે આવ્યા ત્યારથી જ વપરાવા માંડ્યો. અને તે અમને કીમીનદસ ગણે એમાં હું તો કાંઈ જ આશ્ચર્ય નેતો નથી બહાર બસે રાજ્યદારી કેદી તરીકે ગણાતા હોઈએ. અહીં તો મારી જાતે એવો બેદ હું જિભો પશુ નથી કરતો. વાસ્તવિક રીતે આપણે તો વધારે બધંદર ગુનો કરીને અદર આવ્યા છીએ. એણે તો એકાદ વ્યક્તિને નુકસાન કર્યું, ન્યારે તમે અને અમે તો તખ્ત ઉપર સીધો દુમતો કર્યો છે; એટલે તમારી—આપણી પ્રત્યે સત્તા વધુ સખત બને એમાં જરાય નવાઈ પામવા જેવું છે? જિલ્લું જો તમને આ સ્પષ્ટ સમજાય તો એમ જ થાય કે આટલી બધી છૂટ એ આપણને કેમ આપે છે? એની પાછળ એક જ કારણ છે અને એ સઘળા ને પ્રગતિગૃહિત. પણ આ તો હું આડો જિનરી ગયો. આપણે સૌ કીમી-

નક્સ જ છીએ એની વાત થઈ; પણ તમે મને એ પૂછતા હતા કે હું મારી જાતને શા માટે એમની સાથે બેઠવું છું ખરું? આ બધા દુઃખિયાને પીડિતની વહારે આપણે ધાધએ કે ન ધાધએ, પણ એમના પર ઘૂણા ન દર્શાવીએ. ને એમને તમે સમજો તો ઘૂણા દર્શાવવા જેવું છે પણ શું? એમના તરફની ઘૂણા નાખૂદ કરી એ પ્રત્યેકના જીવનપ્રદેશ પર એકાદ દષ્ટિ નાખશો તો તમને તમારી જાત પર ઘૂણા ઉત્પન્ન થવાની. ને એક વખત એ પત્તામેલી દષ્ટિએ એમને તપાસતાં શીખશો એટલે જોજો કે જોને તમે 'કીમીનક્સ' ગણીને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા છે તે તમને કેટલા ઉપયોગી સાથીદારો થઈ પડે છે.'

‘તમે આ વસ્તુનું ચિત્તન જોલમાં જ ક્યું’ કે બહાર?’

‘જોલમાં જ આ બધું હું શીખ્યો હોઉં તો ચે શું જોડું છે? સમજાવું ગમે તે દિવસે આવે તોપણ આવકારદાયક છે ને!’ દાદાએ કહ્યું.

‘પણ જો બહાર’ .’ પ્રકાશ જોલતા અચકાતો હતો.

‘હા, હા, હું સમજ્યો.’ ને ખડખડાટ હસી પડ્યા ‘તુ એમ કહેવા માગે છે ને કે આ ફિલસૂફી તો અહિંસા ને પ્રેમની ફિલસૂફી છે ખરું? ને જો એ હું જાણતો તો તો શા માટે મેં આમ ક્યું ખરું?’

પ્રકાશે મૂંગા મૂંગા માથું હલાવ્યું

‘શાઆશ, તમે મને બરાબર પકડ્યો, પણ હમણાં જો નહિ સમજો. કોઈકે વાર કહીશ...પણ તમે શી બહાદુરી કરીને આવ્યા?’ દાદાએ વાતને બિચલો મારતાં કહ્યું.

‘કાલે ગવિવાગ હનો ને બધાને કામ કરવા કાઢ્યા. અમે ચારે જણાએ ના પાડી એટલે’

‘બધા કરતા હતા તો પછી તમે શા માટે ના પાડી?’ એમણે પ્રકાશ જે ગભીર થઈને બોલો હતો તેના તરફ ફરીને બોલત તપાસ આદરી.

થોડી વાર ગઈને પ્રકાશે કહ્યું 'હું પોતે તો જ્યાં સુધી સમજ્યો છું ત્યાં સુધી આ બધાને નહિ કામ કરવાનું એક જ કાગળ હતું ને તે એ કે આવી રીતે સહન કરના છર્તા અને અમારો સામનો કરવાનો સ્વભાવ જૂની જતા હતા આથી પણ વધુ અન્યાયો અમાગમાંથી ફટલાકે સહન કરી લીધા હે, એટલે એમને આ વસ્તુ અન્યાયભરી લાગતી નથી અને એવી કક્ષાએ પહોંચવા માગતા ન હતા અને ખીણ

'હા, ત્યારે જ જુવાની પ્રકાશે કે બાઈનિયનું એક વાક્ય છે કે 'Resist not the evil' જુવાનોને સાધુ બનાવનારાઓ આવાં વાક્યોનો મહુ ઉપયોગ કરે કે પણ એમને ખમ નથી કે દુષ્ટતાનો વિરોધ ન કરે એનો અર્થ એ નથી કે એને તમે તાણે ધર્મને તેજેવધ થયો છો મારો ઇખસો આપુ હું જુવાન હતો તે મળમા સાર્જન્ડ-ટોપાનાજો સાહેબ એટને ગામડિયાઓનો કાગ ટ્રેનમાં પણ એ લોકો જે ડબ્બામાં બેસા હોય ત્યાં કોઈ કાળા માણસથી ચડાય નહિ, ચડે તો આને જીતગ નહિ, આવી ગિયતિ હું પણ એ વખતે ગૌગમ દેવોથી બહુ ખીતો પણ મારે તો એ ખીં કાઢી હતી બોનો, હવે હું શું કરું તો મારી ખીં જાય ? મેં તો જ્યારેજ્યારે મારીમા એમવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જે ડબ્બામાં એ લાગ્યાહેમો બેસા હોય ત્યાં જ ચડવા માંજુ ને પગિણમે ચાલતી મારીએ દહમુદ જમતું મારુ ને માગ ખાઉ એવા થોડા પ્રસંગ પછી મારો હું તદ્દન નીકળી ગયો આવી રીતે સામનો ન કર્યો હોત તો મારો વિમમ ત્યાં જ અડક્યો ગેત. એવે હું તો જુવાનોને એક જ વસ્તુ કહું છું કે Resist the evil.' ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં એમને ખ્યાલ ન રહ્યો કે તેમજે પ્રકાશને વચમાંથી બોલતો અટકાવ્યો હોય

ને વાત ખૂરી થતાં પ્રકાશ પણ જૂની ગયો કે તે કાંઈક કહેવા

માગતો હતો. બધા આ રીતે આ અસામાન્ય માણસના વ્યક્તિત્વમાં તણુએ જતા હતા ત્યાં રામુ મુંજની ઝૂડીઓ લઈને આવ્યો ને બધાને એકએક આપી.

‘આ બધું ખલાસ કરવાનું છે ?’ મનોએ પૂછ્યું.

રામુએ મૂકે સંમતિ આપી.

‘એ તો આખો દિવસ બરાબર એસશો તો જ પૂરું થશે. ચાલો તમે તમારું કામ ચાર કરો.’ બધા તરફ એક હાસ્ય વેરી દાદા ચાલતા થયા.

પ્રકાશે એમને જતા જોવા સહેજ આખ લંબાવી, ને પાછો વિચારમાં ડૂબ્યો. એણે જે સાંભળ્યું તે યાદ કરવા માંડ્યું. એને થયું કે તે આમ શા માટે બોલતા હતા ? ક્રાંતિકારી છતાં અહિંસક જેવી વાતો, ને એ બધી વાતો કરવા છતાં અગ્ન્ય જેવી શાંતિ ને નિર્લેપતા, મીઠું ને આકર્ષક હાસ્ય, તેજસ્વી ને દયામય આંખો, અપથી પરિચય વધારી માણસને પોતાનો કરી લેવાની એમની શક્તિ, આ બધા એમના જીવનને અટપટું છતાં રસમય કરી મૂકતાં હતા.

વિચારમાં ને વિચારમાં પ્રકાશે પાણીનો ચંણુ લેવા જીંચું જોયું તો રામુ હજી ત્યાં જ બેઠો હતો. એના એક હાથમાં સાણુ હતા. પ્રકાશે સહેજ જીંચું જોઈને પૂછ્યું: ‘કેમ ?’

‘મણિભાઈએ સાણુ મોકલ્યા છે.’

‘મણિભાઈએ ? કોના માટે ?’

‘તમારા માટે.’

‘એ તો ‘બી’ ક્લાસમાં છે ને ?’

‘પણ હમણાં એ ઇરિપતાલમાં છે. કાલ હું મળ્યો હતો ત્યારે

એમનું નામ દઈને તમને સાણુ દેવાનું કહ્યું છે.’

‘ઇરિપતાલમાં શા માટે છે ? કેમ કાંઈ તમિયત ઠીક નથી ?’

‘એ તો ઘણા વખતથી સીકમાં જ રહે છે.’

‘ હવે મને ત્યારે એમની તનિયત કેમ ગહે છે તે પૂછી
 જોજો ને કહેજો કે હું ખુશીમાં છું એ માગ મોટાભાઈ જેવા જ
 છે ધણા વખતથી સાથે જ મમ દ્યુ’ ~ ‘ સાથુ લેતા પ્રકારે મ્હું
 બોલતા બોલતા અમરને વાગ્યું કે ‘તમારે’ કૃત્રિમ લાગતું હતું
 પણ તુંકારે બોનાવનાતું એને મન થયું નહિ

‘ તમારે નાહવું હોય ત્યારે સાથુ લઈ જાજો ’ પ્રકારે ગમુ
 ને કહ્યું

‘ અમને તો જે જોઈએ તે મળી ગયું છે, તમને આથી
 વધાર જોઈએ તો લાવી આપું ’

‘ એ તો એમજ હશે પણ લાઈએ બીજું કાંઈ કીધું છે ? ’

‘ ના, ના, કહે કે કાંઈ જોઈતું- ગવતું હોય તો મારી માથે
 કહેવડાવું ’

હાન તો કાંઈ મહેવગવવાનું નથી તનિયતના સમાચાર
 પૂછી જોજો ’

‘ જરૂર જરૂર ’ પોતાને મમ ચીંધાતું જોઈ શમુને આનંદ થયો

‘ આ એક સાથુ મને જને આપો ને એક તે પત્રની
 કોટડીવાળાને આપો મનોજ, મલ્લિકાઈએ બોલે-જના એ સાથુ
 મોકલ્યા છે એક તારી પાસે રાખ ને એક પ્રવોતભાઈને આપ.
 હું ને નારણભાઈ સાથે વાપગશું ગમુ પગે શું થયું છે ? ’ ગમુ
 જતો હતો ત્યાં એનો પગ લચમનો જોઈને પૂછ્યું

‘ કાશુ બાણે કાલથી આમ થઈ ગયો છે તે શા પર મેનાનો
 જ નથી ’

પ્રકારે જોયું કે એને આ બોલવું ગમતું ન હતું

‘ તે સવારે ડોક્ટરને નહિ જતાવ્યું હોય ? ’

‘ સાંજે ગતાવશુ એ તો ’ કહીને એ ચલ્યો મરો

રામુ મનોજ પાસે ગયો.

‘આ શું થયું છે?’

‘તેં કાલે જ હલ્લુ માર્યું ને જૂલી ગયો!’ મનોજનું મુક્ત ને ખડખડાટ દાઘ સંભળાયું.

‘કેમ શું છે મનોજ?’ પ્રકાશે બારણાની નજીક ખસતાં પૂછ્યું.

‘આ તો આ રામુ કપાળનું ઢીમણું લોઈને મને પૂછે છે કે શું થયું છે? તે હું એને ગઈકાલે બપોરની યાદ આપુ છું. જરા પ્રકાશભાઈનું માથું તપાસી જો કે એને કેવું લાગ્યું છે!’

રામુ ધીમે પગલે પાછા પ્રકાશ પાસે આવીને ઊભો રહ્યો હતો. એના મુખ પર અનુકંપા ને ગમગીની હતી. એ મૂંઝો ઊભો રહ્યો.

‘તમને કેવું લાગ્યું છે એ એને જરા જોવા દો.’ મનોજનો અવાજ આવ્યો.

‘ના, ના, એમાં શું જોવાનું હતું. સહેજ લાગ્યું હતું એ તો! એમાં એનો શે દોષ? એ તો ચિઠ્ઠીના ચાકર.’

રામુ ત્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે એ આશાએ આવ્યો હતો કે પ્રકાશ એના માથામાં કયાં લાગ્યું છે તે જતાવશે. એટલે પોતે ત્યાં હાથ ફેરવશે. એનું રાતનું કપના-સ્વપ્ન સાચું થશે. પણ પ્રકાશે તો એ જતાવ્યું નહિ ને એમ કરવાનું કહેવાની રામુની હિંમત પણ ચાલી નહિ. નીચે લોઈ એ કમક કમક કરતો આસ્યો ગયો. પ્રાણ શબ્દ સંભળાયા:

‘આપણે એને આ વસ્તુ બુલાવી દેવી જોઈએ. મારું કે અની જ નથી.’

પ ઘોતભાઈ? હાહા શું કરે છે? કાલે તો આવ્યા જ નહિ.
આટલો ભારતો ભારતી પ્રકાશે પૂછ્યું

‘કાઈકે લખવામાં પડ્યા છે, કાને સત્તારે દાતણ કરતાં કરતાં
વાનો થયેલી, તમે નહોતા?’

‘ન શા ઉપર થયેલી?’

‘આપણે આવ્યા તે પહેલાં એ શું કરતા હતા, એપરેટમાં શા
માટે આવવું પડ્યું, વગેરે તમને ખબર કે પહેલાં એ ઓફિસ-
માં કામ કરતા?’

બન્ને જણાએ બારણાના સગિયા પકડી વાતો કરવા માંડી
એકાંત કેદમાં આવ્યા પછી આમ ક્યારેક સુધી ગીમા રહી, બહાર
થતો સહેજ પથ્થુ સચળ સાબળવાની એમને ટેવ પડી ગઈ હતી.
હરેક કેદીને ટેવ પડી જ જાય કે-કાગ્યુરે ત્યાં આખતી જગ્યા
કાન થયે કે

‘એ તો કહે કે મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાંસ માણસ છે, એકદર
કનો તો ખરો માત્ર આ જ્યેવ લુમ જ લામટો છે એ આવ્યા
પહેલાં હાહા લગભગ આખી ઓફિસ સભાગતા મુપરિન્ટેન્ડેન્ટના
હાકાને અવકાશે લાલુદત્ત પથ્થુ લુમ આવ્યા પછી જરા જરા-
માં એમને વાંધા પડવા માંડ્યા લુમને આપણે-એટલે દિદીઓ-
આખે દીડા ન ગમીએ, ને હાહાનુ તો પૂછવું જ શું?’ પણ તો વ
આપણે આવ્યા ત્યાં સુધી નહ્યું. આપણે આવ્યા પછી થોડાક
દિવસે મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એમને બોલાવ્યા ને કહ્યું કે ‘આપણે આ

લોકો સાથે બગવાનું નહિ હો ! ' દાદા તો ત્યારે ને ત્યાં જ ઓડિસ-
નો ચાન્ડી હોડી અહીં ચાલ્યા આવ્યા. હુમને ક્કી દીધું કે ' તું
જે મારી પાસેથી એવી પરિસ્થિતિમાં કામ લેવા માગતો હોય કે
જેમાં તું ગાજકીય કેદીઓ સાથે ભડું જ નહિ, તો એ નહિ જ
ખતી ગઈ ' અત્યારે પણ એમને ચક્કર બહાર કાઢવા હોય તો યે
હુમને પુછાવવું જોઈએ. એ તો આપણને જ અડી લાવ્યા, કારણકે
' કોરે 'ટાઈનિ'વાળી કાટડી લગાઈ ગઈ છે. બાકી દાદાની સાથે
આપણને લામો વખત ભગવા દે એવી હતી યે આશા ન ગખતી.
હુમને તો એમની પ્રત્યે એટલી દાઝ છે કે વાત નહિ પણ મુખ-
ગિન્ટે-કેન્ટ પોતે એમની સાથે અમુક રીતે વર્તતા હોય જેવના
વોઈશ એમને માન આપના હોય, ત્યાં એનું કેટલુંક ચાલે ' કેટલાક
વોઈશ તો એવા કે રાજ એમના દર્શન કર્યા વગર ગહે જ નહિ '

‘ એમણે શા માટે ના પાડી એ તમે પૂછે તો ’

‘ ના, ના, જો તો સમજાય એવું છે કે આપણને મગવાની
એમની ઇચ્છા હશે ને એ ઇચ્છા પર હાથ મૂકવો એ એમને હીક
નહિ લાગ્યું હોય ’

‘ પણ એથી કાયદો શું થયો ? અહીં આવ્યા તો બિયટા ન
મળી શક્યા ત્યા રહ્યા હોત તો એક યા બીજી રીતે આપણને જ
ઉપયોગી થઈ પાત અને એ જાતની પોલિમીમા તો બધા કાલિ-
કાગીઓ માને છે. કેમ બરાબર નથી ’

‘ તમે આજે પૂછી જોલો ને ’

‘ હા, આજે એ વાત પૂછવાનું થઈ એક તો આ અને બીજી
એ કે તેઓ આટલો હિત્માહ આજ સુધી કેવી રીતે ટમચી શક્યા
છે તમને આશ્ચર્ય નથી થતું કે આટલાટલા સકટો, આટલાટલી
નિષ્ફળતાઓ, કાર્યચિદ્ધિની અશક્યતા દેખાના છતાં-અનુભવવા
છતાં-આપણું પુરુષતન કેવી રીતે જાગરી શક્યા છે ? એમની વાતો

સાંભળાજો છીએ ત્યારે એમ થાય છે કે હજુ ગમિલે જ જોલમા આવ્યા હોય ને ! એટલે જ આનંદ ને હિસાહ-એટલી જ આશા ને અગતી ! જ્યારે આપણે તો છ મહિના સળ બોગવી આવ્યા એટલે જાણે જખરી ફેશમેલા કરી આવ્યા ન હરે નારાયણ ને એક વર્ષ પૂરું બોગવતું પડે તો તો પોતે એમ જ માને કે આપણે તો આપણી ને બાપતાદાની બધાવની વતી મેલા કરી આવ્યા હવે બે પેઢી સુધી-એ સેવાના ડીમડીમ વગાડશું તો ય કાંઈ ખૂણવાતું નથી !

‘ ને વળી છ મહિનાની સળ પડી તમિષત તો બગડવી જ જોઈએ, વજન તો પાચ-પદર પાઉન્ડ થયું જ જોઈએ એ વગર તો જોય જ બોગવી ન ગણાય ! ’ પ્રયોતે કહ્યું

‘ બહાર તો કાંઈ હી વજન કેટલું છે એની ચે બાઈને ખમર નહિ હોય. પણ અહીં પેલું વજન થાય ને એટલે છૂટલા પછી ઈ વાત કરવાની સૂત્રે ’ નાગજીભાઈએ ફરથી સૂર પુગવ્યો

‘ તમે વળી સાંભળો છો ? ’ પ્રયોતે કહ્યું

‘ સાચેસાચ, એમા કાંઈ ખોટું નથી મને પોતાને તો બહાર માત્ર વજન કેટલું છે એ ત્રીસ પહેલાં કાચે જ ખમર હતી ત્રીસ મા એકવાર જોનમા આવી ગયા પડી બહાર કાંઈ વાર વજન કરાવવાની ઈચ્છા હતી બાકી એ પાછું મેળવ્યું કે નહિ એવો તો ખ્યાલ જ ન આવે જ્યારે અત્યારે તો બહાર ગુંદનારાને વજન એ લાલરૂપ ચર્ચ પડ્યું છે ’ પ્રકાશે કહ્યું

‘ એ તો કાંઈ જાણીતો માણસ હતું અહીંથી છૂટતો હશે ત્યાં એના કાર્યપ્રદેશનું જાણીતું છાત્ર એની સાથેનો વાર્તાનાપ બહાર પાડશે, ને નીચે જણાવશે કે ‘ બાઈથી ફલાણાનું વજન પાઉન્ડ આટઆટલા થટ્યું કેન્નમગાઈ ખૂન છે ડોક્ટરોની ખાસ સનાહ છે કે એમણે અમુક મુદત મુદત શ્રમ ન લેવો ’ પ્રયોતે કહ્યું

પ્રકાશ ને નારણભાઈ ખડખડાટ દસી પડ્યાં.

‘ઝાપાંએનો સરસ અબ્યાસ કયો છે હો ! ખરખરી તરીકે સારું કામ કરી શકે.’ પ્રકાશે કહ્યું.

‘અરે ! ખરેખર આમ જ બને છે. તમિલ અને વળને તો આજે ઘર ઘાલ્યું છે. આ આપણી મનોદશા, બ્યારે દાદાજી જેવા-તું વળત કેટલું ધડી ગયું છે, અરે એનું શું થયું છે એ જાણવા સરખી પણ કોને કુરસદ પડી છે ? એમનો ત્યાગ, એમની કુરખાની તો અમાપ છે.’

‘ત્યાગ અને કુરખાનીના તો આપણામાં ચે એથી કદાચ ‘હિન્નત્વળ દાખલા મળી આવે પણ હું એટલું જ નથી ધમ્મનો. મારે તો એ ત્યાગ અને કુરખાની વખતે—અને તેની નિષ્ફળતા પછી ચે—દાદાજીમાં જે શાંતિ, નિશ્ચલતા અને તાજગી દેખાય છે એ જોઈએ. એ જો ન હોય તો ત્યાગ અને કુરખાની ભવિષ્યની એકાદ ક્ષણે સાહે. આપણા માનસને અવરથ કરી મૂકે. મારે તો એ ક્યાંથી આવે છે એ જાણવું છે.’ પ્રકાશે ગંભીરતાથી કહ્યું.

‘તમે શું કહ્યું ? મને ખરાખર સમજાયું નહિ.’ પ્રહોત સહેજ જીકળી ગયો હતો. એને થયું કે પ્રકાશ હમણાં જ એવું કંઈક કહ્યું હોતો કે આપણે ત્યાગની ક્ષાદિમાં એમનાથી બહુ પાછળ છીએ ને પાછો અત્યારે છુટું જ કહે છે.’

‘હું એમ કહું છું કે આજે જે જાતનો ત્યાગ કાનિશ્કારીઓ-માં જોવામાં આવે છે, તેવો કે કદાચ તેથી ચે હિન્નત્વળ—’ એણે ‘હિન્નત્વળ’ શબ્દ પર ભાર મૂક્યો. એનો અવાજ મક્કમ છતાં સહેજ ચડકતો હતો.

‘આપણામાં છે એમ તમારું કહેવું છે ખરું ને ?’ પ્રહોત વચમાં જ ખોલ્યો.

‘હા. પણ સાથોસાથ કહું છું કે એ ત્યાગ અને કુરખાની

પણીની તલ-મા જે સાનિ છે, તટ્યતા ને અવિચરતા કે તે
મૌથી ગગત્યનુ પ્રશસનીય ને મેગવવા ચોગ્ય લક્ષણ છે' પાછના
શબ્દે શબ્દે ભાગ મૂકતા પ્રકારે કહ્યું

'જે નથી પૂછતો તે એટલું જ માગુ છું કે આજ
ના કૃતિકારીઓની હરેજનમાં આવી શકે એવો ત્યાગ આપણા
સધમાં બતાવશે ?'

'આપણે કયા દુર જવું છે ? આપણા નારાયણાર્ધ, અરે
બાગડોલી બોમ્બેના સંખ્યામય જેડૂતો-સ હવેના ખુદાઈ ખિન્
મનગારો-એ મેડોમાથી ગમે તેને જુદો તાગે એન કેગવણી-
એના સરમગ-ધ્યાનમાં થો તો તમાગ પ્રશ્નો નિકાલ સગ છે
એક અચાન ગરી ! જેડૂત નહિ અક્ષરચાન નહિ કંઈ સામાન્ય
જ્ઞાન દેશના ઇતિહાસ કે જુઓળનુ જ્ઞાન તો કયાથી જ હોય ?
એની સમાજના નીચવામાં નીચના થતી એક વ્યક્તિ પોતાનું
તટ્યુ કૂટ્ય શયુગા હીન થઈ જિહ્વીની દોરી સમ જમીનનો એગદ
રુગે. અરે પ્રમાત સમ નિર્મળ ને આશાવત બાગકો સૂર્યાન્ત
સમ શાત ગભીર અને વહનીય મોતાપિતા ને મધ્યાહન સમ તેગન્વી
પોતાની જાન સુદ્ધતિ ગધૂના નામ પર હોમી છે છે એ ત્યાગ એ
કુમાની કેના જ્વનત છે એ ખ્યાલ કી શકો છો ? એસરી
એના પ્રમગ ભાવમય શબ્દોથી ગાજતી હતી

જે જગતમાં આગકે છે પોતાના કુટુમના નિવાસસ્થાન
માટે થતી જાકારો લાલે છે તો યે એ નિગશાની સામે બાખડે
તમે એ ગિયતિનો ખ્યાલ કરી શકો છો ? કાળી મહેનત મરીને
ગાડેના લીનાજમ પાકમાં આગ મૂખી-ધ્યાગ જલ્વાની ગ દન પર
છરી મ ની ગે મમ એને એટલું કાનિ નહિ લાગતું હોય ? જ્વન
શક્તિનુ નીપેનીયુ રેડીને જીવી કરેલી ઇમારતમાંથી વિદ્ય લેવી
એ પ્રશ્નનીય વિરલ છે પણ ગે ઇમારતને એ જ્વનમાણને-

એક આદર્શને ખાતર નોડીફોડી નાંખી એની ચખતે પગ તમે છૂંદી નાખવી એ તો અવર્ણનીય વીરત્વ છે. ને આદર્શ એટલે તો શું એ ખખર છે ને? ન પહેચાય એવી સત્ય કલ્પનાના એ પ્રદેશમાં પગ મૂકવા માટે જ એમની વેદના તમે ને હું ક્ય થી કલ્પી ગયો? ને બચ્ચામાં એમને શું મળવાનું છે? એ મરલાભાઈ કે એ ડુલાભાઈનું નામ કોઈ સભારવાનું નથી. કોઈ ઝાપામાં એમનો ફોટો આવવાનો નથી. પ્લેગમાં મરી જતી એમની માતાઓ, પુત્રીઓ કે પ્રિય-તમાઓના સમાચાર સુદ્ધા એમને આ કે પેલા ક્ષ્મ્તાનમાં કોઈ આપી શકવાનું નથી ને ત્યારે ક્રાંતિધારીઓને શું શુભાવવાનું છે? જન પર જેટલું સહન કરે એટલું જ. પ્રજા એનાં ગુણગાન ગાવાની છે, આજે પડેલું રાષ્ટ્ર પણ એમને પૂજે છે. તમે એમ કહેશો કે એમાંના કેટલાયે ફાસીએ ચડ્યા એમનું શું! મારે મન ત્યાગની કિમત એટલે ત્યાગ પાછળની આવનાનું અવજાકન અને નષ્ટી-કરણ, કોઈને મન ફમી ચડવું રમત વાત રોય ને પાચ વગ્ગ જેલમાં કાઢ્યાં એ મુશ્કેલ લાગે. મરદાનું પદચુને એ જલુને મારી મરી જવું રમત વાત લાગે, પણ આંખનો ખૂણો પણ લાલ ક્યાં સિવાય ગાળ ખાઈ લેવી અશક્ય લાગે. કોઈ મૃત્યુ માગે પણ ગોળી-થી, પછગ આવનારાઓ માટે આગળની ખાઈમાં ડુબી જઈ નાહ બનાવવામાં નહિ. જેમાં જેની જેટલી વધુ વેદના તેમાં તેટલા તેના વધુ ત્યાગ. આથી હું એમ નથી કહેવા માગનો કે ક્રાંતિધારીઓ મારી દેશિએ અપણા કરતાં ઓરતા છે. કહીયે નહિ હું ને તમે ના એના અંગાંગ અરુષ છીએ માત્ર હું તો તમારી દાંષ્ટ આ વગ્ગ તમ્ક જેવડા માગું છું બાકી માગ મતે તો ત્યાગના માપ ન હોઈ શકે. ત્યાગના માપ થાય ત્યાંથી પુણ્ય પરવારે. જે ત્યાગ વેદનામાંથી જન્મે છે એ વંદનીય છે. પ્રજાશનો અવાજ વચમાં ચડતો-ઓતરતો થનો હતો. આખરે એણે પૂરું કર્યું. થોડી વર શાંત રહીને ઊમેર્યું.

‘પણ આપણે સાવ જીધે રસ્તે ચડી ગયા મુદો તો તમારો પાગળ જે ભાવના છે એ ગમે તેમ સંભોગોમાં જન્મત રહે એની આશ્ચર્યના ઉપર લાગે દેવાનો હતો જો આ વસ્તુ હોય તો માણસ દેવ બની જાય તમે વિચારી લેજો’

બપોરે દાદાએ આવીને કહ્યું ‘તમે બધા એકાદ કેમના છો એ ધણી વાર બૂલી જાઓ જો ખરું ?’

‘કેમ ?’

‘આજ સવારે ડેડનો ઘોઘા’ કળા હતા ? જાણે આસપોડ

પર ભાપણ આપણું હોય ને !’

‘હા પણ દાદા, હજી ચર્ચા કરતા આવડતું નથી એટલે એમ ચર્ચા જાય છે, બાકી એકાદ કેદ જેવું તો આ લાગતું જ નથી. Separation જ ક્યા છે ?’

‘તમે ને પ્રવેશ રોના પર વાતે ચડ્યા હતા ? કાંઈ બહુ રંગમા હતા ? મારી ઓગડીમા પણ સજાગતું હતું કાંઈક હિસા ને અહિસા જેવું’

‘મૂળ મુદો તો જુદો જ હતો એનો નિકાલ તમારી પાસેથી લેવો છે એમાંથી અમે આંડે રસ્તે જીતરી પડ્યા ને નાહક ની ચર્ચા કરી’

‘તમારે શું મતભેદ હતો ? પ્રવેશને અહિસા પગથી શ્રદ્ધા જીતી જાય છે ?’

‘ના, ના, માણસની માણસાઈ પરથી શ્રદ્ધા જીતી જાય છે’

પ્રશ્નને જરા આશ્ચર્ય થયું કાને સંબોધીને આ વાચ્ય બોલાયું હતું ?

‘અમારે મતભેદ જેવું ખાસ ન હતું’ પ્રશ્નને ઉતાવળે શરૂ કર્યું મૂળ મુદો એ હતો કે મુશ્કેલીઓ સાથે આશ્ચર્ય પણ જીવનનો આનંદ એવો ને એવો ગહે એમાં ક્યું તત્ત્વ આવશ્યક છે ?

‘પણ કાંઈ જવાળ મળતો નથી.

‘એ ફરીથી પૂછે છે:

‘‘મારી મન કામના પૂર્ણ થશે ?

‘અધિકારમાંથી એક અંગજ આવે છે

‘‘તોમાર પન કી ? તારી મન-કામના પૂર્ણ કંવા તુ શું

પણ લઈ શકે તેમ છે ?

‘‘જીવન સર્જન-સમસ્ત જીવન.

‘ત્યારે એ અવાજ ખડખડાટ હસી પડે છે.

‘‘જીવન તુજી-સરલેઈ ત્યાગ કરીતે પારે. જીવનમાં શું

સહુ કાઈ જીવ તો આપી શકે.

‘ત્યારે જીવાને પૂછ્યું. ‘આર કી દીખ ? આર કી આ છે ?

ત્યારે શું દેઈ ? મારી પાસે બીજું શું છે ?

‘‘ભક્તિ. ’ જવાબ મળે છે.

દાદા ધડીમઝ મૂંગા રહ્યા. કારણકે એમનું હૃદય હવે મૂક વ્યાખ્યાન આપતું હતું. દાદાએ પાછું શરૂ કર્યું:

‘શ્રદ્ધા, પ્રેમ, એવા એ બધા અધૂરા થઈએ છે. ભક્તિમાં

એ બધાનો સમાવેશ થાય છે. આદર્શસિદ્ધિને ખાતર એ ભક્તિ

આવશ્યક છે. ભક્તિ સુખદુઃખનો સ્વાસ્થ નદિ ઉડાવે સફળતા-

નિષ્ફળતા એની પાસે પતનની માફક સરી જાય છે. એને તો

એક જ વસ્તુની પરવા હોય છે ને ને પોતાની અસ્થિતિ ભક્તિની.

એમાં જ એની સિદ્ધિ છે, એમાં જ એનું સ્વર્ગ છે, પત્તી તે માની

(ભક્તિ) હોય, પ્રભુની (ભક્તિ) હોય, એક પદ્યની (ભક્તિ)

હોય, કે દરિદ્ર-સમુદાયની હોય. એવાને મન આદર્શ એ કલ્પના

નથી ગ્રહેતી. એ તો હસતી, કૂદતી, જીવંત પ્રતિમા બની ગયે છે.

ભક્તિનો જોડો વધુ વિદ્યાસ ભેટો ભક્તનો વિદ્યાસ માગ કે ગમે

તેના વિદ્યાસ પાછળ આ એક જ તત્ત્વનો વિદ્યાસ છે.

બહાદુર માણસ પ્રેમ કરી શકે છે મનુષ્યે એનામા નિર્ભયતા છે એ મૈત્રીનો રનેડ અર્પી શકે છે ક રણ્યે એનામા કદર દાની ને ક્ષમા છે

ગાંધીનો પ્રેમ પણ દહાડે દહાડે વધતો જતો હતો બધા સવાગના સાડા દસ સુધી એટને મુપગિન્ટે-ન્ટની રેન આવી ગય ત્યાં સુધી કામ કરતા પછી આખો દિવસ વાતો કરવાનું ને દસવા-નું આલેખ, વગ્ધી લેનાર અમલદાર રામુને ઓઝી વરધી હોવનું પૂછતો તો એ કાઠક ને કાઠક ઓગા ઓફરી દેતો

‘આજ તો એક આદર્શીકા ભુખાર આયા છે’ ‘દો-તીન આદર્શીકા ઓફિસ પે લે ગયા થા’ છતાંદિ, અપોરના દાદા આવતા અને અનેક વિષયો ઉપર પોતાના, ખીમના અનુભવો સભાગવના એમની પાસે લેારતના ડોશીપુરાણથી માંડીને તે રશિયાના સમાજ-વાદ સુધીનું વિશાળ ક્ષેત્ર વાતો માટે ખુલ્લું પડ્યું હતું એમને જો એકાદ પ્રશ્ન પુછાતો તો પછી વધારે પૂછવાપણ રહેતું નહિ પ્રશ્નના ઉદ્ભવસ્થાનથી તે અત સુધીમા તેનાથી નીપજતાં પરિણામો, બૂન, બર્વિન્ય અને વર્તમાનમા એનું સ્થાન એમ જુદી જુદી રીતે એક વૈજ્ઞાનિક અને તત્ત્વવિદ્ની સાવધતાથી અને સર્વ-માહીની દષ્ટિએ સમજાવતા કાઈ એમ પૂછતું કે ‘દાદાજી’ આટનું બધું જ્ઞાન તમે ક્યાંથી મેળવ્યું ?’

‘મુસીમતોએ મને આ બધું શીખવ્યું’ એ કહેતા ‘આપણે જે રીતનું જીવન જીવવાનું છે, એમાં આ જ્ઞાનની જીજ્ઞાસકૃતિ

ને તકરપર્શી અભ્યાસ બહુ અગત્યનાં છે. જગત બહુ ઝડપથી અગળ વધે છે, જો હું આટલું વિચારું નહિ તો જડ બની જઈ, મારા જીવનમાં કંઈ તેજસ્વિતા ને નવીનતા ન રહે ને એવા જીવનમાં રમ શું છે ?' મનોજને માથે હાથ ફેવી કહેતા: ' જો હું બહાર હોત તો આ લાડકને સાથે જ રાખત. '

બધા આવું કંઈક સાંભળના ને નિત્યજીવનમાં કંઈક બગાડેરક, કંઈક નવીન અનુભવતા. રામુ પણ આ બધું સાંભળતો, ન સમજવા છતાં સમજ્યા જેવું ગંભીર મુખ રાખતો, વાત ચર્ચિત્તા પછી જો મનોજ પાસે જઈ બેસતો. એને મન ખીજ બધા બહુ મોટા મોટા મહાત્મા લાગતા ને મનોજ ત્યારે સાવ નાનકડો પોતાની જનનેય ન સંભાળી શકે એવો બાળક લાગતો, છતાં એને મન એ ખૂબ ખૂબ જાણતો હોય, એના નિર્દોષ હાસ્ય અને અરપટ વાણીમાં એને જ્ઞાનના બંડાર ભર્યા હોય એમ લાગતું. પોતાના ઘડેના બાથામાથી, એનો અર્ધો દિવસો એ લખાવીને જ આવ્યો હોય એમ વર્તતો હુંગળી, લસણ, મીઠું વગેરે કંઈ કંઈ ચીજો એ બાવિકની શ્રદ્ધાથી એની પાસે ધરતો ને દેવ શરૂઆતના દિવસો માં નકારતા. એને ખખર ન હતી કે દેવને પણ એક દેવસ્થાન હતું. ખપેરના કોઈ કોઈ વાગ એ મનોજને પોતાની વાત કારતો, પોતે અમલદારોને કેમ ચક્રવ્યા, મળામાં રૂપિયા ગખતા કેમ શીખ્યો, જોલમાં પહેલાં કેવો ત્રાસ હતો છત્યાદિ. સ્વરાજની લડત, ગાંધી મહાત્મા ને મનોજના ધર વિષે એ એવા બાલિશ પ્રશ્નો પૂછતો કે મનોજને જવાબ દેવા કરતાં સવાલો સાંભળ્યા કરવાનું જ મન ચતુ મનોજની કૃષ્ણનામાં એ કોઈ વાર મૂર્ખો, કોઈ વાર લુચ્ચો તો કોઈ વાર નવલકથાનો વીર બની જતો.

એક દિવસે પ્રકારો એને કહ્યું: ' રામુ તારી પાસે કેમ ખાલે છે ? વિચાર કંઈ જોજો જોઈએ. ' એણે આ કાવડો ઉકેલવા પ્રયત્ન

કરવા માંડ્યો. 'સા માટે એ પોતાની આંટલી મધી કાળજી રાખતો હતો ? પોતે બાળક હતો એટલે શું ? શું આ વાતસલ્ય હતું ?'

એક દિવસે એનો કાયડો બેઠેલી ગયો. જેવર આવી ગયો હતો, સવારના આઠ વાગ્યા હતા, દાદા એમની કાંટડીમાં કંઈક નોંધ કરવામાં રોકાયા હતા. આખી પડાળીમાં શાંતિ હતી, મધુર અને વિચાર કરવા પ્રેરે એવી. ચકલીઓ ચીંચી કરતી હતી, એમાં થતી ઠાંઈ કાંઈ વાગતી હરીફાઈ આ શાંતિને રસમય બનાવતી મનોજ પોતાની ઓગડીમાં મુજની રસી બનાવવામાં મગમૂલ હતો. બારી-માથી આવતાં ગિરિ-છો એના મસ્તક પર પડતાં હતાં ને એના નાના, ભૂખરા વાળ તપ્ત સુવર્ણ સમ દીપતા હતા. થોડી વારે એણે જીત્યું જોયું, ઓમરીમાં રામુ પહેળા પગ કરીને બેઠો હતો. એના એક હાથમાં અસ્થુ ઉખાળેલ માંડીસ હતું બીજે હાથ નહિ ઉખાળેલા ભાગ પર હતો. આ બેઈમનોજે જરા કુતૂહલથી પ્રશ્ન કર્યો:

'કેમ આજે કાંઈ ધર માદ આલ્યું છે ?'

રામુએ મહેજ જીત્યું બેઈ આંખો વની પ્રશ્ન કર્યો. 'શું ?'

'આજે કાંઈ ધર માદ આલ્યું છે ?' મનોજે ફરીથી પૂછ્યું.

'ધર ? ધર કેવું ?' એ દસ્યો. જાણે સવાજ તરત નકામો

હોય ને ?

'કેમ તારે ધર નથી ?'

રામુ મૂંઝેલ રહ્યો. રામુએ એને પોતાના ધર વિષે કાંઈ વાન કરી ન હતી, પોતે ભૂન કરીને આબો હતો એટલું જ કંઈ હતું ; મનોજને થયું કે આજે વાન શરૂ થઈ છે ત્યારે જાણી નેતુ.

એણે ફરીથી પૂછ્યું. 'ધર કાંઈક વિસ પજુ મદ નથી આવતું ?'

રામુને લાગ્યું કે આ નાનકડો છે કેમ એના કુમળા હાથે એને બૂનકાગતી મુદિમાં બેસી જવા મળેલો હતો. જેવની કુદિયએ,

એના ત્રામે, જે જીવન પર પડેો નાખી દીધો હતો તે ઉપાડવા માગતો હતો. હા, એ જૂતકાળ હતો મધુર, ઊર્મિમય ને સુખી. પણ એમાં અસહ્ય દર્દમયતા હતી

એણે એ આર્ષણ દૂર હાસેયુ ને જાણે કોઈ મરી ગયેલ અક્ષિતની વાત કરતો હોય તેમ કહ્યું.

‘ના રે ના, અહીં આવ્યા બાદ વગસ વીતી ગિંયા પછી ધર કેવું ને વાત ફેરી. અમારે તો આ મેડી ને આ મસાણું’

‘એમં તે હોય ? ધર હોય ને યાદ ન આવે એમ અને ? તારા વિવાહ થયા’તા ?’ મનોજે પોતેજ સચાસો ગોતી ઠાઠી વાત લખાવી ગમુને લાગ્યું કે ડોકરો બહુ દોષ હતો, એણે બાંડીઅ ઉખેળના ઉખેળના કહ્યું ‘ના ના.’

એના આતર અશ્રુએ એક પછર વર્ષની અર્ધવિકસિત કન્યાને એક ગામના કૂવાને કઠિ પાણીનો ઘડો સોંચતી નિહાળી મામ ને કન્યા પરિચિત હતા

યોગીની માફક મહાપ્રપત્ને એણે એ મધાને દૂર હાસેલા- જાયુ ભેઈને ફરીથી કહ્યું ‘ના, ના’

‘ભાઈ, બહેન, મા, બાપ, કોઈ નથી. મનોજે જોયું હતું કે આને જવાબ આપતાં કુખ થતું હતું, પણ એને તો તાગ લેવો હતો.

‘પણ એ જાણીને તમને શું કામદો ?’

‘કેમ મને જાણવાનું મન ન થાય ?’ મનોજે અત્યંત ભાવ મય સ્વરે હસતા હસતા કહ્યું.

એ સ્વરે અને વાક્યે રામુને હરાવ્યો-એણે મોકળે મને પૂછે એટલાના જવાબ આપવાનું નક્કી કર્યું

‘મા, અને ભાઈ છે’ એના અવાજમાં ફેર હતો

‘એમ ? જો તારે ભાઈ છે, એની મને ખબર ન હોતી; કેવડો છે ?’

રામુએ જવામ ન આપ્યો એ ભૂતખળમા મધ્યે જોવા મયતો હતો એ નાનમ્હો ચાગ વર્ષનો બાલુડો-આનદી ને કલ્પ વહેતા કરા જેવા હતો નિર્મળ ને પાગ ર્ષ-એ મોટો થતો જતો હતો એ સોગ વર્ષનો જુવાન થયો પણ મુખ પરનું હાસ્ય ને નિર્દોષતા તો એના એ હતો માંત્ર મુખ સહેજ જલ્વાલુ હતું એણે જવામ દેવા મોં જોયું મ્હું સૂર્યના કિરણો મનોજના માથા પગથી મુખ પર આ-આ હતા ગૌર નિર્દોષ મુખ કુમળા તડકામાં ચમકતું હતું 'એહાજ ને પારદર્શક આખો ચમકતી હતી થોડી વાગ રામુએ એની સામે ધારીને જોયું એની હ પનાના ભાઈ ને મનોજ વ-એ સામ્ય વધતું જતું હતું, એને લાગ્યું કે મ્હા-એનો ભાઈ મનોજ આ જાગી જશે નજર ખસેડીને એણે મ્હુ 'તમાગ જેવડો'

‘મારા જેવો તો નહિ હોય ને ?’

રામુ મૂંગો રહ્યો નીચ વ સાતિ ફેનાઈ, ચમ્પીએ ઉત્સવગાન ગાતી હોય વેમ ચીંચી મ્હવા લાગી

‘મણુ જાણે મે તો જ્યારે એ ચાર વર્ષનો હતો ત્યારે મેયેનો’ એણે નિસાસો નાખ્યો

પછી મુવામત લેવા નથી આવેલ ?’

‘ના ના એટલે દૂરથી શું આવે ? મ્હાં જેલમા માગી મા મળી મઈતી’

‘મગા લખે છે ?’

‘હા એ તો ટાઈમસર જ્યારથી લખતા રીખ્યો ત્યાગથી, એના મનજ તો એમ ને એમ આવનાના, વચમાં પૈસા મોકલેલા’

‘એ શું નોકરી કરે છે ?’

હા તો જણે છે, અગ્રે-પાયમી કે જટ્ટીમા છે, મળમા ધાંતી ખેતીનું પ્યાન રાખે છે અમારા કુળનો ઈ એક દીવો છે’

મનોજને લાગ્યું કે ‘એ રોમેશમ દર્શિ મગટાવી એના ભાઈને

શોધવા મથતો હતો, ઝોહોહો ! કેવો દુઃખી માણસ ! જ્યાં દુઃખ દેખાવા નથી દેતો. એનો ભાઈ એને મળે ત્યાં સુધી દુઃખ એનો ભાઈ ન થઈ શકે ? એનું દુઃખ કેટલું ઝોધુ થાય ! ' એણે આશ્વાસન દેવા વિચારે કર્યો. ઊંચું જોયું તો રામુ ન હતો.

‘ રામુ ક્યા ગયો ? ’ એણે પૂછ્યું. ‘

‘ ક્યાકે બહાર ગયો. ’ નાગણુભાઈનો અવાજ સંભળાયો.

‘ તે દિવસથી મનોજ શોધક મટીને સમજાવી બન્યો. એની નજરમાં રામુ એક સારો લાગણીવાળો વેડેર મટીને દુઃખ શોધતો માનવમધુ બન્યો. એણે નક્કી કર્યું કે બહાર જઈને ગમુને જરૂર કાગળ લખવા.

રામુ પણ આખા દિવસમાં ભાગ્યે જ બોલતો, ને જો બોલતો એમાં દર્દ અને મૂઝારો ટપકતાં.

*

બપોર થયા હતા. ઝોમરીમાં સૂર્યનો તડકો ક્ષતિને શિખરે ચડેલા માણસની માફક સ્થિર થયો હતો. જે સ્થિરતા હમેશા વધારે-પડતું મૂઠ્ય આપીને મેળવાય છે અને જે ઝડપથી સરીને માણસને પાછો હતો ત્યાં ને ત્યાં નાખે છે સમુદ્રના ઝોટની માફક મનોજ આમ પણ ફગવાની તૈયારી કરતા તડકા સામે રાહ જોતો બેસે હતો. આજે દાદા કાઈક લખરામાં રોકાયા હોવાથી હજી આત્મા નટોતા.

‘ ગમુ છે ? ’ એક જણે આની પૂછ્યું. એના કપડા ચોકખાં ને આંખ મેલી હતી. એમાં લુચ્ચાઈ ને સ્વાર્થ ચમકતા હતાં. એ કાઠકું હતો.

‘ હમણાં અહીં હતો, કદાચ હોજ પર નાહતો હશે. ’

‘ આ એનો કાગળ છે. આપજો ને ’

‘ લાવો. ’ મનોજે વચમાં જ હાથ લખાવ્યો.

‘ આવે જોડવે આપી દેજો ’ કહી એ ગયો.

ચોડી વારે નાહીવોઈને ગમુ આવ્યો. એનો લાભો જના
સમમાણુ દહ દેહ સ્વચ્છ કપડામા દીપતો હતો એના ખગમચમ
મુખ પર ગ્તાશ આપી હતી

‘ તારો કાંઈ ને ’ મનોજે કહ્યું

‘ હું ધારતો જ હતો હમણા હમણા ઘણા દીધી નાના
કપાંથી ને ! ’

‘ લાલુ લખે ને બગળા ને ? ’

ગમુએ મૂગે મોઝે હા જણી લાલુ તેનો નાનો બાઈ હતો

‘ વાચો જોઈ ’ ગમુએ કહ્યું

‘ તું તો વાચી શકે ને ? ’

‘ પણ તમે જ વાચો ને ? ’

મનોજે ઠાઠા રામવો વારૂ ક્યો—

જનને લખવાનો હતો. પણ મામાનો નાગજી અહીં આવેલ હોવાથી ને મને હજુ ખરાબર આગમ નહિ હોવાથી એણે લખ્યો છે. બા હજુ બહુ દસરડો કરે છે, તો એને તમે લખજો કે હવે બેડાં બેડાં ગમતું નામ લે, આપણા ઘરમાં 'ખાનારુ' કે વાપરનારુ' જે ક્રિયો ઈ અલારે તો હું એક છું ને? તમારા ખુશી ખબરના સમાચાર લખશો. મારી ચિંતા ન કરશો, કારણકે ઓધડાપાની દવા લઉં છું, એટલે ઠીક થતું જાય છે. એ જ.

ડિ. નાના ભાઈ લલ્લુના

સા. દં. પ્રણામ.

‘ મહિા છે ઈ લાંટીઓ ફરીથી વાગ્યો તો. ’ રામુએ ધીમે નરમ અવાજે કહ્યું. એના અવાજમાં ચિંતાનો ભાર હતો.

‘ લો ને બધું વાંચીએ ’ એમ કહીને મનોને આપો કાગળ ફરીથી વાંચી ખતાવ્યો.

રામુ થોડી વાર શાત બિબો રહ્યો અને પૂછ્યું. ‘ પરીક્ષામાં બહુ વાંચવું પડતું હશે? ’

‘ હા, વાંચવું પડે જ ને, પણ એમાં કાઈ ગભરાવા જેવું નથી. માણસ માદો-સાને થરા કરે. ’

‘ પણ આ તો કાગળે ય પડે નથી લખી શકતો. ’

‘ ના, ના, એમ નથી, એ તો લખવાનો જ હતો. પણ નાગજીભાઈ, તમારા કાક મામાના દીકરા છે ને, એ પડખે બેડા હશે, ને એણે કીધું હશે કે ‘ લાવો હું લખી દઉં, ’ એટલે એને લખવા આપ્યો હશે. ’

‘ ના, ના, આ તો દવા ચાલે છે, નાગજી ત્યાં શું કામ જાય? ’ એણે વધારે ધીમા અવાજે કહ્યું ને સ્મૃતિભંડારમાંથી એક બાલ-આકૃતિ કાઢી, એ દહાડે દહાડે પોતાની સારવાર વિના ક્ષીણકામ થતી જતી હતી. એણે એક નિસાસો મૂક્યો

‘ મને તો આ કાગળમાં માર્ચ ચિતા કરવા જેવું નથી લાગતું
દેવા તો વહેલી કરે તો વહેલા સાબળ થવાય. હું તો સહેજ માથું
દુ ખતુ હોય તો ય દવાખાને દોડ્યો જાઉં ’

ગમુએ તરત તો કાઈ જવાન ન આવ્યો.

‘ ચિતા તો થાય જ ને, ગમે તેમ તો ય બાઈ । ’ થોડી
વારે એણે કહ્યું.

‘ કમ ! શું આપણે બધા બાઈઓ નથી ? પ્રમશભાઈ ને
માગ વચે શું બાઈ કરતા જરા ય ઓછું હેત ડે ? શું હું તારે
બાઈ નથી ? ’ મનોએ હસના હસતા પૂછ્યું એને ખમર હતી
કે પોતે આશ્વામન દેવા જ આ બોલતો હતો. પણ એના માત્ર
વાંચ્યોએ ૨ મુ પર અકસ્મત અચર કરી, એને એકદમ વિચાર
આવ્યો ‘ શું આ ડોકરો બાઈ હોય ? ’ તે દિવસે સવારે પણ એનો
ચહેરો એના બાઈ જેવો નહોતો લાગતો ? ને એની વાતો કેવી !
જાણે સગો નાનોબાઈ । તે દિવસે મારેલો એને કમકમા અવા
તે દિવસે પણ ખૂણામાં અન્ન વાળીને ઊભેલો ત્યારે એનું મોઢું
ઢોળા જેવું લાગતું હતું ! એની ભૂરી આંખો કેવી લાગતી હતી ?
આ પણ એના બાઈની જેમ મદો ન હતો ? શા માટે એનો
બાઈ જ ન હોય ? આ જવનો નહિ તો ઓના જવનો ભવ શબ્દ
સાથે એણે એક ભવમાં કેદના જવ દાદ્યા હતા તે માફ આવ્યું.
એ શાંત મીઠું ધર, એ હીવાંછમ ખેતરો, એ ઠપકા આપતી
પંખાળતી મા એ નાનકડો મ્દી ચે વિખૂટો ન પડે તો બાઈ એ
એને રમાડે, સુનાડે, વાન મ્દેતો ને મ્દીએમદ સપડાક માગે,
એ સુખી કાગ ને તે પછીનો જાવ । કુ ખ, ત્રાસ અને ગિયામણી
થી જાગૃત, શાંતિ નહિ, પ્રેમ નહિ, ને અત્યારે એનો નવો જવ,
કેમ આવ્યો એ ? આ ડોકરો, નાનોબાઈ ન હોત તે ક્યાંથી
અત્યારનું ઇવન મેગવત ? અનોપ સરવતા ને કરુણ મુખે કેમ

છલોછલ જીવન ક્યાંથી ફૂટત ? એ સોત કાના પર ઢોળત ? અત્યારે,
પણ કેવી મીઠી ને ડાહી વાતો કરતો હતો ? ચાત સિવાય ક્યારે
વિખૂટા પડતા ? અત્યારે કાણુ એનો નાનોભાઈ હતો ? એના કાને
નિર્દોષ આણું હાસ્ય સંલગ્નાયું. એકપૂર્ણ ને ભોળો અવાજ આવ્યો:

‘ થું હું તારો ભાઈ નથી ? ખોલ, ખોલ, આપણે ભાઈઓ
જ છીએ ને ? ’ એને વિચારમાં ભેઈ મનોજે હસતાં હસતાં ફરીથી
પ્રશ્ન કર્યો હતો.

એના મનમાં કાઈ અપૂર્વ આનંદનો ઊભરો આવ્યો. ન સમાય
એવો, ન દખાય એવો. એની જીભ મૂંગી બની ગઈ હતી, એની
આંખો એ ઊભરો બહાર દાઢતી હતી.

દુઃખે એને બેપરવા ને કંઠાર બનાવ્યો હતો, મુખે એને અશ્રુ
સરાવ્યાં.

એ મનોજ ને પોતાના વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી ગયો. એને મન
મનોજ ને પોતે ભાઈજ રહ્યા પોતે મોટો ને મનોજ નાનો.
કેટલીક ક્ષણે એના મગજમાં એકદમ ચમકારો થયો. એનું આખું
મગજ એકદમ ઝગઝગ થઈ ગયું.

‘ નાનો ભાઈ તો જેલમાં સજા ખાય છે ને ? ’ હૃદયે પ્રશ્ન
કર્યો હતો.

એણે ઝડપથી ડોકું હલાવ્યું, ડાંઘકે નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ
હોડ દરડતો દરડતો ચાલ્યો ગયો; મનોજે કાગળ લેતા જવા નોંતે
જૂમ મારી.

‘ હમણું ભલે રહ્યો. ’ જવાબ મળ્યો.

એના અવાજમાં આટલો બધો તકાવત કેમ ?

આજે બીજો રવિવાર હતો. પ્રકાશ વગેરે સેપરેટમાં ગયા પછી અનિલને રવિવાર સુધીના દિવસો લાંબા થઈ પડ્યા હતા. એને એકવાર તો પ્રકાશ પર ગુસ્સો પડ્યું ચડ્યો: 'શા માટે એમણે મને ન કહ્યું?' પણ તરત જ ઊતરી ગયો: 'એ શું કરે? હું જ નખજો ને એકલો જ છું એમ ધારીને કામ પર ગયો.'

એણે આખું અડવાડિયું ઓળખીતા જુવાનો સાથે આ પ્રસંગને અંગે વાતો કરવામાં ગાળ્યું. જો લડવા માટે કોઈ સારામાં સારો મોજા હોય તો આ જ છે એમ સમજાવ્યું, ને એને સતોષ થયો કે દસેક જણા આજે રવિવારે કામની ના પાડવા તૈયાર હતા.

મેદાન પર રોજ જે રાવટીમાં રૂધુટી જેલર બેસતો ત્યાં સૌના આદર્શ વચ્ચે આજ જેલર બેઠો હતો. એક અડવાડિયામાં તો તંખૂઓ લગભગ તૈયાર થઈ જવા આવ્યા હતા; ગટરો પણ બંધાઈ ગઈ હતી. સડકો પર ને મેદાનમાં પથરા ને ચૂનાના ઢગલા પાયા હતા. ડબ્બા, પીપ, ફૂટલાં તગારાં ને તારનાં ગૂંચળાં ન્યાં-લ્યાં પડ્યાં હતાં. સુદઢ શરીર મેલા, વરવા પોસાડમાં દીપે તેવું મેદાન દીપતું હતું.

અનિલે પોતાની ટુકડીમાં જતાં જ વોર્ડરને કહી દીધું: 'હમ આજ કામ નહિ કરેજો.'

આજુબાજુના કોઈએ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ, કારણકે

ધણાખગ આમ બનવાનું જ છે એ જાણના હતા વેડેરે એને સમજાવ્યો. અનિલને એની દયા આવી ધીમેથી એને સમજાવ્યું કે એણે ગમગાસાની જરૂર ન હતી પોતે પોતાની ઇચ્છાથી જ આમ કરતો હતો—જેલર પાસે લઈ જવો હોય તો ય એને વાધો ન હતો.

‘ અચ્છા, અભી જૈયે, પીઠે લે મતા હૂ. ’ કહી વોડેરે દુકડીને લઈ માટી લેવા ચાલ્યો. અનિલ દૂર પડેલ પથરાં એ ચીલાની તે પર ખેંચે વોડેરે એને બેસાડી ગયો હોવાથી એને ટૈયે નિર્ગત હતી.

કામનો ઇન્કાર કરનાગઓની સાથે મળીને એણે નક્કી કર્યું હતું કે કામની ના પાડવી તો એ મેદાન પર જ ચૌ સૌના ચક્ક-મા કામ પર આવતા પહેલાં જ ના પાડી દે તો કદાચ જુદા પડી જાય ને બગ તૂટી જાય. વળી મેદાન પર કદાચ માગ પડે તો કોઈનું પણ લોહી ઊઠશે ને એ મિથે પ્રચ્છા-પશુ થાય એટલે આગે-વાનની શાંતિથી એ ગળવાની ઝાળ ક્યા ખૂણેથી ચગગી ઊઠે કે એ જોતો ખેંચે.

આખા મેદાન પર જુદી જુદી દુકડીઓ કામ કરતી વેગવલી હતી એક પછી એક દુકડીઓ દ્વાથમા પાવડા કે દાદાળી, માથે તગારા કે પથરા સાથે પસાગ થતી વચમાં એમદ કડામેડીનો ગજુનાર ગતિમા તાન આપતો ભાગ્યે જ કોઈ હમતુ કમખાગે જ ટાઈ વાત કરતું.

થોડી વારે ગવડી તરફ ઉતારવળો ઉતારતો જતો એક વોડેરે દેખાયો તરત જ પહેલાં તબૂના હોજ તરફ જોત, ડેખુગી જોત ને પોલીસો ગયા.

અનિલની જાતીમા ધમકાગ વધ્યા ‘ અક દાર થયો તુ પગિણામ આવશે ! ’ એને થયું.

જાણ્યે—અજાણ્યે પોતે પણ ઊઠ્યો ને એ તરફ વળ્યો હોજ.

ની દિનાર પર એક પગ મૂકી જેલર ઊભો ઊભો વોર્ડરને એક-એ જણા તરફ આંગળી ચીંધી કાંઈક સંબોધતો હતો. પોલીસનું ટોળું મદમાજની માફક એની આલુગાલુ વોટગાયું હતું. સામે દામ કરનારાઓની એક હુટ્ટી પંદરેકની સંખ્યામાં ઊભી હતી. સૌના મુખ પર એક જ પ્રશ્ન રમતો હતો: 'શું બનશે ?'

'અચ્છા, મેં સુન' સિવા. ચે દો-આદમી સિવાય કૌન ના બોધતા ? કૌન દામદા ઇન્કાર કરતા ?'

આખા ટોળામાંથી કોઈએ જવાબ દીધો નહિ. સડુ હોશ વિનાના બચતસ્ત દરિયોની માફક મૂંગા ઊભા રહ્યા. જેલર કેપ્પુટી જેલર તરફ જોઈને હસ્યો. અનિલે એ જોયું. એણે આગળ આવીને કહ્યું: 'મેં ના બોધતા.'

'અચ્છા ચે તીન આદમીકો જરા નરમ કરો, પીછે ઓફિસ પર લાગો. તુમ લોગ કામ સર કરો.' એણે બાકીના તરફ દેરીને કહ્યું. ને એડીપોલો દલાવનો દલાવતો ચાલ્યો ગયો.

અનિલ છેડા પર જુદા ઊભેલા એ જણ તરફ જોઈ હસ્યો. ટોળામાંથી કોઈ હસ્યું નહિ. સૌ ગમગીન હતા. પોતાની નિર્જનતાનું પ્રદર્શન સૌને સામ્યું. અનિલનું હાસ્ય પણ મુકાઈ ગયું.

'ચલો તુમકો ભુલાતા હૈ.' થોડી વારે વોર્ડરે આવી કહ્યું. ત્રણે જણા રાવટી તરફ ચાલ્યા. જેલર અને જલવંત બારણામાં હસતા ઊભા હતા.

'ચે કાયદા નહિ માનતા, હિસકો કાયદા સિખલાવ.' જેલરે પડખે ઊભેલ વોર્ડરને કહ્યું. એક જણે બે-ત્રણ તમાચાં લાવી આ ત્રણે જણની મોઢા આગળ મૂક્યાં. અનિલ આ જોઈ મનમાં હસ્યો.

'વાંક નીચે.' વોર્ડરે હુકમ આપ્યો.

કોઈ નીચે વળ્યું નહિ. સૌ સમજતા હતા કે તમાચાં શું કામ ઉપગ્રવવામાં આવે છે.

‘ તમે કેમ આવ્યા છો ? ’

‘ કાણુ જાણે ખતર નથી. ’

થોડી વારે અનિલનું નામ પોકળાયું. ટેબલ પર કાણુ ટેકવીને બેઠેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને જોયે કહ્યું: ‘ He refuses to work. ’

‘ તુમ જાનતા હૈ કે કામકા ઇન્કારકી કયા સજા હૈ ? ’

અનિલ મૂંઝો રહ્યો.

‘ અમ્મજા વો દો આદમીકો સુલાવ. ’

એ બન્નેને લાવવામાં આવ્યા.

‘ તુમ કામ કનેકે લિયે તૈયાર હૈ ? ’

‘ ના. ’

‘ થાદ રખજો પીછે પસ્તાયજા. ’

‘ મિટ્ટી ખરાબ હો જાયગી. ’ લુમે કહ્યું.

‘ You can do as you like ’

‘ Shut your mouth. ’ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ગળ્યો.

જેઠરે કાંઈકે ધીમેથી કહ્યું; સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે હિન્દી-ટીકીટમાં નોંધતાં સળ સંજગાવી:

‘ 10 days C. B. F. and 4 days P. D.

Warned for flogging-to be kept separte.

‘ દુસરી બખત આયજા તો તીસ ફટકા મિલેગા. ’

ત્રણે જણા હસતા નીચે ઊતર્યા.

‘ દુસરા ચાર આદમીકો સુલાવ. ’ જેઠરનો અવાજ અંજળાયો.

ચારે જણને લાવવામાં આવ્યા.

‘ બકરીકી તરફ કયા ચલે આતા ? ’ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે સર્વ-સામાન્ય સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું.

પ્રયોનનું મોહું તપ્ત નામ્ર જેવું લાગ ચઈ ગયું હતું.

‘ અમ્મજા તુમ સળ ખાના મંગવા હૈ તો હમ કયા કરે ? ’

10 days C. B. F., 4 days P. D. If they are worried of suffering why do they come here ?
 'યે નો લેલખાના હે.' લખતાં લખતાં મુપરિ-ટે-ડે-ટ બોલતો હતો.

'He is the ringleader.' જેવરે પ્રકાશ તરફ આંગળી ચીંધી.

'Then he shall be flogged.' મુપરિ-ટે-ડે-ટ જોડતાં કહ્યું.

'ડંડાબેડી છે ને આડાબેડી કઈરીતે નાખવાના ?' પગથિયાં જોતરતાં નારણભાઈએ કહ્યું.

'એ તો કાઠી નાખશે.'

સૌ અનિલ વજેરેને આડાબેડી પહેનાવતા હતા ત્યાં ગયા.

'અનિલ ! તમે આટલા જ કેમ ?' એના ખભે હાથ મૂકી

પ્રકાશ પૂછ્યું.

'મોટેરાઓ આપણી વિરુદ્ધ બહુ પ્રચાર કરે છે.'

'આપણે જ કુહાડાના હાથા બનીએ ત્યાં શું ?' નારણભાઈએ નિસાસો મૂક્યો.

'એમ ?' પ્રકાશે આખ મંચી ધીમેથી કહ્યું.

'એમ શું ? એ તો આ સામનો કરેલાનો છે એટલું જ કહીને અટકના નથી પણ અમે બધા આવનારાઓ કેવળ તમારા મિત્રો છીએ એટલા ખાતર જ આવ્યા છીએ એમ પણ કહે છે.'

'મિત્રને ખાતર પણ તમને મરતાં આવડે છે ?' પ્રશ્નોત્તર બોલ્યો.

'એટલું બહુ ? એવું કહેનાર કેમને કાણુ છે ?' પ્રકાશ બોલ્યો.

'ધનસ્થામભાઈ, વિનુભાઈ નાનુભાઈ, બધા જ.'

'અરે નારણભાઈ માટે તો એમ કહે છે કે તમારી પાસે હમેશાં સુના એટલે તમારી તરફ આકર્ષાવ જ ને !'

‘વાહ કે વાહ ! કાઈ એમની ભુદ્ધિ દોડે છે !’ પ્રમશ ખડખડાટ હસ્યો

‘એવા લોકોને તો પહેલી શિક્ષા થવી જોઈએ પ્રધોતે ગભીરતાથી કહ્યું

અરે ! તમને તે જોને-તેને શિક્ષા કરવા સિવાય માર્ગ સૂઝે છે ખરું ?’

બીજી થાય શું ત્યારે ?’

ગત મા દમેક જણનું દોળુ ઓફિસ તરફ જતું હતું એ જણે હાથ જોયો મોં ને કહ્યું ‘મમ ન કરવા માગે’

પોતાના દળમા સખ્યા વધતી જોઈ સૌને ઉત્સાહ આવ્યો નિભાગમા દાખલ થવા જ ગામુએ કહ્યું ‘આપણા લોક બગડ્યા દાદાને ચોથામા લઈ ગયા’

સળ લઈને આવતા જ મધ્યએ દાદાને ફેરવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા ને અર્ધો આનંદ ઊતરી ગયો મનોજ પોતાને આડાબેડી પહેરેલો જોઈ દાદાજી સાચાશી દેશે જો વિચારે મનદત્તો હતો પ્રકાશને તો ફળુ એમની પમેથી માર્ગ કાઈ પ્રેમણાઓ કીનવાની હોશ હતી પ્રતોત હિસા ફોનોતો અહેવાલ વ્યવસ્થિત રીતે જાણવા માગતો હતો ગાડીના બધા એમને પરિચય વધુમા વધુ કેમ થાય એ જ ઇચ્છતા હતા સૌ આ આજગીને નિરાશ થતા પોતે કેટલા અસહાય અને પગત ન હતા એનું જ્ઞાન થયું અધૂરામાં પૂરું બીજે દિવસે રામુના વડા તરીકે એક નવો પોલીસ આવ્યો

કેટલાક માણસોને બીજા ગિરિય એ જોવામાં જ આનંદ આવે છે એમની હજારોગ પામેલી હોય છે ને એમના દારામા વાધના પગ જોટલો તનસાટ ને પીળી નાખવાની ચગ હોય છે નજરઅલીમાં આવી તો નહિ પણ પ્રસંગે આવ્યા માણસોમા બગી જવાની શક્તિ તો હતી જ એનામા જે-સત્તાવાજાઓ પ્રત્યે

આર્થ-પત્નીની વફાદારી હતી. જેલની નિશ્ચિત વરધીમાંથી એક ઈંચ સરખી પણ ચોપડી કરનાર એને લખાડ લાગતો. એકબીજાની કોટડી-માં ખેડા ખેડા વાતો કરનાર એને મન ગુનેગાર હતા.

‘આતાં કર સકતે તો શીર સપરેટ કીસકા નામ !’ ભોગજોજો કોષ પૂછતું તો એ એનો જવાબ હતો. બધા ‘ટુંખરવારી’ પોલીસો સાથે એ દાખલ થયો હતો. જુવાન હતો, ગણતરી કરી શકે એટલું લણેલો હતો, એટલે હાલ તો એની નજર કાયમી થવા તરફ હતી.

આવાની દેખરેખ નીચે રહેનારના મનુષ્યત્વની સહેજે કસોટી થાય તેમ હતું, એટલે મનોજ ફિક્કો ને નમજો બની ગયો. પ્રઘોત-નું મુખ કડક બનતું ગયું ને એમાં કંઠારતાની રેખા અંકાર્ધ; આંખ-માં અગ્નિ તમકવા માંઝો. બધા કચવાયેલા ગહેતા, પણ એ કચવાટ પણ વાતમાં ઉતારી શકાય તેમ નહોતો. કારણકે ભાગ્યે જ માનભેર વાત થઈ શકતી.

રામુ પોલીસની ગેઠાજરીમાં હસાવવા જેલની નવાજૂની કહેતો, ને મનોજ સાથે તો નજરઅલી ખેડો હોય તો યે હન્યા કરતો. પ્રકાશ આ બધું જોતો ને મનમાં દુ.ખ અનુભવતો. પ્રઘોત પર એને અસત વહાલ ઉત્પન્ન થતું એના કોષી ને ઉતાવળિયા સ્વભાવને એ અત્યંત કામળ ને લાગણીમય દેવા તરીકે ઓળખાવતો.

*

આજે કાંજની સજ્જને ચાર દિવસ પૂરા થઈ ગયા હતા. કાંજની સજ્જવાગાને રોટલા આપવા એ આવકારદાયક ને મહા-પુણ્યદાયક કામ છે-જેલમાં એ પ્રચલિત, રૂઢ ને આતરરાષ્ટ્રીય નિયમ છે. મોટે ભાગે લણે હોય તો પોલીસ પોતે જ એક કે છેવટ અર્ધો રોટલો માગી લાવે છે. એ એમ ન કરે તો ફરજ વોર્ડર કે ઝાડુ-વાળા સાથે આવી પડે છે. ગહાર પણ એકની એક વ્યક્તિ કાયદા-નું પાલન કે હિંસાંધન ક્યાં નથી કરતી ?

અહીં તો કાંઈની સમજાણા માત્ર ચાર જ જણા હતા. એટલે બાકીનાના બચ્ચામાંથી ખુશીથી ખાઈ શકે તેમ હતા. પણ પ્રકાશે એવી રીતે રાટલા લેવા ના પાડી. બધાએ એને સમજાવ્યો પણ એણે ચોકપુ કહ્યું: ‘આવા ખરાબ પોલીસ નીચે રાટલા લઈ એની જવાબદારી હું આપનારને માથે ઓલાડવા માગતો નથી.’

‘પણ હવે તજરઅલી મને ઝડકે દે.’ રામુએ જવાબ આપ્યો.

‘આવી બાતમાં તમને શું નાહકના જોખમમાં ઉતારવા ?

જોખમ ખેડવાના હજી બહુ થે પ્રસંગો આવશે.’

પ્રકાશે ના પાડી એટલે મનોજ અને નારણભાઈએ પણ રાટલા ન ખાધા. પ્રકાશને મનોજને કહેવાની ઇચ્છા થઈ પણ નહિ માને એમ લાગવાથી કાંઈ ન બોલ્યો. એમ પણ થયું કે ‘હવે ને ન આવ. એમાં શું ખોટું છે ?’ પણ રામુએ વિરોધ નોંધાવતાં એને સમજાવી જોવાની છૂટ આપી; પણ મનોજ એકનો એ ન થયો. રામુએ ઊંડોલા મને વાત પડતી મૂકી. એ ચારે દિવસ એણે મનોજને સતત આનંદમાં રાખવા પ્રયત્ન કર્યા કર્યા.

પ્રથોત દાઈ વાર રાટલા ખાતો તો દાઈ વાર એમ ને એમ ખૂણામાં મૂકી દેતો. એને દિવસો દુઃસહ થઈ પડ્યા હોય એમ લાગતું. આડાબેડી હોવાથી ફરતાં ખૂબ કષ્ટ પડે તેમ હતું, એટલે આખો દિવસ એ ખૂણામાં બેસી રહેતો-વિચારમગ્નથી. પ્રકાશને થતું કે એ વિચારમગ્નતામાંથી શું જન્મેશે? પ્રતિશર? એ મૂંઝવેનો.

એ દિવસો સુકા ને તાસજનક હતા. રાત્રિઓ લાંબી ને કંટાળા ભરેલી હતી.

‘આડાબેડીની સજા હવેકર કહેવાય ખરું ?’ પ્રતોને સરાસમાં કાટડીમાં બેઠે બેઠે પૂછ્યું.

પોલીસ બોક્સમાં જગા કામે ગયો હતો ને રામુ તરફી લેવા ગયો હતો. સૌ પોતપોતાની ઓરડીઓમાં પુરાયવા હતા.

આખા દિવસમાં વાતો કરવાનો આ સૌથી સહીસગ્રામત વખત હતો, પણ ભાગ્યે જ કોઈ એનો લાભ ઉઠાવતું વળી છેલ્લા દિવસોમાં પ્રવોત મૂંગો રહેલ હોવાથી એ બોલ્યો એ પ્રકાશને ગમ્યું.

‘ભયકર તો જરૂર દ્વંદ્વિયાં વાળાને સવા ટેવાયેલની તો કસોટી જ થાય...આપણો પણ આ કસોટીનો જ કાળ છે ને! એમાંથી પાર જીતરીએ—Evani નમતું ન આપીએ એટલે બસ.’ એણે કહ્યું.

‘જેલના બળદો પાછળ જેટલી મહેનત લેવાય છે—જેટલી કાળજી રખાય છે, એટલી માણસ પાછળ રખાતી હોય તો?’ એચિતાની તેણે વાત બદલાવી.

‘પણ શું કામ કાળજી ગમે?’ પ્રવોત બોલતો હતો. ‘માણસના એને પૈમા થોડા જ બેસવાના હતા? વાહ માણસ અને બગદાર બુળદિયાની કિંમત ને માણસ ફૂટલા અઘાતા હાલ્યા જેવો.’

‘અરે એ તો વાત મૂકા ને આ બિલાડી છે ને—અહીંય નથી ફરતી? એને દૂધ મળે છે. આપણી જેમ એને દૂધનું રાશન-કારખાનામાં ઉદર મારે ને એટલે.’ નારણભાઈએ કહ્યું.

‘વાહ! વાહ! આ તો સરસ’ માણસને ખડની ભાજી બિલાડીને દૂધ મરતા માણસને હસેલો ને જનાવરને લાડ! પ્રવોતે પાછલું વાક્ય લહેકાથી લખાવ્યું. ‘માણસના ચામડા પર ચાણુક ને જનાવરના ચામડા પર ચમરી. વાહ! વાહ! માણસ અને જનાવર.’

પ્રકાશને કાણુ જાણે કેમ વાત અટકાવવાનું મન થયું. મારે પ્રવોત આજે આવી વાતો પર ઝેબળ્યો હતો?

લોખીમાં જેડાનો ખડખડાટ થયો. સૌ ચૂપ થઈ ગયા. કોઈ પાસે આવીને એક વોર્ડરે કહ્યું ‘હવાલદાર કીધર ગયા?’

‘બહાર હોગા, કયા કામ દે?’

‘તુમકો નિઠાવનેકા હે.’

‘કાપકુ ?’

‘દરવાજા પે લેખનેકા હે.’

‘લેખીન કયા કામ હે ?’

‘ગોલા ઉચકનેકે લીયે.’ વોડરે હસીને કહ્યું.

‘હમકો ? સજા તો નહિ દી હે ?’

‘વો તો હિસકી સાથ લોઈન્ટ હે. તુમારી કાંઈ ખલાસ હુઈ ?’

‘વો તો ખલાસ હો ગઈ, લેખીન હમકો તો માલૂમ નહિ થા.’

‘અચ્છા અગ્રી આવગા.’ વોડર ચાલ્યો ગયો.

‘કાણુ લુહારખાતાતો વોડર હતો ?’ નારલુભાઈએ પૂછ્યું.

‘હા, આપણને ગોળા બિચકવા તેડવા આગ્યો હતો.’

‘આપણને ?’ પ્રછોતે આગળા પામે ખસતા કહ્યું. ‘અકસ-

ના બાગદાન આપણુ અપમજન કરવા માગે છે ?’

પ્રકાશે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ

‘તમે શું ધારો છો ?’ એણે ફરીથી પૂછ્યું. ‘આપણે શું એમની સામે પડેડ કરવી ? તે દિવસે અનિલ વાંકે નીચે ન થયો તો કાપડેસર વાંકે નીચે શોધી કાઢ્યું—નીચ.’

‘હા, ઈ તો આપણે બિચકવા હશું ને ઈ સામે બીજો હશે.’ નારલુભાઈએ કહ્યું.

‘નારલુભાઈ, શું લાગે છે ?’ પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘આંઈ તો અડે એની માના જ સમ કોઈ જલા માલુમ મળુ એક જગ દળવા આપે તો ■ કાઢને ઓઘું દળવું પડે.’

‘ને મતોજ ?’

‘તમે કરો તે’

‘એ તો જોળા બિચકમે, તાગથી બિચકાય એમ કે ?’

પ્રછોતે વચમા કહ્યું

‘એનાથી ક્યાં જીવકાય તેમ જ હતા—ચાર દિવસના ઉપવાસ ને આ ત્રાસ પછી.’ અનિલે ફરીથી કહ્યું.

‘અરે દાણે કહ્યું ? હજુ ગઈકાલે સાંજે તો બડાદાદા હિસ્ત્રી-રીક્રીટમાં લખી ગયા છે ‘Sound health.’ વાહ ! વાહ ! એમની યે કાંઈ તરફીબ છે !’

‘આજે ‘વાહ ! વાહ !’ કેમ બહુ બોલાય છે ?’ પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘આજે હું જરા ખીલ્યો છું.’

થોડી વારે પોલીસને તેડી વોર્ડર આવ્યો.

‘ગોલા ઉચકાવકે તંગ કરો તંગ. ઉસકો માલુમ હોના. ચાહીએ કે જેલ ક્યા ચીજ હૈ ?’ ઝોરડીઓ બોલતાં બોલતાં એણે કહ્યું. પ્રહોતને થયું કે આ પળે પોતે બહાર હોય.

‘હમ ગોલા ઉચકનેવાલા નહિ હૈ ?’ રસ્તામાં પ્રકાશે કહ્યું.

‘ખાલીપીલી કાયકુ હેરાન હોતા હૈ ? ધસમે ક્યા કાયદા ?

જિંદા હોગા તો કુછ કામ બી કર સકેગા.’

રસ્તામાં વરધી લઈને આવતો રામુ મળ્યો.

‘કાધર લે ચલા નજર ? ક્યા યે નિશાલનેકા હૈ ?’ એણે બેઠીઓ સામે આંગળી ચીંધી.

‘નહિ, રે બાબા, યે તો ગોલા ઉચનેકે લિયે લે જતા હૈ. જેલર સાબકા હુકમ હૈ.’

‘ક્યા ગોલા ? વો તો અપના કેદીકે લિયે હૈ, યે લોગકે લિયે નહિ હૈ.’

‘નહિ હોગા, લેકાન હુકમ હૈ.’

‘ઐસા લડકેકો તુમ ગોલા ઉડાનેકા હુકમ દેતા, ઐસા છોટે છોટે ફૂલકો ?’ રામુએ નજીક આવીને નજરનો હાથ પકડ્યો. નજરને લાગ્યું કે આ ક્યાંક મારી બેસશે. એને બીક લાગી, પણ રામુ

તો મનોજ સામે આંગળી ચીંધીને ગળગળા સ્વરે કહેતો હતો. એના મોઢા પરથી જરાયે ખીવા જેવું ન લાગ્યું.

‘મેં ક્યા કરું?’ હુકમ એસા હૈ. લેકીન હમ ઉસકો જરી ખી તંગ નહિ કરેગા.’ એણે કહ્યું.

‘જા, જા. તુમકો શર્મ નહિ હૈ, તુમ ઇન્સાન નહિ હૈ.’ એણે હાથ તરછોડીને ચાનવા માંડ્યું. પ્રકાશને યશુ કે કોઈ પોલીસ વ્યા જોઈ ગયો હતો તો ગમ્મ હેરાન થઈ જશે.

‘હમ ગરીબ વાડર ક્યા કર સકે, હમારી પટાપટ્ટી ચન નમય તો ક્યા કરૈ?’ વાડર બમડતો હતો.

રસો ૨-૩મની પડખે ડંડાબેડીનો ઢગલો પશ્ચો હતો. એક જથ્થુ હથોડા વતી કાઢેલી ડંડાબેડીઓ સરખી કરતો હતો. જેની બેડી કાઢી નાખી હતી તે પગથિયાં આગળ ઊભો ઊભો ગૂણી-કપડાં બદલાવતો હતો. ઊમરામાં ઊભો ઊભો એક કાળા ટોપો એ ચોપડીમાં જમા કર્યે જતો હતો. સૌના મોં પર બેદરકારી હતી-સૌ આમ કપડાં ને બેડી કાઢવા ને પહેરાવવા ટેવાઈ ગયા હતા. બેડી બેસાડનારથી થોડે દૂર બે-ત્રણ સામાન્ય ફેદીઓ ગોળા ઊંચકતા ને મૂકતા હતા. ત્રણેના કપાળે પરસેવાનાં ટીપાં બાઝ્યાં હતાં ને ત્રણેના પગની આડાબેડી વારવાર એમનું સમ-તોલન ગુમાવતી હતી. પડખે ઊભેલ વોર્ડરના હુકમ પ્રમાણે એ ઊંચકના ને નીચે મૂકતા. એક, બે, ત્રણ, ચાર. ચાર બોલાતા ગોળા નીચે મુકાતા ને બોયે અડચા ન અડચા ત્યાં વળી 'એક' સંભળાતું; પાછા સૌ ચકની માફક એની એ સ્થિતિમાં પસાર થતા. આખું વાતાવરણ યત્રવત નિર્જીવતા ને ઉભાહીન શુષ્કતાથી ભર્યું હતું.

‘આ લોકોને આમ ફેટ્યો વખત કગલે છે?’ મનોજે પૂછ્યું.

‘સવારે બે કલાક ને સાંજે બે કલાક.’

‘તને થાક લાગ્યો છે?’ પ્રકાશે પૂછ્યું.

‘સવારે બિરિક્ટ ને કાંજ ન હોત તો આટલું ન ચાલી શકત.’

રાતના વધેલા રોટલાને સવારના ઉપયોગ વખતે બિરિક્ટનું નામ અપાતું. ખગખને સારું ને ચોખામાં વધુ બોવાની કળા તો જેલની જ.

‘આમાં ફેટ્યું વગલ હશે?’

‘ સાબણુ છે સા મુધી ત્રીસ-પાત્રીય શેઠ હોય છે ’

‘ મુધરેલી દુનિયા આ સાંભળે તો ? ’

‘ આ ખંધા અમલદારો મુધરેલી દુનિયાના જ સભ્યો છે ને ? આપણે પણ મુધરેલી દુનિયાના જ છીએ ને ને એટલે જ આપણે વિરોધ કરીએ છીએ ’ પ્રકાશને સમજાયું નહિ કે પાછળ વાક્ય કેમ ચૂક્યું.

નવના દેશગ પડ્યા એટલે વોર્ડરે પેના ત્રણ જણને ખમેલા ને ષ્ટાંગમાથી એક વધારે ગાળો લેના જોવાયો

‘ તરહી લેનેકી કુચ જરૂર નહિ, હમ નહિ ઉચકનેવાતા ’

‘ હૈસા નહિ ઉઘાગા ? ’ કહી એ અદર ગયો ને સાથે અદરથી એક પોલીસને લેતો આવ્યો

‘ અમ્મજા ચલો ઉઘાઓ ’ પોતે ઉઘાની લાવેલ વજન પકળે મૂકતાં એણે કહ્યું

‘ તુમકો એ જામન નહિ બોતા, હમ નહિ ઉઘાગા ખાલી પીલી ટકટક કપુ કરતે ? ’ પ્રત્યોત્તે કદમઝથી કહ્યું

‘ એસા નહિ બના ચાહીએ. વનનસે ઇતને દૂર આકર મકમલ કરનેમે કયા ફાપદા ? ’ પોલીસે સમજાવેલો

‘ તુમકો એક જામલ મોન હિયા, ત્યાદા બાત હમ નહિ કર સકતા ’ પ્રત્યોત્તે કહ્યું ને બેગી પડી પથ લખાવ્યા

‘ અમ્મજા કીપોગી સાનદા બોનો ’

વોર્ડર અદર ગયો એટલે પ્રત્યોત્તે ચાર જણ તરફ ફરીને કહ્યું ‘ બેમો ને નિગતે ’ એના મોન પગે તોફાનનું દારૂ ને તેજ પથ તાલતા હતા પ્રમદા એકાગ્રે એ જોઈ ગયો, જોતને અડકીને સૌ જ લાગી બેગ પોલીસ એમની નફગઈ ને દિગ્ધત વણુમે તા મોઢે જોઈ ગયો

દરવાજાના આ છામથી ઉપ્પુની જલ્દર ઉતર ગયો ઉતાવળે ધમી આવ્યો એના દૂધા પથ વની એ લાગી વાગી ફાલગો જગદા જાનો ઝડપથી ચાલ્યો આવતો હતો એના મોન પગની ખરી ઈ જોનાર ! પ્રમદા પોતે ‘ જામ લાગી કે મોઈ માફુ છે ’ દુસ્લક તો નથી થયું !

‘કોન હુકમ નહિ માનતા ? કોન ગોલા ઉચકનેકી ના બોલતા ?’ તીણા અવાજે એણે પૂછ્યું.

‘મેં ના બોલતા છું.’ પગ સહેજ મંદારતા પ્રઘોતે હતું.

‘એય સીધા બેઠ.’ પડખેના પોલીએ હતું.

‘તુમ સીધા ખડે રા.’ પ્રઘોતે ક્રનાખથી એને તતડાવ્યો.

આકીના હસી પડ્યા

‘ફિટૂરી કરતા હે ?’ જશવંતે એક ડગલું આગળ આવી પૂછ્યું.

‘તુમ ઇસકો ફિટૂરી બોલતા ! મુઝે માલૂમ નહિ થા !’

પ્રઘોતે આશ્ચર્ય બતાવ્યું.

પ્રકાશ મરક મરક હસતો હતો.

જેલમાં ફિટૂરીના આરોપ સાથે જ એ આરોપ ગ્રિહ થઈ ગય છે, એને સાબિતીની જરૂર રહેતી નથી.

‘તુમ ડીસીપ્લિન નહિ માનતા વો તુમ સમજતા હે !’

‘મે અચ્છી તરહસે સમજતા હું.’

‘I warn you that you will be given thirty stripes, if you will not follow the discipline.’

‘This brutal mentality is that your discipline ? I put it aside off.’ એણે અચ્છ વાણીને ટહાર થતાં કહ્યું. એની આખતુ તેજ સૌને દગાડતુ લાગ્યું.

‘Why I can't understand, Gandhiji himself tells to follow jail discipline strictly and to suffer punishment if it is broken, and you his called disciples put the discipline aside.’

‘I think you are not appointed by Gandhism as its preacher.’ પાછું વાક્ય અપથી પ્રઘોતે પૂરું કયું. પણ તે પહેલાં એના ખમા પર એડીપોલોનો

ફાં પડ્યો હતો એક વોર્ડર અને પોલીસ એના હાથ પકડી ગોગા ભણી દસડતા હતા બીજો પોલીસ એના હાથના સળવળાટને ગાત કે વા પડખામા મુકા લગાવતો હતો

મોગીનો પહેનો ફટકો પડતા જ પ્રહોતના શરીરમા એ-
અસામાન્ય નુગરી પસાર થઈ ગઈ, એના શરીરનુ રવાડે રવાડું
મેકુ થઈ ગયુ આખો કોથથી ફૂલી ગઈ ફાટતા નસકોરે એણે ખૂમ
મગી 'Do you want to beat me? Dare you?'

એના પડખનો અવાજ દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ ગયો એના
હૃદયને સ્વપ્ને સાલળી પોલીસોએ એ હાથ ઊંડી દીધા વોર્ડરના
હાથમાથી હાથ છટકાવી એ ત્યાંના ત્યાં ખેસી મોઝ-સૂઈ ગયો

'મુઝે લગાના મગતા, લગાઓ-લગાઓ મે રેખતા હું'
એણે મૂને મૂતે ત્રાસજનક સ્વરે ગડ પાડી

પ્રમથ વોગે એની આલુઆલુ ફરી વળ્યા જરાવત સહેજ
અનેક ભાવો અનુભવતો ઊભો ગયો

'Come on Try, try.' પ્રહોતે આજીવતા ને બડી
નીંગના ધિક્કારપૂર્થ સ્વરે મ્હુ

'હસકા લે નાઓ લે નાઓ, પાડ દો ગયા લગતા'
મ્હોને ડેખુની જેતર પાઠો ફર્યો

મેના ગયા પડી પ્રહોત ઊભો થયો, કપડા પત્તી ધૂન
ખખે વા સહેજ નીચો વળ્યો ને પડી ગયો ત્રણે જથ્થાએ મળી
મેને ઊઠો કરો ને પોતાના ખખનો ટેકો આપી આગળ ચાલ્યા

પ્રમથ એના કગળ મુખ પર વિચાર મરતો પાછળ ચાલતો
હતો એના અવાજમાં શું હતું? પિપાસા? શું એણે વાતાવ ખૂન
ત્યાંને મુગતવતો આ ભવદર અવાજ જાઓ હતો?

'I had never imagined that the villain
shall dare beat me' શૂ ગાતા અવાજે પ્રહોત બે ચો

ચ ક્ષીખાનું' એ નામથી દુશળ ચિત્રકાર જોવાના ચક્ષીખાનાનું ચિત્ર દોરે તો બહારની દુનિયામાં એ જોઈને મનમનાટી ફેલાઈ જાય, સહુએ માણસના હૈયામાં નહીં જોયા પડીને. ત્યાં ને કનકખાનુ જોયા પછીનું મૂં ને આત્માના રિદોષનું ચુ કદન જન્મે ચક્ષીખાનાનાં કતવના શબ્દો છુટાં પણ એ પાચેયા તો ૧૬ કનકખાનાના કસાઈઓનો ઉદ્દેશ કતથ કંવાનો ૧૭ ચક્ષી ખાનાના કસાઈઓનો ઉદ્દેશ રિમાવવાનો છે ચક્ષીનો દાણો જેમ પિસાઈને વધુ ઉપયોગી નીવડે છે, તેમ દગનાર પણ વધુ રિમાઈને વધુ ઉપયોગી નીવડે છે, શાત અને કલાગરો મને છે રિસાતા દાણાની વેદના કોઈ ટપકાની તકે તો દગનારની વેદના કોઈ સમગ્ર રાખે લામા પહોળા ઓગામાં સો માણસોને સામસામાં ૩૫૫ પડખે ઊભા ગદી પતથગના દેલ માથે બાથોડિયા બરતા જોવા ૧૬ સત્તાવાળાઓને મન હાંતમાં તગણુ લઈને શગણે આનના પ્રતિ અર્ધિને જોવા જોટલો આનદ અને ગર્વ ઉપજાવે છે

ઓરડામાંની પચાસ ચક્ષીઓનો ધગગટ, અવાગનના ગાળની પીઠ પર પડતો વોર્ડગનો એકાદ ફુકા, કે કદી કદી મેળનાગગો વચ્ચે વગુ-ઓધુ જોર કંવા માટે ચતો ઝગડો, કોઈ નદેમે નેન લોટનો ખુકડો મારી લઈ પોતોની ચાલાકી પર દસતો એકાદ કેદી-આ બધું વાતાવરણને ચતત ધેનબધું ને બારે બારે ગખે છે ને એ ધેનમાં ને ધેનમાં દગનાર દબ્યે જ જાય છે-દબ્યે જ જાય છે-જ્યાં સુધી પોતે દગાઈને સ્મશાનની ગખમાં ન બને ત્યાં સુધી

ખરેખર આ જોવું એ ભારી કુણુ દૃશ્ય છે—અતર વીધીને
આ પાગ ઊતરતું

ધિરનું નકં તો હોય કે ન હોય પણ માનવીએ તો નકં
ગમતું જ છે

પ્રયોતને ને એમને પણ સનાતસાજ ગોળા જી ચક્રવા લઈજઈ
સા ધમાન ચતા વારવાર જુદી જુદી સગ કરતા આખરે કટાણી
ચક્રીખાનામાં ધોકેત્યા, પણ સા તે પહેલે જ દિવસે બચાવક થઈ
પળા મો જશુ વચ્ચે રહી આખા દિવસમાં ત્સ ચિટ્ટીઓ એ
નોંધી રાકે તેમ હતું એન્લે વળી પાછા એકાનકોન્ડીઓમાં પૂરી
હતું તે ારી વણવાનું કામ આપ્યું માન પ્રયોતને છેડા પગની
એ કીમા દિવસ બધો દળવા માટે પૂગતા ગણ્યુંકે એણે 'મારું
અપમાન મુંડું હતું' એમ જણાવતની રૂઝિયાદ હતી

'આજે એનું હિદી મે બેલો' મ્વા ચાલ્યું ગયું ' '
દગગનું રાફ કરતા પ્રયોત મનમાં ગણ્યમણ્યો

સાજે એ મારકુને પોલીસના હાથમાં દિમ્પી—નીકાટોનો થોકડો
ન ના મ્થ્યુ 'ઇતના આદમીકા ઓફિસિયે ભેન્ને'

ગેર પત્રી એક નબર પોમરીને બધા હાજર હતા એ પોલીમે
જોઈ લીધું ને પત્રી બહાર કાઢી ઓફિસ પગ લઈ ચાલ્યો દગવાળ
પામે એ મે પારસન લેવા આવેના ગેર હતા આ સત્તર જણા
ના દિકા ને મુકાઈ ગયેના મો ' ને આખોનું વિનક્ષયુ તેજ ને
પગની બેટીઓ જોઈ એમને ઊડા ભય પેરો એક જણે પેશા ના
જા તરફ જતા પાછળ આવવા મ્થ્યુ પણ કાઈ જોડ્યું નહિ

કોનને અટેલીને સૌને લાઈનમધ જીઆ ગમ્પવા—પગ મટ
ખૂંડે ગી રાકે તેમ નહિ હોવાથી એ વિના જ ચનાચુ—કાજા
હાથમાં નીખા પમ્પી કોસને આપના હોય તેમ ગખી

'સામેને દેખો'

મુખગિન્નેન્ડેન્ડ જેવો સાથે આવતો હતો. આવીને બધાની પામે ઊભો રહ્યો ને આગળ ચાલ્યો પ્રકાર આગળ ઊભો રહ્યો જેવો તરફ જોઈ પૂછ્યું : ' Ringleader ? '

' Yes '

' ઉધર જાઓ. ' કહી સામી બાલુએ ઊભો ગમ્યો.

પ્રહોતને જોઈને કહ્યું ' Insulting Mr. Yashvant ? '

' Yes '

ટીપ્પીટ આમનેમ ફેવી સમજ્યો જોઈ

' Ah ! A lot of punishments, let him have one more '

' Yes '

' ઉમટી સાથમે જાઓ. '

' Too young a chap '

ખેલી અગળ ચાલ્યો છે ના પરથી એક મજબૂત જણાતા બાઈને કાઢ્યા ને પ્રહોતની સાથે ઊભા ગમ્યા.

' લે જાઓ, સમજા ચાલ દિન ખોડા '

' Let all of them have soldiers dress '

જેલરે કહ્યું

વળ્યા ત્યારે બધા શલિયાના પોષાકમા શોભતા હતા.

થોડી વારે ખાટીના તથા જાણુને અદર બોલાવ્યા આ વખતે એમને ઓસરી પર લઈ જવાને બદલે વોર્ડરે અદર દરવાજામાંથી ઓફિસના ઓગડા તરફ દોર્યા.

આઝબેડી સાથે ઓગડાના પગથિયા ચડવા મુશ્કેલ હતા. પ્રહોતને થયું કે શું એમના હાથહવાલ પર મસ્કરી કરવા આ લોકો-એ એમને બોલાવ્યા હતા ?

હેત્વા કટલા થ પ્રસંગોએ એના મગજને ઉશ્કેરી મૂક્યું હતું.

એનું મન બહુ જગાવતું હતું ' શું આ લોકોને શિક્ષા ન મળે ?
આ લોકોને સાહવા ? એમના પગ ધોઈને હૃદયપત્રો ફગાવે ? '
હૃદયપલટાતી કિતસરી એને જોડા ખાડામાં દાટી દેવા યોગ્ય લાગી
વિચારમાં ને વિચારમાં એણે પગથિયું ચડતા સાવચેતી ખોઈ એ
લયડયો ને ખાડામાં જ પડી ગયો. ઝોગડામાં હાસ્ય પથગાયુ પ્રેરો
એને ન ઝાલ્યો હોત ને ખાડામાં ને ટેકો ન મળ્યો હોત તો એનું
નાક અને કપાળ લોહીથી ગગાઈ જાત. ટકાર ચલાવી એને લાગ્યું
કે એનો સાધેસાધો વૂંટી ગયો હતો સમસ્ત શક્તિ એણે માથું
જીનું કરવામાં ખગચી નાખી હતી આખ હવે જીવો થાય તેમ
ન હતી એણે એક ડગનું પથુ આગળ નહિ ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો
આડાબેડી સહિત ચાલવાની દમ એને નાચતો એક પ્રેરો લાગતો
હતો. એ ઝોરડાની વચમાં જ જોતો ગલો મુપરિન્ડેન્ડને જેનર
હજી હસતા હતા ડોક્ટરના મોઢા પર અનુમોદનનું આધુ ઝિમ્મત
હતું એનાથી નિસામો પથુ ન નખાયો એનું હૃદય સુમર્ષ ગયું
હતું એણે જીજી મચડીને લોહી કાઢ્યું

જેધુ તો આખા ઝોરડાના બોયલગિયે જેનરલ મિઠાની
હતી સામેની પારી આગળ આમસામે બે ટેમન હતા જમણી
તરફના ટેમન પાસે એક અર્ધચક્રાકાર ખુર્સી પર મુપરિન્ડેન્ડ
પોતાનો ગૂળ દેડ સમાવીને બેઠો હતો જેનર અને વડો ડોક્ટર
પોતાની ટોપીઓ ટેમન પર મૂકી ઉઠ્યા હતા ખુર્સી પર ટેક
નાનમ્ડી નેતરની પેગી મૂકી હતી.

ત્રણ જણા છેતનામાં ઝેલ્લી દમના પોષાકમાં સત્તજ દના
ત્રણેના મુખ ઉપર લાલી અને તેલી પદાર્થો ચોળી આણે ન કુમાર દની

' We have decided to flog you as you
don't want to follow jail rules, and as one
of you have insulted a jail official. If the

doctor consents with us each of you will be given 10 strapas; to-morrow or day after to-morrow.' સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ત્રણે સામે તાકી રહ્યો.

ડોક્ટર ખુરસી પરથી પેટી લઈને પડખેના ઝોરડા તરફ વળ્યો. પથર માફક ઝિયર જીએલ પ્રયોતને પ્રકાશે હાથ ઝાલી પાછળ દોર્યો.

‘ હવે બહુ નથી. ’ એણે કહ્યું.

થોડી વારે ડોક્ટરે આવીને કહ્યું.

‘ They are all well stout and sturdy. ’

‘ Heart ? ’

‘ Alright. ’

ફટકાની સગ સામગી ત્રણે જણા દવાખા બહાર નીકળ્યા. દરવાજા આગળ હજી પેલા પાગસુ લેવાવાળા બે જણ બેઠા હતા.

પ્રકાશે પ્રયોતને પૂછ્યું. ‘ દસ ફટકાની સગ થઈ ખરું ? ’

‘ હા. દસમા તે શું ? ધરાઈ ધરાઈને મારવા દોને. ’

‘ શું ? ’ બેરેલા બંને જણ આશ્ચર્યસદ્ બોલી ઊઠ્યા

પણ પ્રકાશ ને એ તો આગળ ચાલી ગયા હતા. .

સેપરેટમા તો સૌ ઇતિહાસીથી પરિણામની ગદ બોઈ રહ્યા હતા. ફટકાની સગ થશે એમ સૌની કલ્પનામા આવી ગયું હતું; માત્ર રામુ ના પાડતો હતો એને મન આવી મગ્ન તો પોતાના જેવા તોફાની ને ભરાડી કેદીઓ. માટે જ રખાઈ હતી, પ્રીમને તો એના નામ માત્રથી ડરાવાય એટલું જ. પણ ત્યારે એણે સાચેસાચ ફટકાની સગ થઈએમ સહાણુ ત્યારે એ મૂઝાઈ ગયો. દહાડે દહાડે ન માનવા જેવા જ બનાવો બનવા માંડ્યા કે શું ? એ નીચું બોઈને ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં અનિલે એને પૂછ્યું :

‘ નજરઅલી ક્યા છે ? ’

ખરેખર પ્રલોત આવ્યો ત્યારનો પીસતો ન હતો. નાનકડી જોરડીના એક ખૂણામાં જરનો કાયજો નાખી દઈ એ યાજા પર બેઠો. યાજામાં પડેલ લોટમાં આખળીઓ વતી કાંઈક લખવા માડ્યો.

હવે જોર એને શું કરવાનો હતો ? કઈ સળ દેશે ? એણે સળની ગણતરી કરી જોઈઃ કંડાબેડી, આડાબેડી, ખડાબેડી, ગૂણી-કપડાં, ચક્રી, ખોલીખધ, સેપરેટ, ગોળા...બે વેદા જ કી રહ્યા-ફટકા.

‘ એક બાકી...’ એ લખ્યો. ‘ તો ગણતરી પૂરી થાય. ’

‘ ફા કાશ, ’ એને યાદ આવ્યું; જગતર પૂરુ. કાગળ ને લાયબેરીનો દક્ષ એ તો વાજ વધાવા, એ તો ગણાય જ નહિ. માર તો માખી હિડાડી ગણાય. એ ખડખડાટ દસી પડ્યો. નાનકડી જોરડીમાં એનો પડગો ગાળ્યો. એ પડવાનો વગી પ્રતિશબ્દ થયો. મૂંગો બનીને પ્રલોત સાબળા રહ્યો. પોતાનું હાસ્ય આવું ધોર હતું ?

‘ હીક, હીક, હું એ જ ઈચ્છુ છું. ’ કહી એ યાજા પર ચલ્યો ને પાછલી હાટ તરફ જોવા લાગ્યો, કાઈ પ્રયોજન વગર-ખાલી નગરે.

અંધી જોરડીઓ ખાલી હતી. હોજ આગળ કે પાછલી બાજુ કાઈ ફરકતું નહોતું. અધુ સાવ સુમસામ-સાવ ખાલી. એમની જિંદગી પણ આવી જ એકાંતિક, સુમસામ ને નીગસ ન હતી ? સત્તર ખોલના, ગાતા, ફૂટના, જીવતા જીવ ત્યાં પુગવા દના પણ કાંઈ અવાજ આવતો હતો ? જીવન કેવું જડ બની ગયું હતું ? અવાજ

વગરનું મૃત્યુ રસમય હોય તો કેણુ જાણે ? જાણે પાછળ જ મૃત્યુ-
નો પ્રદેશ હોય તેમ જોણે બારીમાંથી બહાર જોઈ લાખી નજર કેટી

‘યે ક્યા કરતા ?’ આસરીમાંથી નજરઅલી જૂમ માગતો હતો
પ્રવોતે પાછા ફરી જોયું, એક સ્થિત નજર નાખી જાણે કહેનો હોયને
‘જા, જા, ચાલો જા’ પાછું બારી તરફ મોં ફેરવી એ
નીચ સૃષ્ટિ જોવામાં લીન થઈ ગયો.

‘જોય સુનતા નહિ ? બહીષ્કર હો ગયા ?’ જોરડી ખોનતાં
ખોલતા નજરઅલીએ કહ્યું ને અદર આવી હાથ પકડ્યો

‘પીમોગા ખી ?’

‘ક્યા ?’ તુમ હમોકે શાંતિસે મરને દેના બી નહિ મગતા ?’
એનો વિચિત્ર ને દૈયાને ઝાતરતો અવાજ સાંભળી નજરઅલી ડહાઈ
ગયો ને હાથ ડાટી દુઃખો

‘જા, હવાનદાર કે ખોનના હો તો ખોન દો દમ નહિ
પીસના મગના’ ગજવશીની માફક પીઠ ફેરવી એની સૃષ્ટિ સાથે
એ નાતો કરવા માડ્યો પેલીસ બહાર નીકળી ગયો

‘મારી જગ્યાએ કીમીનન હોન તો, લઈને ધટીનુ એ પડ
ન દેઈ ?’ બહર આવવાની દિમગ જ સેતી કરે ? દગમખો ? એ જ
લાગેને છે’

સાજ સુધી એમ ને એમ એ જોમો ગલો સારો આટો
એના શ્રીપતન આવ્યો ત્યારે નીચે જીનયો

‘સારા દિનિ મે સય પાઉન્ડ બી નહિ પીસા દે, દુપેગો
કુઝ પીમનેમ મોવા તો કદતા દે કે ‘દમ પીસનેવાય નહિ દે,
હવાલદાર કે ખોયો’ કેસા મિનગ ?’ કધા સાંભળે ‘આપા દોય’
નજરઅલીએ કહ્યું

‘એસા નહિ, લેકીન ઉલટી તમિયન તો દેખો દેની ?’
શ્રીપતંગવે પ્રવોનનો હાથ ઝાલ્યો

‘કેસા બુખાર આયા છે, ઉસકી આંખ દેખો કેરી લાલ હો ગઈ હે, ઉસકો સતાના મત.’

‘વો તો કલ-પરેસુકા રોજ ઉસકો ફટકા મિલનેવાલા હે ઇસ લિયે ગભરા ગયા હે.’

‘ફટકા ? ઇસકો ? કાયકુ ?’

‘કાયકુ કયા, કાયદા નહિ માનતા ઇસ લિયે.’ નજરઅલીએ લોટ ફીંદતાં કહ્યું.

‘યે સબ લોગોકે લિયે કાયદાકી કયા જરૂરત હે વો હમ નહિ સમજતા. વો ભાગતા નહિ, ઝગડા કરતા નહિ, કામ બી ઠીક ઠીક કરતા, કબી ગાલી નહિ બોલતા, કબી અમલદાર પર એસ્ટ્રીટ (Assault) બી નહિ કરતા. ઉસકે લિયે કાયદાકી કયા જરૂરત હે ?’ શ્રીપતરાવે દિલસોજ સ્વરે કહ્યું.

પ્રઘોત તરફ ફરીને એણે કહ્યું : ‘ગાંડા મત નિકાલો. ફટકા મેં કુછ બડી બાત નહિ હે, ગભરાના મત.’ કહી એ બહાર નીકળ્યો.

‘બડી બાત હે કે નહિ વો તો જબી પડેગા તબી માલૂમ હોગા. કુલા લાલ લાલ હો જાયગા ખૂનસે.’ નજરઅલી પાણી લેવા સૌને બહાર કાઢતાં બોલ્યો.

પ્રઘોત કોટડીમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે એનો દેખાવ જોઈ પ્રકાશને પારાવાર દુઃખ થયું. એ મજબૂત, ગર્વિષ્ઠ ને મુડોળ શરીર અત્યારે લોટથી ઓધરા ઓધરાબધું હતું. એક હાથમાં કોથળાની ચક્રી ને બંડી ઝાલી લગોટખેર એ પડવા માટે ચાલતો હોય તેમ જતો હતો. નીચું મોઢું કરી એ જાણે આક્રંદ કરતો હતો ને જાંઝે કે આળુઆળુ કોઈ સાંભળનાર ન હતું.

પ્રકાશને સમજ પડી નહિ કે શું કરવું ? દુઃખનો તો એ સાચીદાર હતો, પણ મૂંઝવણનું શું ? એમાં સમભાગી કઈ રીતે થવું ?

‘કેમ તાવ આવ્યો છે ?’ એણે પાણી લઈને આવતાં પ્રેમથી પ્રઘોતનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો.

‘ તાવ ’ ના, ના, અહીંયા જુઓ ’ એણે પ્રકાશનો હાથ લઈ પોતાની છતી પર મૂક્યો

એનો ચહેરો તણાઈને ખેડાળ બની ગયો

‘ માગથી નથી સખાતું મને જીવના જીવતા કાઈને વધ દટાઈ જવાનું મન થાય છે—સોને લઈને ’

ડોકુ ધુણાવી બારે નિસાસા નાખતો એ ઓગડામાં ચા પો ગયો.

સાજે આખી ઓસરીમાં એક જાતની વિચિત્ર શાંતિ બાપી ગઈ રાજ સામાન્ય રીતે પોલીસ ને પોર્ડર ચાલ્યા ગયા પછી વાતો થતી, ગાયન ગવાતા કે કાંઈ ને મઈ ચર્ચા થતી સપૂર્ણ શાંતિ તે રતપાળી કામ પર આનંદ જ પડતી એ રીતે આજની શાંતિ અકુદરતી તે હતી જ, કારંક આ પંસૂચક હતી ગહેનાગને મનમાં એક વિચિત્ર જાનની ચીડ ચતી, મગજમાં એક અજોચર તોર ચડતો કુદરત દરને વધુ ગભીર મનાવવા આજે બીષણુ વેષ સજતી હતી, વાતાવરણુ રુદ્રરેશ પગિધાન હતું હતું આરે દિશાએ વાહળા દોડી દોડીને એકજથ્થે જેન પગના ઓગાનમાં એક । થયાં હતા જેને આવરતું ધગટોપ સ્વામ આવગણુ જામ્યું હતું સાજના આલ્લાદક ને શાંત સૂર્યકિરણોએ આજે આ ની ઓસરીમાંથી વિદાય લીધી હતી સૌમ્ય ને મીઠા પવનને જ ને ઠંડો—અત્યંત ઠંડો પવન વાવા મારગો હતો ધીમે ધીમે એણે રાક્ષિત પ્રદર્શિત કરી અર્ધાએક કનાખા તો આખી રાષ્ટ્રમાં કંઈક બારે ઉત્પાત થનાનો હોય તેવું રૂપ કુદરતે ધાગણુ ક્યું

અનારનનાર આવતા જગગદગન વટોગિયાએ દાગડીઓને ધૂગથી બગી દીધી ને જોગ જોગ કરી સદુને અસ્તવ્યસ્ત કરી મૂંઝા એ વટોગિયાગોને ચીગતી દાર્ક કેઈ વાર વીજળી લગમગ હતી થોડી વાગમ તો જગગદગ કાકા ન થે વ મા. પડને શરૂ થયો

ગત્રે નવેક વાગ્યે તો રુદ્રદેવ પોતાનું વિરાટ રૂપ ધરીને જગત-
ના પ્રત્યક્ષાળ માટે આવ્યા હોય તેવું દશ્ય બની ગયું પ્રલોત
ઓરડીમા બેસે હતો, તે આ બધું દશ્ય જોઈ બિભો થઈ ગયો.
બારણાના સળિયા ઝાલી ધોર અધકારમા વીજળીના સમકારા
વખતે એનું મુખ જોનારથી વિસ્ભય તેમ ન હતું બહાર જમર-
દસ્ત તોફાન જામ્યું હતું મેધનો વાગવાર થતો ગડગડાટ સાબળી
પડ્યેના કુગગઓ હુકારથી બળભળી બિહતા ને એ હુકાર એમ ને
એમ આગળ ને આગળ અનંત ધ્રુમાળ પ્લહાડમા વિસ્તારતો એકાદ
ઠેકાણે વીજળી પડી અને અગમરોડના અનેક દશ્યો મતાવતી અપ્સરા
તેજોમય ને વિનાશક પૃથ્વીના પડ ચીગતી અદ્ભુત સમાઈ ગઈ ધડીક-
વાગ જગદુળાટથી શોબી પૃથ્વી પાછી અધકાર, હુકાર ને ગડ-
ગડાગમા સમાઈ ગઈ એક બારે ગડગડાટ થયો જગતના પાપોનું
તહોમતનામું પોકાગયું અખડ ધારે વગસતા વગસાદને પવને ફાટડી-
મા ધક્કેદ્યો પ્રલોતના અગેઅગમા એક કપારી પસાર થઈ ગઈ
વીજળીએ એની આખી ઓગડીમા અનર્ણનીય તેજ ફેક્યું બે
જમરદગત વાળીસમૂહો અથડાયા હોય એમ લાગ્યું વગસાદ પૃથ્વીને
જલનિધિમા કુખાપી દઈ પાતાળે ઉતારી દેવા માગતો હોય તેમ
વધારે જોઈ ઝીંકાવા માગો

પ્રલોતના કમાથી ગીત શરૂ થયું-એ જ ગતી ચીરીને
આવતો અવાજ, દર્દમય ને ન બુલાય એવો સ્વર

‘ જાગે જમના કુધાર્ત, જાગે દુર્ણસ અશક્ત.

ઇન્સાફી તખ્ત પર કરાલ કાલ જાગે

ભેટા સહુ રૂઢિન ધ આખો ખોતો રે અધ,

નોતર દુનિયાને સ્વર્ણ સૂર્યોન્મ લાવે

પૃથ્વી પર વગસના શ્રમજીવીઓને-પીડિતો ધરીને આત્મા-
ના સહુ દલીતોને મદેગો સહાય માટે મેવે એનું ગર્જન મધ
ગમ્યુ ધેરા, ઝાતિ ને ઉત્તાસમય સ્વર આગળ વલ્લ જતો હતો.

પૃથ્વીને છુટું પાથ આંસુડે સાફ યાત્ર,
રક્તે ધોવાય ભલિભોનાં દળ ભાગે;
ભયો જનના ગુલામ, દેખાયે દિવ્ય ખામ,
છન્સાફી તખ્ત પર કરાવ કાલ ભગે,
દેવો દુષ્ટોનો ફંડ ઘેર કાલ ભગે.

પીડિતોના અન્યાયને એના સજાની હજૂરમાં સંભળાવવા
માગતાં હોય તેમ બે વાદળાં અથડાયાં. ઠક્કઠક-ઠક્કઠક અતે એ
બન્ને ચીરીતે ગુમરચિત નંદનવનના વિનાશકાને સાફ કરવા
માગતી હોય તેમ વીજળી પડી. પ્રલોતની સામે ફળિયામાં જ.

એને જખંદસ્ત અંધકો લામ્યો-ને તીચે પછડાયો.

: ૧૯ :

પરોઠ એ કુદરતે મનુષ્યાલોને અર્પેલ મહાકાવ્ય છે સંધ્યા
ખેલે કાવ્યમય હોય પણ પરોઠ જોટલું નહિ પરોઠમા આશા
જે, કલ્પના જે, સ્ફૂર્તિ જે, બગ્ફના ઉજ્જવળ પડ ચીરીને ઊતરતી
ભાગીરથી સમ પાવિત્ર્ય જે, સજ્જનીના આ બધા અંગોનું સુભગ
સમિશ્રણ જે મધ્યાનમા ઉઝળાટ ને પ્રખરતા જે સંધ્યામા સૌંદર્ય
જે પણ ગૃહરાણીનું, સંધ્યામા શાંતિ જે પણ એ થાક પછીની શાંતિ
લાગે જે વધુમા સંધ્યામા માર્કે જ્ઞાનિની જાયા છે, અધકાર
જીનગતો હોવાને લીધે હશે ? મધ્યરાત્રિ તો ઉદીપક ને પ્રગાઠ અધ-
કારમય જે ન્યારે પરોઠ ! પરોઠમા કૌમાર્યના સૌંદર્યની નિર્દોષતા
ને પાવિત્ર્ય જે એમાં ઉત્તેજકતા નથી પણ ઉત્સાહ જે, એમા શાંતિ
જે, નાહીને બહાર નીકળતા બાલયોગી રી ! એમા મૃદુતા, ચિતન
રાનતા બધું જે પરોઠ સર્નાગસુર જે, સપૂર્ણ જે પરોઠે બગદને
ખેતરે દોરી જતો ખેડૂત, એકાદ ઘરમાંથી આવતો મીઠો ઘેરો
ઘટીનો અવાજ, જાશના વનોણાનો ઝગડ, ફૂકડ ને બીજા પક્ષી
જગનનો કિનમ્લિટ, મીઠી બિઘમાં વીખરાયેલ વસ્ત્ર કે લગ્નવાળા
મુગ્ધા, શશી અને સૂર્યનો અસ્તોદય, બધું યે સુદર-સપૂર્ણ લાગે
જે, હસ્તક્ષેપ કર્યા સિવાય જોવા કે સાલગવાની ઇચ્છા થાય એવું
પરોઠમાં માણસ, પશુ, પક્ષી સર્વે આનંદી, આશાવાન ને સૌંદર્ય-
ના સજ્જન પ્રતીક સમ લાગે જે

પ્રકાશ પરોઠિયે વહેવો જીડી ગયો રાતનો વગસા ને વાદળાં
બધું અદસ્ય મર્ષ ગુણ હવે રવચ્છ આકાશમા ચંદ્ર સૌભાગ્યવતી

ના ચાલ્યા જેવો શોભતો હતો આખા યોગાનમા રૂપેરી ચાદની
ઝરતી હતી, યોગાનમા ભરાયેલ પાણીમાં અનેક ચંદ્ર તરતા એ
પરથી આવતી શીતળ સુખકર પવનની લહરીએ પ્રકાશની સુસ્તી
જોડી દીધી મોઢું ધોઈને એણે એ-એ આટા માર્યા આજનો
દિવસ એમને માટે ઉત્સવસ્થિત હતો એ યાદ આવતાં એ યોગી
વચ્ચે બેઠો પહેલે જ દિવસે પાછલી બારી પરથી મળેલ ખીનો
શાધી બેઠી સાથે ઠગકારી ભેયો, ભજનિઃ જેમ તબૂગનો તાર
મેળવે તેમ. રોજ સાજના આમ વૃંચોદૃષ્ટ્યો કે હાસ્યાદૃષ્ટ્યો તો
લેતા ભજન ગાવાનો એને અભ્યાસ હતો જોખાદો ખાઈ એણે
મળુ સાફ કર્યું—

ઠાકુર તવ ચારણાઈ આયો,

એણે ધીમેથી ચર મ્યું

વતરી મયો મેરા મનકા સયા

જળ તેજ દશન પાપો ઠાકુર

હુ ખ નાઠે સુખ સહજ સમાયે

આનંદ આનંદ મુણુ ગાયો ઠાકુર

અનખોલવ મેરી બિરથા ભની

અપના નામ જપાયો ઠાકુર

એણે ફરી ફરીને ગાયુ

અનખોલવ મેરી બિરથા ભની

ભજન પૂરું થતાં એનો સ્વર દ્યાર્દ બની મરો થોડી વાર
બધ આખે એ બેસી રહ્યો બહાર ચાદની રેલાતી હતી એની
બધ આંખેમાં લાવ રેલાતો હતો એ જોઈ અથો અને શુદ્ધ-ઉચ્ચ
કંઠે મ્લોક ઉચ્ચાર્યો

स्वर्गं कल निर्दिष्टं यांयां योजि नमाम्यहम् ।

‘ तस्मां तस्मां हृषिकेश त्वयि मक्तिर्ददासुमे ॥

મ્લોકમાં સન્નાતન તત્ત્વના ખ્યાન કરતા દાદાની યાદ વધુ હતી.

પડખેની કોટડીમાં કાગળા કરવાનો અવાજ આવતાં એ સમજ્યો કે પ્રલોત જઈયો. બારણા પાસે જઈને એ જોયો રહ્યો. ગઈ રાતના પ્રલોત આચિંતાનો પડી ગયાનો અવાજ એણે સાંભળ્યો હતો. એનો પણ હાથ સહેજ બારણાને અડેલ હોવાથી વીજળીનો આંચકા લાગ્યો હતો. એટલે પ્રલોત પડી ગયો એ આંચકાને લીધે જ એ તો એને સમજાવ્યું; પણ એના પગમાં બેડી હતી. ‘કેવુંક વાગ્યું હશે?’ વરસાદમાં કોઈ પોલીસ આવે તેમ ન હતો. ‘કોને ખોલાવું?’ પણ થોડી વારે પ્રલોતે જાડીને પાછું ખીણું ગીત એથી થે બેવડા ‘જોરે શરૂ કર્યું’ હતું. પ્રકાશે એને જૂમ મારી ને કેવુંક વાગ્યું છે એ પૂછ્યું. પણ અસારે એ જવાબ દે તેમ ન લાગ્યું. કુદરત પણ આજ ઘેલી બની હતી; એ પણ આજ ઘેસો બન્યો હતો. થોડી ગત સુધી એણે એક પછી એક ચડિયાતાં-હર્દમય સ્વરે ગીતો ગાયા કર્યાં; છેક વરસાદ નરમ પડ્યો. પોલીસે આવીને એને ટપાર્યો ત્યારે શાંત થઈને સૂતો.

‘પ્રકાશભાઈ! તમે જાતા હતા?’ પ્રલોતે પૂછ્યું. એના અવાજમાં ગર્જકાલ કરતા વધુ નિર્મળતા હતી.

‘હા, કેમ, જાગતા હતા?’

‘વિવેકાનંદના જીવનચરિત્રમાં એક વાત આવે છે: એમના કુટુંબને એક દિવસ ખાવાના પણ સાંસા પડ્યા. પોતે પણ નોકરી વગરના. ત્યાં જ્યાં સાં નક્કર મળે. પોતે ઘેગ ખાય નહિ; ગળે ખીજાને એટલા બૂખ્યા રહેવું પડે તો! મા પૂછે તે કહે કે ‘આજ તો દીનાનાથને ત્યાં જમવાનું છે’, ‘આજ તો રુચિ નથી.’ એ દશમાં એક સંધ્યાએ મિત્રમંડળીમા કોઈએ ગીત ગાવાનું કહ્યું— ઈશ્વરસ્તવન જેવું કાંઈક. ત્યારે એણે જવાબ દીધો એ યાદ રાખવા જેવો છે: ‘એ ઈશ્વરનાં બજન ખાઈપીને સૂએ છે, બૂખ્યા પેટ નહિ.’ મને પણ યાદ છે કે એ શાંત ચિત્તે સૂએ, જલતા હોયે

નહિ. તમે સમજી શકો છો ?' અધમૂઆ માણસેને જૂલમાં કપર-માં દફનાવતા હોય ને ઓચિંતાનું જ્ઞાન આવતાં ને નિર્જન ને આતુરતાપૂર્ણ સ્વરે બોલે તેમ પ્રવોતે કહ્યું.

‘પ્રવોતભાઈ! તમારી વાત હું સમજું છું—આજનો નહિ, ને દિવસના તમને જોયા તે દિવસનો. આ જધો ત્રાસ, આ દુઃખ એ વેદના આગળ મને તૃણવત લાગે છે. પણ એ વેદનાનો ઇલાજ હું શોધી શકતો નથી. તમે શું થાય તો સાંતિથી લડી શકો ?’

‘તમારા જેવો જનું તો.’

‘બીજો રસ્તો જ નથી ?’

‘ના.’

‘પણ તમે શું માંગો છો ?’

‘મને કાંઈ જ સમજણ પડતી નથી. એટલી સમજ પડે કે મને નજરઅંધીના પદા પર Temporary warder લખેલું જોઈ જોને ‘એ વોર્ડર’ એમ કંઈ બોલાવવાનું મન થાય છે. મને થાય છે કે આવાને હવાલદાર કહી શા માટે બોલાવવો ? આવું આવું થાય છે. બીજી કાંઈ ખબર પડતી નથી.’

‘પણ જે દુઃખો આપણે સ્વીકાર્યા છે, નરી આંખે ને વિશુદ્ધ છુદ્ધિએ જોઈને વહોર્યાં છે એ વિષે સંતાપ શા માટે ? આ કે આથી વધુ ત્રાસ સહન કરીને પણ આપણને યતો અન્યાયો નાખી દેવાનું આપણું જત છે. માનો કે કદાચ આવતી કાલથી આપણે અપવાસ કર્યા. અપવાસ દરમિયાન તમારું આથી પણ વધુ અપમાન કરવા માંડ્યા એથી શું તમે અપવાસ છોડી દો ?’

‘જરાય નહિ.’

‘શા માટે ? તમને અપમાન ઝસલ છે ને ઝસલ એટલે તો તમે આગળ જઈ જ ન શકો—તમારે પાછું જ વળવું રહ્યું. વસ્તુતઃ એવે પ્રસંગે અપમાન સાલતાં હોય તો પણ આપણે ગળી.

જવા જોઈએ, ને એને એવી રીતે દેખાડવું જોઈએ કે ‘ભાઈ, તારું શસ્ત્ર નકામું મળ્યું છે, હું તો અજોય છું’ હું કે’ દિવસનો જોઉં છું કે તમે આઘાતની સાથે જ પ્રત્યાઘાત કરવા ઇચ્છો છો ? આ પ્રત્યાઘાત નથી ?’

‘ના, એ તો આપણે અપમાન સહન કરી લઈએ છીએ એ નીચા માણસો આપણને પણ બનાવવા ઇચ્છે છે, ને કહે છે કે મેઢા બનો, કૂતરા બનો, ખમ્બદાર માણસ તો નહિ જ એથી એક પક્ષ મેઢા-ગુલામ બની ગયો બીજો કૂતરા જેવો નિમકહવાલ થના મથે છે આપણે પણ એ રીતે મેઢા નથી બની જતા ? નજરઅલીને તમે મેઢા જેવા કેમ નહિ લાગતા હો ?’

‘ના, ના, કદી પણ નહિ એ આપણને કહે છે કે હું મારીશ, ગાગો દર્ધશ, ફટકા લગાવીશ, જો તમે પણ જેવા નહિ બનો તો, પણ આપણે તો પ્રત્યેક ગાળે-પ્રત્યેક ચાણકે વધુ ને વધુ મક્કમ બનતા જઈએ છીએ ને એ વધુમાં વધુ હાર પામતો જાય છે મોટામાં મોટી હાર તો એ છે કે એ મનુષ્ય મગીને હેવાન બનતો જાય છે આથી વધુ મોટા પ્રત્યાઘાતની તમે ક’પના કરી શકો છો ? હાડચામના દેહધારીમાં શક્ય એવી એક નમજાઈ ત્યારે તમાગમાં એ ન શોધી શકે ત્યારે એને કેવો અક્રમેસ થતો હો એ સમજી શકો છો ? પ્રત્યેક અનુભવે એ હાર પામીને ઘેર નિગતે સૂઈ શકતો હશે ? ના, ના, કદી પણ નહિ વેર જોઈએ છે ? આ વેર તમે નિશસ્ત્ર, તમે બગદીન, તમે એકલા-અટૂલા, પુરાયના, બધાયવા, તમાગ એ શત્રુની નિદ્રા ઝાપી લો એ કેવો જબ્બર ફટકો છે ? એ તમાગ ઉપર કાળૂ મેગવવા જતા પોતાની સગી નિદ્રા ઉપર કાળૂ ગુમાવી બેસે છે એવો બીજો કયો વ્યૂહ છે કે શત્રુને આવી રીતે બેહાલ બનાવી શકાય ? એના હાથમાં સત્તા છે, એના હાથમાં શસ્ત્રો છે, એના હાથમાં તમને એક સૂણમાં નમાવ

વાનો તનમનાટ છે. ને સત્તા ચરમાઈ જાય છે; એ ઉત્સાહ શર્મા જાય છે, રહાસ્યાં શસ્ત્રો મે એને દોડે દે ત્યારે એને શું થતું હશે ? એક મનોજા જોડો. બાળક જેવના ઈશ્વર સમ અધિકારી-ઓને અટકાવ્ય કરીને પડકાર કરે, એના પ્રત્યેક શસ્ત્રને ફૂંક મારીને ઉડાડી દે એમાં વિજય કાનો છે ? પરાજિત કોણ છે ? એ તમને અપમાને છે એટલા ખાતર કે તમે એનાથી નિર્જાળ બનો; કંટાળાને કાપુરુપ થાઓ, અપમાનની અસર થવા દઈ તમારી નિર્જાળતાનું પ્રદર્શન કરો. તમે એ પ્રદર્શન કરવા ઇચ્છો છો ? તમે જેને શત્રુ માનો છો એને વિજયી ને ગર્વિષ્ઠ બનવા દેવાની મરજી છે ? મારે મન તો એ જીવમોના જે જુદા જુદા અખતરા કરે છે એ ખંધા આપણને નમાવવા, આપણામાં રહાસ્યા મનુષ્યત્વનો વિકાસ કરવા. ને મનુષ્યત્વ એટલે કોઈ જાન્ય સંદેશ, કોઈ કલ્યાણ કામ માટેનો અડગ કર્મયોગ ને ત્યાં આપણો રાહ સીધો ને સાફ છે. આપણે પણ બનીને એમની હારમાં જીતા ન રહી જઈએ, આપણી માનવતાનું એક મિંદુ પણ ન દળી જાય. એના લખંડરમાં લખંડર શક્તી નિષ્ક્રિયતા એટલે આપણો વિજય... પ્રદાશ ત્યાસ લેવા થોડો. એને હવે કે કદાચ પ્રચીત વચમાં બોલશે. પણ એ તો થૂપ હતો.

‘તમને ઘણી વખત એમ થતું હશે કે હું લાગણી વગરનો છું, મારામાં અપમાનોની સામે રોષ જીભો નથી ચતો, પણ એમ નથી. મને અસર તો થાય જ છે. પણ એ બતાવવામાં હું આપણી હાર જોઈ છું. એટલે એની એકએક કસોટી હું હસતા ચહેરે વધાવું છું. આજે બપોરે ઓફિસમાં દાખલ થતા વખતની વેદના શું મેં નહિ અનુભવી હોય ? એ કેવું હીચકારું દૃશ્ય હતું છતાં મેં મેં તો ફટકાની સજા સંજોગ્યા પછી ‘Thank you’ કહેવામાં જ આપણી અડગતા જોઈ ને ફટકા ખાધા પછી પણ એને Thank

you કહીને જ ઊભા રહીએ તો એ હાર કાઢી છે? એને હરાવવાનો સહેલામાં સહેલો છતાં ઉત્તમવળમાં ઉત્તમવળ રાહ ક્યો છે? ને એ રીતે મળેલી હાર એ કદી શૂલવાનો નથી. જીવનમાં ફરી કોઈ વાર આવો પ્રસંગ આવતાં એના હાથ ધૂજવાના છે. તમને આવું બધું કદાચ ઝડપથી ગળે નહિ જીતરે પણ એક વસ્તુ તો તમે કબૂલ કરશો કે; જો આપણે જીવશું તો તો આજના અન્યાયી કાયદાને ને અમાનુષી વર્તનને નાબૂદ કરીને ને મરશું તો તો આ જોલ તો શું પણ હિંદુસ્તાનની બધી જોલોમાં આની અસર પહોંચવાની જ છે, ને જે માણસ આજે કાયદાઓને સલામત ને અકગ માને તે ઊડી જવાના છે. છેવટ ખોખરા તો થવાના જ છે. આ જ તમારો પ્રત્યાધાત નથી? હું વારવાર એકની એક વાત એટલા માટે કરું છું કે જો તમે પ્રત્યાધાત ન માગતા હો તો આ છે; જો તમે વૈર માગતા હો તો આ છે. એનાં શસ્ત્રો સાવ નિષ્કૂળ જાય, એના અચળ કાયદાઓ ઊડી જાય, એ પોતે માણસાઈમાંથી નીકળી જાય ને આપણે તો વધુ પ્રાણવાન-વધુ તેજસ્વી બનીને બહાર આવીએ. ’

પવનની એક ઠંડી લહરી આવી. ઓસરીમાં પોલીસનાં પગરખાં ધસાર્યાં.

અનિલ ગાતો હતો:

તારી ટેકે ત્યજવવા મયનારા ઠગાલ,
મૃત્યુને તેં અણુ ગોઠ માવા વણી;
કે શુ પ્રિયમિલનની રાત સોહામણી.

‘અરે ! અરે ! એ શું કરે છે ! હમણાં નજરઅલી આવશે—કાયદા કરા’વા માંડ. ઈ માધડી-પટ્ટાની તો હજી બહુ જરૂર છે, એ તો અનિલ અમતો ચીડવે છે.’ પ્રકાશી કહ્યું.

‘અટલે જ હું પાંધડી-પટ્ટો રાખું છું. હું નો હોઉં તો હુસેન જેવો કાક આવે ને પછી બેઉ સરખા બેગા થાય અચ્છા, ખડે હો જાઓ, ફિરાઓ મો, ચલ આગે, વાંક નીચે, કુખાવ ચલુ ’ પટ્ટો સરખો પાંધતાં એણે માળા જપી વોડંગના કચ્ચાએ તાર ક્યો ‘એ વોડર’ બે હાથ વતી ટોપાનો આકાર બતાવતાં ચૂચ્યું કે ‘સા’બ આવે છે.’

બધા ચૂપચાપ મસી ધસવા માડ્યા.

‘તુમ લોગ કીતની દેરી કરતે હો ! જલદી કરો. એસા નહિ ચલેગા. ચલો ઉડાવ ચલુ ’ ગમુએ હુકમો છોડવા માંડ્યા.

‘યે ટટીયાલા, નીકલો, જલદી નીકલો.’ એણે ખૂમ મારી.

‘તુમારે દો આદમીકા આજ ફટકા મિલેગા. ઉસકો દસ લેકાન દુસરા સબ આદમીકા તીસ તીસ મિલેગા. યાદ રખો હમ પહેલે સે બોલ જાતા હૂ.’ ડેપુટી જેલરે કહ્યું.

‘હમતા હૈ ?’ પ્રશ્નોત્તરે હસતો બેઈ પૂછ્યું.

‘We don’t know how to weep Sir.’ પ્રશ્નોત્તરે વળી હસીને જવાબ આપ્યો.

‘Alright I will teach you how to weep to begin a life-long weeping. I warn you Mr. Praddot, you will never and never come out of this cell, breaking jail regulations you will be brought again and again before the court and get the additional sentence.’

નિઘ્રણ અવાજે ધમકાઈ ઈ એ ચાલ્યો ગયો.

‘અમે તમને ફટકા પડશે તે સ્વિસથી એટલે આજથી જ ઉપવાસ પર જવું એમ નક્કી કર્યું છે ’ એસરી પર ચડતાં અનિયે પ્રકાશને કહ્યું

‘ એમ ? ક્યા સુધી ? ’

‘ જ્યાં સુધી માગણીઓનો સંપૂર્ણ નિકાલ ન આવે ત્યાં સુધી ’

‘ શી હી માગણીઓ ગખી છે ? ’

‘ એક તો તમને ફટકા માર્યા છે, ને ખીજને અમમતા માર્યા છે તેને માટે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ દિલગીરી જાહેર કરે ફરીથી આવું પગલું નહિ ભરવામાં આવે એની આપણને વિશ્વાસપાત્ર લાગના આપણા માહેના જ યાગ મોટા બાઈઓ સમક્ષ ખાતરી આપે ત્રીજું આપણી આતુ સગઓ રદ થાય ને આપણા જે હકો કાગળ, લાયબેરી ઇત્યાદિના ઝૂટવી લેવામાં આવ્યા છે તે પાછા આપવામાં આવે પણ પગ પગ હાથ મૂકવા કે વાંક નીચે ઇત્યાદિ આપણા માટેના અનાવશ્યક ને સ્વમાનભંગ કરનારા કાયદાઓ રદ થાય, ને ફરીથી કોઈ પણ ખટલા વખતે આપણને સામગ્રી એટલું હાથ તો રાખ્યું છે ’ ગંભીરતાથી એણે કહ્યું

‘ ને આ સરતો ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવા કેદના તૈયાર છે ? ’

‘ એક સિવાયના તમામ-વિનયભાઈ એમ કહે છે કે હું છેવટ સુધી કદાચ ટકુ કે નહિ, એટલે અત્યારે તો પાચ ઉપવાસ કરવાનું કહે છે ’

‘ એ સિવાયના જાણે ? તમને ઉપવાસ હશે ને ફટકા મારશે હો ? ’

‘ અમને વિચાર કરતા આ જાતના જુલમો સહન કરવા કરતાં એકસામટો એનો સામનો કરવો વધુ યોગ્ય લાગે ■ અને એના પરિણામે જ આ નક્કી થયું છે તમને ફટકાની સગ ન થઈ હોત

તો યે હું ને નારણભાઈ તો વિચાર કરતાં જ હતા. છેવટ કાંઈ નહિ તો અમે બે જ શરૂ કરત.'

‘વાહ રે વાહ ! અમને એક બાલુ જ મૂકી દીધા. સહેજ દૂર રાખ્યા એનું આ ફળ. તમને એકલાને ઉપવાસ કરવા દેત ખરું ?’ એણે અનિલના કાન પકડ્યા.

‘બહુ પક્ષા છે. ઠીક ચાલો તમે કહો છો તેમ ઉપવાસ શરૂ થયા, યતીન થવાનો સૌએ નિશ્ચય કર્યો, એ ક્યાં સુધી ટકશે એમ લાગે છે ?’

‘મારું પૂછતા હો તો જીવનદોષ એલવાય ત્યાં સુધી.’

‘પણ બીજા બધાનું ? તમે તો સેનાપતિ છો એટલે બધાની ગણતરીએ હલ્લો શરૂ કરવો જોઈએ ને ?’

‘સૌને મુશ્કેલીઓ હતા એ જ પસંદ પડ્યું, ને સ્વીકાર્યું.’

‘ઠીક, બસ આટલી ઉમરે કાચા-કુવારા મરી જવું છે ? શું ખરેખર જગત પર વૈરાગ્ય આવી ગયો ?’

‘અરે એમ કાણુ મરવા દેવું હતું ? નાહકના શું ગમરાવી મારો છો ?’ પ્રશ્નિત બોલ્યો.

‘કેમ ? છુમમાં કાઈ માણસાઈ દેખી ?’

‘વાહ ! તમે ય ઠીક બોલો છો, છુમમા તો નહિ પણ બીજા કાઈમા તો માણસાઈ હશે ને ?’

‘કાઈમા નહિ તો ઈશ્વરમા હશે જ, પણ મનોજ તે મારા સવાલનો જવાબ કેમ ન આપ્યો ?’

‘મારે શો જવાબ આપવાનો હતો ? હું ય જરાતરા સહન કરી ચકુ છું એવી હતી પણ તમને શ્રદ્ધા ન બેઠી હોય તો એટલી મારામાં બિશુપ બીજું શું ? પણ તમારી સાથે જ મને ફટકાની સખ ચર્ધ હોત તો ઠીક હતું. આ બધી ચિંતા તો ન રહેત.’

‘વાહ ! તું ફિલસફી કર્યાંથી શાખ્યો વળી ?’ સૌ પોતામાં જ બિશુપ બેવા માંડ્યા.

‘ દાદાએ કહ્યું તેમ મુશ્કેલીઓએ મને ડીખવ્યું ’

‘ વળી, ફિલસૂફી ! મને એકને જ થવા દો ને ! ’

‘ ઠીક ઠીક, બાધા થે જતીન ન થઈ જતા, ફાક ભગતસિ હ થવા મહેન્ને ’ અઘોતે કહ્યું

‘ તમે જ ચલ્ને ને. ’ પ્રકાશે કહ્યું

‘ હું ? ચઈ રહ્યો. ’ કહી અઘોત કાટડીમા ગયો

સૌ અદ્ ગયા પછી થોડી વારે દવાલદાર તરો સખવાગાને બહાર કાઢી લઈ ગયો

‘ પ્રમશજાઈ ! અઘોતજાઈ ! ’ મનોજે કાટડીમા બેઠા બેઠા હાથ બેઠયા, એની આંખ આંસુથી ભરાઈ ગઈ હતી

‘ વાહ રે ! રડે છે ! અનિરે સેન્યમા આવા રાતલ સંનિકા ની બરતી કરેન છે ? ’ કહી પ્રમશ ઉતાવળમા ચાલ્યો ગયો

અઘોતે સળિરા સોસરવો મનોજનો હાથ લઈ ધોનાને ગાને બગાડ્યો. એની આખમાંથી આંસુ ટપક્યા

નિર્બળના નહિ બતાવવાની સવાગની વાતો યાદ કરતાં એણે પ્રમશ પાછળ પગલાં ભર્યા.

*

ધીપતરાવનો તો ઉપવાસના સમાચાર સાંજળી શ્વાસ જોડી ગયો. ઉતાવળે ઉતાવળે એ વોડમા આવ્યો, પહેલી જ કાટડી આગળ ઊભા રહી એણે મનોજને પૂછ્યું

‘ આજસે રોટી ખાનેમ હોડ દિવા. ’ મનોજે કહ્યું

‘ કાચુ ? ’

‘ હસકા પૂછા. ’ મનોજે પાંખેની કાટડી બનાવી

‘ દુમ સખ રોટી નહિ ખાના મમના ? ’

નહિ

‘ ક્યા દમારી જામને રૂમિયાદ દે, તો બોલે તો. ’

‘ના, ના, તુમારી સામને ફેસા હો સકતા?’ અનિલને આ આધેક માણસની દયા આવી.

‘તો ક્યા ફિર એ પોલીસકા સામને હૈ?’

‘નહિ નહિ, ઉસકા ક્યા હિસાબ હૈ! હમ તો ઉપવાસ કરતે હૈ તમારા ઓફિસ-લોકકી સામે. ઉસકા જાકે બોલો. કુછ મતલબ પૂછે તો બોલના કે વો તો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટકા મિલના મંગતા. જખ તક સખ આતકા આખરી ફેસલા નહિ હોગા તખ તક હમ સખ લોક નહિ ખાયગા એર મિલનેકી ના બોલે તો એક સ્લેટ લેકર હમકા કે જખ. હમ ખસમે લિખ દેગે.’

દશોક વાગ્યે આવીને લુહારે સોની બેડીઓ કાઢી નાખી.

‘પગ સાવ કેવા હળવા લાગે છે?’

‘અડવા અડવા લાગે છે. રાંડીરાંડીની જેવા.’ મનોજ હસ્યો.

થોડી વારે ડેપુટી જોલગ આવ્યો. સૌને ખડબેડીમાં લટકાવ્યા ને જતાં જતાં કહ્યું: ‘અચ્છા કલ સખકા પાની બધ કરો એર તાલ પથારી લેલો. ઉસકા માલૂમ હોના ચાહીએ.’

ગીનતી પહેલા થોડા વખતે ગમુએ આવી કાનમાં સમાચાર આપ્યા કે એ બધાને ફટકા નથી માર્યા.

‘શુ કહે છે!’ અનિલે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘હા. એને તો એટલા સખત માર્યા છે—એ જણ તો બેભાન થઈ ગયા છે. હજી એ જાનમાં નથી આવ્યા ને એક જણે તો કાપલા પાળવાની હા પાડી એટલે માર્યો નથી.’

‘હેં કાણુ હોય! પ્રકાશ ને પ્રવૌતભાઈ તો ન જા હોય. એલા ખીજ ભાઈ હશે.’

‘ને તને કાણુ કહ્યું?’

ઓસરીમા જોડાનો ખડખડાટ થયો ને રામુ નાક પર આંગળી મૂકી એક તરફ ખસી ગયો. અનિલની દૃષ્ટિ સમગ્ર લોહિયાણુ ચિત્ર નાચતું હતું.

પ્રિયનંદન આજ સવારના ઊંઝરો ત્યારે એના મનમાં ગદ્ય મથન ચાલી હતી આવતીકાનથી ઉપવાસ શરૂ થવાના હતા, એને જે સખ્યા મળી હતી, તે પરથી તે શરૂઆત કરનારા વધુમાં વધુ પાત્રીશ-ચાલીશ જણા હતા બાકીના એમ કહેતા કે અમે મહાનુભૂતિમાં પાછળથી જોઈશું પાત્રીશ-ચાલીશ જણામાના બે-ત્રણ સિવાયના બધા જ જીવાનિયા-કુમારો હતા કોણ કેટલા સુધી દર્શો એ કાઈને ખબર ન હતી. અત્યારે તો સૌએ ફટકા ખાનારને સેપરેટમાં લગનાગની સહાનુભૂતિમાં ચત્કિચિત યક્તિ અર્પવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

પોતાના કેટલાક જીવાન મિત્રો અને અનિન સુદા એમ માનતા હતા અને બારપૂર્વક કહેતા હતા કે મોટેભાગે આપણે હવે ન બોનાવવા, છતાં પ્રિયવત્ને મોટેભાગે મળવું કે નહિ એનો આખી રાત વિચાર કર્યો, મિત્રોની દલીલો વિચારી પણ આખરે એક વખત જઈને સમજાવી આવશ્યમાં એને નાનમ ન લાગી, એ બધા ઉપવાસ કરે એટલા ખાતર નહિ પણ કાઈ ગેરસમજુતી થતી અટકે એટલા માટે મોટામાં બધા જ માત્ર દલીલો મૂકતા હતા એવું ન હતું કોઈકે અતઃકરણપૂર્વક માનતા હોય તો ? કે-મ સમાધાની માટેની શરતો પર મંજૂર સંપાદ તો આપરી ?

એણે કારખાનામાં જનાર એકાદ જણને શોધવા માડ્યો આખરે એક પરિચિતને પોતાની જગ્યાએ ગોડવી એણે ગોટલી મારી એ કારખાનામાં દાખલ થયો ત્યારે નાનુભાઈ સ્થળ પર

બેઠા બેઠા કપડું વણી રહ્યા હતા. નીચે એક જુવાન સાથે ધન-
શ્યામભાઈ બોખીન ભરતા હતા. આખા કારખાનામાં સૌ કામમાં
મશગૂલ હતા. ઠંડા પોરે જેટલી વરધી થઈ જાય એટલી કરી નાખવા
સૌ આતુર રહેતા. સોથી સવાસો ફૂટ લાંબા ને પચીસેક ફૂટ પહોળા
ઝોરડામાં બેઠે બાણુ જુદા જુદા કપડાની સાળો ગોઠવી હતી.
કારખાનાનો મુખ્ય વોર્ડર એક જણ પાસે બેસીને ફ્રેમ વણવું એ
મુશ્કેલ હતો. છેડા પર એક પોલીસ બેઠો બેઠો પમ આગળ બેઠેલ
એક બિલાડીને રમાડતો હતો. પડખેના મુજના કારખાનામાંથી મુજ
ફૂટવાનો ધબાક ધબાક અવાજ આવતો હતા. કાંઈક ડાઘેડીને
ખણુણ ખણુણ અવાજ એ સાથે લાગી જતો. આખો ઝોરડો ફટ
ફટ ફટાક, ફટ ફટ ફટાકના અવાજથી ગાંજી રહ્યો હતો.

‘અમે હમણા તમારી જ વાત કરતા હતા. ચાલો ઉપવાસ-
માં શરીર થવું નહિ પડે.’ પ્રિયવદ્નને જોયો કે તરત જ ધન-
શ્યામભાઈ બોલી ઊઠ્યા. ‘હું હમણાં નાનુભાઈને વાત કરતો હતો
કે મારે તમને મળવું છે, ને તે પછી અમે સૌ વિચાર કરીએ.
બેસીને. જ્યંતીભાઈ, તમે જરા બહાર એમની જગ્યાએ બેસો ને ?’
પોતાની સાથે બેસીને કામ કરતા જુવાનને એમણે સંજોગ્યું.

‘હા, હા જરા બેસીને, પેલો પાછો કાંઈ બોલે નહિ. સામે
દિનુભાઈ પડખે મારી જગ્યા છે, જરા હાથ હલાવજો. જેટલું મુજ
ઝોણું થયું તેટલું.’ પ્રિયવદ્નને હસીને કહ્યું.

જયંતી બહાર ગયો ને પ્રિયવદ્ન એની જગ્યાએ બેઠો; નાનુ-
ભાઈએ સાળ બધે ગળી વાત સાંભળવા માડી.

‘બોલો તમે કેટલા છો ?’ ધનશ્યામભાઈએ પૂછ્યું.

‘સાડત્રીસ.’

‘મેં ધાર્યું હતું કે વધારે હશે. અહીંયાં અમારે ત્યાં કાંઈક
વાતો થાય છે, પણ ચોક્કસ સંખ્યા નથી. કદાચ વીશેક જણા

નીકળે પણ ખરા. ભાઈલાવભાઈ કહે પડખેના કારખાનામાં થોડાક જણ સાથે વાત કરતા હતા '

'પણ વાત કંઈ શું વગે ? મરવા કેટલા તૈયાર છે ?' નાનુભાઈએ પૂછ્યું.

'ભાઈ, એ તો ચર્ચા કર્યા પછી જ થતી જાગે, ને સમજણ પૂર્વક જો માણસ સ્વીકારે તો જ એને દફનાપૂર્વક વગગી રહે બાકી ગાડગિયા પ્રવાહમાં તણાયે શું કાલો ? જીભરો આવે ત્યારે કશો હોય પણ બેસી ગયા પછી કંઈ કેટલું ?'

'પણ એક વાત કમૂલ કરો કે નહિ કે કંઈ હવે બરાબર જાણ્યું છે એ તો જીભરો જોયા પછી જ કહી શકાય ને !' પ્રિયવદન બોલ્યો.

'અરે એ તો હાથ બોલ્યો એટલે ૧૮ ખખટ કે ગરમ કે કે કંઈ ' નાનુભાઈ હસી પડ્યા.

'ઠીક ચાલો, તમારી સાથે ચર્ચામાં હું નહિ પહોંચું, હું ચર્ચા ગવા આવ્યો પણ નથી. હું તો તમારો અભિપ્રાય અમારા વિષે શું છે એ જાણવા આવ્યો છું જો કેળવી શકના હો તો સહાનુભૂતિ માગવા આવ્યો છું તમે એ તો જાણો છો કે આવખતે લુભ અમને છેલ્લી સ્થિતિ સુધી ધમકી જરો. કદાચ કોઈને શરીર પણ મરુ પડે તો પણ ના નહિ, એવે વખતે કદાચ અમારું ધૈર્ય જાણપ્રવાહની માફક વેગાઈ જાય તો તમારા આશીર્વાદ ખપ લાગે '

'ગાડા રે ગાડા, એવો કોઈ પ્રસંગ જ આવવાનો નથી હું તને ભવિષ્ય ભાખીને કહું છું કે આજથી આડમે દિવસે તો તમે વિનંતી થયા જ હશે, અને ચરતો જો મોજા હોય તો કદાચ તેથી પણ વહેલાં. એ તો તમે કમૂલ કરો ખરા ને કે કોઈ અમલદાર પોતાની વ્યવથાશક્તિમાં ખામી કે, એમ દેખાડવા તો રાજ ન હોય. બહાર જોલ-અમલદાર વિષે જોલ-વ્યવસ્થા વિશે હોદા થાય એમ તો લુભ પણ ન ધરડે '

‘હા, એટલે જ તો થોડા જાણુને જોઈ દયાવી દેવા છેલ્લી પગ સુધી પ્રયત્ન કરે’

‘હા, પણ આપણે થોળના જ એવી ન કરીએ કે દયાવવા જતા એ પોતે જ દમાઈ જાય, બહુ કાઢતાં બિટ પેસી જાય. ’
ત્રિયવદનને સમજાયું નહિ કે ધનશ્યામભાઈ શુ કરવા માગતા હતા. પણ એણે સાંભળ્યે રાખ્યું ‘જુઓ આજે તમે સહેજે પચાસેક જણા હો, અનશનના આગળ પછી તમને કાઈકે દયાવવા પ્રયત્ન કરશે એટલે તરત જ અમે એ તરફ વિરોધ બતાવવા અનશન શરૂ કરીશ, અને અમારા પછી તરત જ બાકીના બીજા બધા શરૂ કરશે અમે વહેવામા વહેલા તમારા ત્રીજે ઉપનાસે બળીશુ એ દરમિયાન અહીંની બધી ઘટનાના સમાચાર બહાર વિગતવાર મળે એની વ્યવસ્થા હું કરી લઈશ એકવાર બહાર હોહા થઈ કે તરત અહીં સમાધાન થયું સમજી લેજુ’

‘પણ વિરોધ દાખલ તમે ઉપવાસ કયા સુધી કરી શકો?’

‘જ્યાં સુધી એ પોતાની જૂન કમૂલ કરી ફરી એવી જૂન નહિ થવાની ખાતરી ન આપે ત્યાં સુધી’

‘જો તમે એક દૃષ્ટિએ જોતા હો તો આજે અગર આવતી કાલે ફટકા પડશે, એ જ તમને અગાઉ અપાયેલ વચનનો ભગ નથી? ફટકા ખાનારામા એક તો પ્રતિનિધિ-મહાજના જ સભ્ય કે તો પછી આવતીકાલે જ વિરોધ પ્રદર્શિત કરો ને?’

‘હું પણ એમ જ કહું છું કે આવતી કાલથી જ ઉપવાસ શરૂ કરીએ એણે સેપરેટમા ડેટાયાને લઈ જઈ માર્યા છે, ખોટી સમજો કરી છે, આપણને સાંભળ્યા નથી ને છેત્તે છેત્તે ફટકા ની સમ ક્રતા પણ આચંદ્ર ખાધી નથી ને તે પણ વગર વાકે-એ એણે આપેના વચનનો ભગ જ છે ને?’ નાનુભાઈએ વચમા જ ફાટી મારી ત્રિયવદને જોયું કે હવે મામતો ગગ પગ જાન્યો છે એણે મૂગા મૂગા જોયે ગાખ્યું

પણ મારી ને તમારી દૃષ્ટિમા ફેર છે પહેલુ તો એ કે આપણને ન્યારે એણે હાથ નહિ અડાડવાનુ વચન આપ્યુ ત્યારે એક વસ્તુ તો ગર્ભિત જ હતી કે આપણે પણ એના કાયદા પાળવા આપણો સખધ પણ એમ્પીગ્નના સહકાર પર નમે એ રીતે ન્યારે એણે રવિવારે કામ લેના ધાર્કુ ત્યારે આપણે જે નૈતિક રીતે કામ આપવા બધામા હતા-ઉવટ એની સગવડ સાચવવા- તેણે શરત તોડી એટલે પછી એ લોકો ગમે તેમ વર્તવાને છૂટા હતા આ માટે હું આ બધા તોફાનથી આજ લગી અલિપ્ત રહેનો, પણ ગર્ભભલે એક જણને મે રાગતો વિષે પૂછ્યુ ત્યારે ખમર પડી કે આ શરતો તો આપણને માનવતાની પાયરી પર ગણના ની માગણી છે, ત્યારે હું હલી ગયો ને આખી પરિસ્થિતિ પર ફરીથી વિચાર કર્યો ઉપરાંત પ્રકાશભાઈને ને એમના મિત્રને જે કારણસર ફટકા મારવામા આ-આ છે તે નરાતાળ જુલાણુ કે એ લોકોએ એટલા ખાતર ફટકા માર્યા છે કે કેદીઓએ જશવતનુ અપમાન મ્યું હતુ ને ડરાબ્યો હતો એ રીતે જે સખ થઈ છે તે ખોગી છે ને સત્યાગ્રહી તરીકે એનો વિરોધ કરવો એ મને મારી ફરજ લાગે છે પણ હજી મે પૂરેપૂરો વિચાર નથી મ્યો એટલે આવતીકાલે નહિ જોડાઉ ને ઉપરાંત મારે થોડું કામ પતાવવુ પણ ખાડી છે એકસામટા વધારે જણુ ઉપવાસમા ભગે ને પછી ધી નય એ ઠગતા રાજ થોડા થોડા ઉમેરાતા નય એ વધારે દુઃખનીય ને અસરકારક નથી ?'

તણે જણા એકમ્પીગ્નની સામે જોતા ધડીભગ ખેસી રહ્યા

'કેમ હું શુ ખોટું કેટું છું ? પહેલા ઉપવાસ વખતે સર કરનાર તો બાબાબેરેક ને થોડા જુવાનિયા હતા ન્યારે અત સુધી એમાના કેટલા રહ્યા હતા ? માડ પચીસેક સખ્યા એકમોદમથી જિતરીને પચીસ પર આવી ગઈ, જોલો એ ખગ પર પણ માર્ક વિચાર કરવો જોઈએ ને ? ખાલી ખાલી Ultimatum મોંઘવુ

ને પછી ચાર દિવસ પણ ન થાય ને સમાધાની માટે વલખાં મારવાં એ શુ શીઘ્રાર્થ છે ? ને પછી અમે સમાધાની કરી આવીએ ત્યારે કહેજો કે બીનું મંકિત્યું કાયર-ખીકણ ! પણ કરીએ શું ? સમાધાની કરીએ તો ય દુ.ખ ને ન કરીએ તો ફિયારકો થાય. ઉપનામમાં આટલા ખાતર જ હું નથી પડતો. જગ બધી બાલુએથી વિચારવું જોઈએ. આ વખતે હજુ ખી-કલાસમાં કહેવગવવું છે, બદાર સાચાર જાય એવી બ્યવસ્થા કરવી છે. દરેકદરેક મિસ્લાના આગેવાનને મળવું છે ને વારાફરતી પચીસ ત્રીસ-પચીસ ત્રીસ માણસો જોડાયા કરશે. '

‘ ખી-કલાસનાળા કાંઈ કરશે એમ તમને લાગે છે ? ’ નાનુ-ભાઈએ પૂછ્યું.

‘ અરે ફટકા પડે ને શુ જાનામાના બેસી ગેશે ? પણ તમે કાંઈક કરો તો તમારી સહાનુભૂતિમાં કાંઈક કરે ને-તમે ઝાડ વાવા તો એ ચાણી થાય ને ’.

બંને જણા આ વિચારણા નેતાની સામે જોઈ ગયા. એમની નજરમાં ધનશ્યામભાઈની ભૂતિ વિસ્સતી ગઈ.

‘ તમારી શરતો કઈ કઈ છે ? ’

‘ પહેલું તો એ કે ફટકા તથા ખીજા માર માટે દિલગીરી જાગે કરે, ખીજું એમની સજ્જો ગદ થાય, ત્રીજું ફરીથી આવું કાંઈ નહિ બને એની ખાતરી આપે, ચોથું દાથ પગ પગ મૂકવા વગેરે કાયદાઓ દૂર થાય, ને હોરિપટલમા આપણા દગ્દીઓ માટે આપણા જ ખરદામીઓ ગોઠવાય. હાલ તો આટલું રખ્યું છે. એમા ફેરફાર કરવા જેવો કયા કયા કા ? ’

‘ જુઓ, પહેલું તો જે કાંઈ લેખિત વસ્તુ આપણે પ્રતિરૂપદાંતિ મોઢીએ-પછી લલે તે કરાગનામુ હોય કે આખરીનામુ-તેમાં વિનયની તો પરાક્રાષ્ટ જ જોઈએ. દુનિયાનો નમ્રમા નમ્ર માણસ પણ એમા આપણા વિનયની ખામી ન જોઈ શકે, બનનાં

મુધી સાફ, વિનયી ને સગાભાઈને લખતા હોઈએ એટલી મીઠાશ-
થી લખવું જોઈએ હવે પહેલી શબ્દ દિનગીરી ગહેર કરવાની
મૂડી છે, તેને એવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ કે પેલા માણસને
નિરાતે વિચાર કરતાં જરાયે વધારેપણું ન લાગે ને કંઈ તો
આખરે એ જ પડે ઉપરાત એને એવી રીતે મૂકીએ કે ગમે
તે પણે આપણે એમા નિ સંકાચપણે છૂટછાટ મૂકી શકીએ જો
હોય તો તો ઠીક છે, નહિતર કાઈ અધિકારી કેદની એવી માગણી
કમૂલ ન કરે પણ એ તો જુદી રીતે લખી શકાશે. ચોથી વાત
કાયદા રહ કરવાની છે એ કરતાં એમ મૂકી શકાય કે એ કાયદાઓ
પૂરતી આપણને મુક્તિ મળે, આપણા પર લક્ષ રાખવામાં ન આવે,
પણ હજી એ કયાં ખની ગયું છે ? એટલે સ્લેટ-બ્લેટ મોકલવાની
ઉતાવળ ન મળે ગમે તેમ મહાના કાદીને આવતીકાલનો દિવસ
કાદી નાખજો જોકે એ લોકો જ તમને સાબાળવા તંબાર નહિ
ટોચ અને બે દિવસમા તો હું આ શરતો ને બીજી ઉમેરવા જેવું
હશે તે ઉમેરી દર્શાવ, ને જે દિવસે અમે જોડાઈશું તે દિવસે સ્લેટ
મોકલશું તેમા તમારી પાંચ શરતો તો દરો જ, સમજ્યા ? હા,
પણ હમણા તમારી બગીચા-ફાઈવિ બહાર નહિ જતી હોય ખરું ?

‘ હા હમણા તબૂ બાંધવાનું કામ ચાલે છે, એટલે કયાંથી
જાય ? આ અકવાડિયામા પૂરું થઈ જશે એટલે પાછી મારૂં થવાની ’

‘ ઠીક ’ ધનશ્યામભાઈએ અનામિકા કહી ‘ દીનુભાઈ-પેલા
સોરથાલિરટ બહાર જેવર વગેરેના બગલે જાય છે કે નહિ ? ’

‘ હા, પણ પોલીસ સાથે હોય છે ’

‘ હું તો એમનો એક ઉપયોગક વાધારું છું ’ ધનશ્યામભાઈ બોલ્યા

‘ હું નથી ધારતો કે તમે એમાં સફળ થાઓ ’

‘ ઠીક, પ્રિયવત્ન ! તમે ભાઈનાભાઈને મળતા જાઓ, ને
ત્યાં એ દીનુભાઈ છે એમને અહીં મોકલજો ’

પ્રિય ! ન જાનેને પ્રજ્ઞામ કરી બહાર નીકળ્યો

પું...ઉં...ઉં...કાઈ મહાકાવ્ય રાક્ષસ મૃત્યુ વખતે ચીસ પાડે તેમ એલાર્મ થયું. શરૂઆતમાં અવાજ ધીમો ને કંકોર હતો. ધીમે વધવા માંડ્યો, એની ભયંકરતાથી વાતાવરણને ભરી દેવા માંડ્યો મૃત્યુદેવ જાણે તુચ્છ જગતને આખરી શબ્દ મુલાવતો હતો આખી જેલમાં દોડદોડ થઈ ગઈ. ખૂણે ખૂણેથી સીટીઓના અવાજ આવવા લાગ્યા. કામ કરતી દુકડીઓ કામ કરનાર મૂંઝી ગુપચુપ ઠલાગરા મેદાની માફક દારમાં ગોઠવાઈ ગઈ. એલાર્મ તો ચાલુ જ હતું અવાજ જાણે સાગરના અતલ જોડાણમાંથી જલની પથારી ચીરી સોસરવો આવતો હતો. એમાં બીપિકા હતી-રુદ્રના હતી. ઊંચે બધી સીટીઓ બંધ થઈ. માત્ર એક મીટી અંમુક અંમુક અંતરે નિયમિત રીતે વગડતી હતી. પોલીસો તથા વોર્ડરોને ગીનતી પછી ત્યાં આવવાનો એ પયગામ હતો. એક પછી એક સૌ દોડતા કારખાના તરફ વળતા હતા. એવાર્મની ચીસ તો હજી લખાયે જતી જ હતી. ધીમે ધીમે એ ધટવા ગાડી. આખરે એક ક્ષીણ ચીસ નાંખી કાઈ મહામોજી ઉદ્ધિમા સમાઈ જાય તેમ એ વાતાવરણમાં સમાઈ ગઈ.

કારખાનામાં છુમ ડેપ્યુટી જેવજ સાથે જાઓ હતો. પડખે જાઓ જાઓ એક હવાલદાર સીટી વગડતો હતો. પોલીસો અને વોર્ડરો દોડતા દોડતા કપાઉન્ડમાં ધસ્યે આવતા, સલામ કરી ન કરી ને દૂર લાઈનમાં જામેલા બીજા પોલીસો સાથે ભળી જતા. સામે એક સોએક માણસોનું ટોળું બે દારમાં ખેડું હતું. કાઈ કાઈ

ની સામું જોતું ન હતું, કોઈ જાણની સાથે વાત કરતું ન હતું. અમલદારોમાં કોઈકે એમના તરફ ધૂણાની એકાદ નજર ફેંકતો તો એના જવાબમાં એકાદ બે જણા ઊંચી નજર કરતા; એસરી પર ને ઓરડામાં ફટકાકે એકાદ હતા; તે બધા પણ મૂક ને સ્વસ્થ હોયે જોતા હતા.

વોર્ડરો અને પોલીસોં જુદી જુદી હારમાં ગોઠવાયા. થોડી વારે બધાની ગણતરી કરી લીધી. સૂબેદારે એક-બે વાર પેરેક કરાવી, એકની બે હાર ને બેની ચાર હાર કરાવી. જમણા ફેરવ્યા ને ડાબા ફેરવ્યા; ઠસ-ખાર ડગલાં ચલાવ્યા ને પાછા હતા તેમ ને તેમ 'સાવધાન' ઊભા રાખ્યા.

જેઘર આ બધું મૂંગા મૂંગા જોતો, વચ્ચે વચ્ચે મધ્યાહ્ને તડકામાં બેસાડેલ સોએક ઉપવાસીઓ નરક નજર ફેંકતો ને એના મુખ પર હાસ્યને ભરકાટ પથરાઈ જતો.

પેરેક પૂરી થઈ, એટલે પાછી શાંતિ વ્યાપી ગઈ-અભંગ ને ફૂર; ઉપવાસ કરનારાઓને મન આ મહાઅશાંતિ હતી. એ અનેક આશંકાઓને જન્મ આપી ગૂંગળાવતી હતી. આવી શાંતિ જળવાઈ રહે એ કરતાં એનો ભંગ કરતો પોલીસોનો એકાદ ફટકો સૌના પર પડે; વોર્ડરોની એકાદ પાકુ કે સૂબેદારનો એકાદ ધક્કો સૌને બેસાન બનાવી મૂકે એમ સૌ ઇચ્છતા હતા. તંદ્રાવસ્થા એમને મન આના કરતાં શાંતિદાયક ને આહ્લાદક હતી, સારે એમને કોઈ ભારી નાખે, બાળી નાખે તો યે ચીસ પાડી ઉઠાય તેમ ન હતું, એમનું મગજ કે મન આશંકાઓ ઉઠાવી ગૂંગળાવે તેમ ન હતાં, સારે તિરકારથી હસતો જેઘર, મૂખોઈમાં લપટો જરાવંત, અભિમાનથી મારતો સુલેમાન કે શરમાઈને ગળી જતો ગરવો શ્રીપતરાવ એમને જોવા પડે તેમ ન હતા, એ સ્થિતિમાં પોતે દુર્જય હતા. પણ એ ઊજળી સ્થિતિને હજી વાર હોય એમ લાગ્યું. સૂબેદારે

એવાનો એ સાથીદાર હતો સદા નહિ એના સ્વભાવમા જ સગ-
દારીનાં તત્ત્વો ન હતા, છેલ્લા વર્ષો થયા એ અત્યજ-પ્રવૃત્તિમા
પડ્યો હતો, દિદુ ધર્મના એ પદ્ધતિમાં ધૂમી પોતાના મનમા
થી સૂગાસૂગ, જિય-નીચ, સરદાર-સેવખા બેદલાવ વણસાડવા
મથો હતો પોતાની આલુઆલુનાને આનદી રાખવા, શાંત હોય
તેટલી સગવડ કરી આપવી ને બદલામાં કોઈ જીવાનનું આણુ સ્થિત
કે છુટ્ટા મે'તરના અગુદ્ધ પ્રલાધેના આશીર્વાદ સાલગવામા એને જીવન
સાહ્ય લાગતુ અનિવની ઓળખાણુ એને અહીં આનીને જ થઈ
હતી કામ કરતા ધરુ વખત એણે એને રૂદ્ધ પછી પોતાની
નાનકડી મામ્યશાળામા આવી જવા આગ્રહ મ્યો હતો અનિવે
ત્યારે એને પોને ઉપવાસ પર જાય છે ને સહાનુમૂતિની આશા
રાખે ॥ એમ કહેવરાણુ ત્યારે એણે પોતામા મૂઢવ વિશ્વાસ માટે
એને આનદ થયો જેલ માહેના બીજા ઘણાની માફક એના મનમા
પણ ગડમથન આવી રહી હતી જ

ધણા અઠવાડિયા પહેના એ સોમવારે એ બીજાની સાથે
Fall in-મા ખેગે હતો કુમ સભાગયો 'સીધા રેખ' સુપ
ગિન્ટે-ડેન્ટ આવતો હતો સૌ પગ પર હાથ મૂકી બેસી ગયા

'See their position is like an ape' એણે
જેલરને કહેતો સાલભ્યો પડખેના એક જીવાનને પગ પગથી હાથ વર્ષ
સેતા જોયો બીજે અવાડિરે એણે જોયુ તો જીવાન Fall in-
મા ન હતો કોઈની જમ્મે સાલણુ કે એને સે રેટમાં મોખ્લી
દીધો હતો

એને એ પ્રસન્ન વાદ આવ્યો એના સૌના ગવિલનમાં પોતા
ની જાતને ઉમેરી વાદગમાંથી માણસની કાદિમાં આવવા એ
નહી ક્યું.

નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તો માણસની પાસે કંઈ જ હોતું નથી

સિવાય એની કૃતનિશ્ચયતા, પણ ઇતિહાસ નોંધે છે કે એની સમાપ્તિ વખતે એ કાર્યને અનેક હમદીનોનો ટેકા મળી ચૂક્યો હોય છે, એ નિશ્ચય શતધા સ્વરૂપે પ્રગટી ચૂકેલો હોય છે. પેટાવેવ દીવો અનેક ન્યોતિ-ઓને પેટાવી શકે છે સળિયાનો એક તપેવ છેડો ખીજ છેડા સુધી તાપ-એનન ફેલાવી શકે છે. કર્તવ્યશીલ પુરુષસિંહોની એ શ્રદ્ધા છે.

જેલર ગયો એટલે જોસરી અને કારખાનાભાથી ધણા આવી આવીને અપવાસીઓ જોડે બેસવા લાગ્યા.

‘તમે સાબળ્યુ ?’ પ્રિયવદને જોયું તો ધનસ્થામભાઈ બોલાવતા હતા એમના સાદમા રાજની મીઠાસ દત્તી પણ સાથે જ આખ સહેજ જીની હતી, એ પગને સાબાનનારને બિડી અસર કરે તેવા અફમોસ ને ગાબીય હતા.

‘તમે સાબળ્યુ ?’ એમણે ફરી પૂછ્યું.

‘શુ ?’ પડખે બેરેલ ભાઈલાલભાઈએ પૂછ્યું. પ્રિયવદને માત્ર આખ જ નોંધી.

‘એ લોકોને ફટકા નથી માર્યા ?’

‘શુ ?’ આલુમાળુના જે અત્યાગ સુધી વિનયના નિયમ મુજબ વાતમા ભાગ નહોતા લેતા તેમણે ઇતેન્નરીપૂર્વક કાન માઝ્યા.

‘ફટકાને બદલે ત્રણે જણને સખત મરણુતોલ્ય માર મારવા-મા આગ્યો છે એ જણ્યુ તો એમાન થઈ ગયા, હજુ સુધી જાન આલ્યુ નથી.’ ધનસ્થામભાઈ અગ્રકયા બધાના હૃદય જાણે કાઈએ પણ મારી છૂદી નાખ્યા હોય તેમ રૂડી ઝીડવા વેદનાએ વાચા-શક્તિને દરી લીધી હોય તેમ કાઈથી કાઈ બોલાયુ નહિ.

‘ખરેખર ? કાણે કહ્યું ?’ આખરે ભાઈલાલભાઈએ શાંતિ તોડી.

‘સાચે જ. હમણા જ સમાચાર આવ્યા તમને શું આ હકીકત માનતા આવેકો લાગે છે ?’

‘અહીંયાં માની શકાય એવું બધું જ છે, માત્ર ન સાંભળી શકાય, ન મંડી શકાય એટલું જ. અન્યારે એ ક્યાં છે ?’

‘ક્યાં ? હલ્લુ સુધી હોસ્પિટલમાં તો લઈ ગયા નથી, એ તો કહેનારે જાતે તપાસ કરી છે; તેમ હલ્લુ સુધી જાત પહોંચાડ્યું નથી એમ પણ કહે છે. મારવામાં આવ્યા છે, સખનમાં સખત રીતે, બેભાન થયા ત્યાં સુધી, અરે વોર્ડરના બબ્બે ડંડા ભાંગી ગયા ત્યાં સુધી. એ સાચી વાત છે.’

અધા ચુપચાપ થઈ ગયા. સૌના મેં પર કાળા વાદળા ઢળી પડી. દૂર બેઠેલા વધુ નજદીક આવ્યા. નજદીક બેઠેલા વધુ મૂંગા બન્યા. ગોકમર જાતાવળમાં સૌ લપેટાયા.

થોડી વારે હવાલદારે મૌને તંબૂ તરફ લીધા. ધનસ્થાનમાંઈ પણ સાથે જ આવ્યા.

‘ એટલો બધો માર મારે ! ને તે પણ રાજકીય ફદીને ?
એને ૩૨ પણ નહિ હોય ? ’ કાર્મિક બોલ્યું

‘ સાલ્લો, જરા ચકાવીને ગયો હશે અમસ્તો પણ એના
તો-નો ક્યા પાર છે ? ’

‘ આ પહેલાં પણ એકવાર ડીમ્મક થયેલો પાછો ફાણુ બચે
ક્યા ગુણોને લીધે આ સેદ્ધ જલનો જેવર થઈ પડ્યો ’

‘ ગુણુ ખીજ ક્યા જોઈ છી ? દયા ને દાનસ્તાર્થ ન હોય
એટલે ધણુ બધુ. ’ એક જુવાન બોલ્યો એની આંખમાં રતાશ
તરી આવી

તખ્ખો લગભગ તૈયાર થઈ ગ્હેના આવ્યા હતા એટલે કાર્મિક
ખાસ કામ ન હતું

હવાલદારને કામ કરાવવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, ને અહીંયા
તો કપાઉન્ડમાં ઝેના વરસાદથી ઊગેલુ થોડુક ધાસ ને કચરો
કદાની નાખવા સિવાય કાર્મિક ખાસ કામ ન હતું, સિનાય કે તખ્ખ
ના ધગમનાગઓને આરામ આપી આ ઉપવાસીઓને એમની જગ્યા-
એ મૂકા જે કામ ન આપે તો એને કપકા મળે તેમ હતો,
દાગધુકે હમણાં જ સાંજની રોન આવે તેમ હતી, એને એક નવી
યુમ્મિ સૂકી બધી બેડી ચક્કીઓ સાવ નવરી પડી હતી. દરેક
ચક્કમાં થઈને કુલ ત્રીશક ચક્કીઓ હતી, સહેજે આઠ જથ્થેને
કામ મળી બપો તેમ હતું, ને બાકીના પાસે કપાઉન્ડ સાફ કરાવી
નાખ્યું પણ ચક્કીમાં દળવાનું શું આપવું ? અત્યારે દાગધુ કાઢવું
ક્યાથી ? પણ કાર્મિક એને સુઝાડ્યું કે ઘટીઓ તો હજી નવી જ
હતી એટલે તરત જ જો અનાજ દળવામાં આવશે તો કાંકરી ખરશે.
નવી ઘટી સોસરવી તો પહેલાં રેતી કાઢવી જોઈએ રેતીના પાચ-
સાત ગાડા હમણાં જ ચક્કોમાં ઠાલવવામાં આવ્યા હતા એ મોટી
ચક્કીને બદલે આ નાની ચક્કીએ માં રેતી ઠાલવવાનું એણે નક્કી કર્યું.

‘ શંકા એક જ છે કે જો આટલો બધો માર માર્યો હોય તો હજુ સુધી હોસ્પિટલમાં કેમ ન મોડેલે ? સારવાર વગર માણસ આ સ્થિતિમાં બચી જ ન શકે. ડાક્ટરી ધોવી પડે એટલું જુલું લોહી’ રેડાય એ તો બહુ અંબીર પરિસ્થિતિ ગણાય. ’ ધનસ્યામભાઈએ કહ્યું. કહેતાં કહેતાં એણે બંદીને વજારે જોરથી આંચકો માર્યો.

નાનકડા તંબૂમાં વીસ માણસો સામસામે એક કાથળામાં રેતી રાખીને દળતા હતા. ચોડી ચોડી વારે ધડીવાર બંદી બંધ રાખતા; અને વળી આગળ ચલાવતા. ગરમ ગરમ રેતી હાથમાં લઈને ઝડપથી ઓરી દેતા, અને પછી હાથ ઠરી ન જાય ત્યાં સુધી બેચે રાખતા; મોટી ક્ષણો પિસાતાં પિસાતાં કચ્ચ કચ્ચ અવાજ કરી આ જહાંગીરી સામે ફરિયાદ નોંધાવી જતી. પત્થર પત્થરને પીસતો હતો. માણસ માણસને ક્યાં નથી ખાતો ? લોહું લોહાને ક્યાં નથી કાપતું ?

‘ તો પછી આપણને હકીકત મળી તેમાં અતિશયતા હોવી જોઈએ. ’ પ્રિયવદને કહ્યું. એ ધનસ્યામભાઈના સાથીદાર તરીકે બેઠો હતો.

‘ નહિ એમ નથી, મારવામાં તો આવ્યા જ છે, ને તે પછુ બચંકર રીતે. બેઉ ઠેકણેથી એ બાગનમાં સરખા જ સમાચાર છે. બી-કલાસમાંથી પણ એ જાતના જ સમાચાર છે. ને એટલે તો એ લોકો આવતી કાલથી અડતાળીસ કલાક સુધીના ઉપવાસ કરવાનો વિચાર કરે છે. ’ ધનસ્યામભાઈએ કહ્યું ને ઝડપથી રેતીનો એક મૂકો કરીને ઓરી દીધો. ’

‘ બી-કલાસમાં પણ આવતીકાલથી જ ઉપવાસ કરે ધનાર છે ખરા ? ’

‘ અરે એમાંના કેટલાક તો અંત ન આવે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવાના મતના છે, પણ એવાની બહુમતી ન હોય ને ? મધુભાઈ

જલાલપુર તાલુકાવાળા એમણે તો નાનુભાઈને ખૂબ કહેવરાવ્યું છે કે આ વસ્તુસ્થિતિ હજી સુધી નભાવી કેમ લીધી ? એમને વાકેફ કેમ ન કર્યા ? હવે તો એમનાથી થશે એટલું કરશે એક બીજી પણ સૂચના કહેવરાવવી છે આપણે જ્યારે વાટાઘાટ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે એ ઉપયોગી થઈ પડશે ને તે એ કે બધા રાજકીય ફેદીઓએ મળીને આ જોલરને દૂર કરવાનો ઠરાવ ધડી આઈ જાય પી પગ મોકલવો '

'એ એમને બી-કલાસમા બેઠા બેઠા વાતો આવડે છે ' પેલો એક જીવાનિયો બોલ્યો

'હા, એ વસ્તુ ખરી છે કે એમને ત્યાં બેઠા આપણી વસ્તુ સ્થિતિનો ખ્યાલ ન આવે પણ જોટલો ખ્યાલ આવે છે એ ઉપયોગી પ્રગટ કરેલી આ સહાનુભૂતિ કાંઈ ઝોઘી છે ? ' ધનશ્યામભાઈએ બોલનારને જવાબ આપ્યો

' ઘણી બધી ઠરાવ કરવાની સલાહ આપી-કાંઈ ઝોઘી સહાનુભૂતિ ? નેતા થયું, બી-ખ્લાસ મેળવવો, એવી જ રીતે ઠરાવ ધરી મોકલવો એમા કંઈ વસ્તુ માટે એમને તૂટી મરવું પડે છે ? '

' પણ આ તો ઠરાવ જ નથી થડતા, પણ ઠરાવ પાછળના ક્રિયાત્મક પગલાની વિચારણા પણ કરે છે, ને તમે જોજો ને કે એનું પરિણામ શુભ જ આનવાતું છે '

' વાહ ! વાહ ! વિચાર કરે છે ! શુભ પરિણામ ! કાંઈ બાકી રિંયું હવે ? '

' ભાઈ, બોગ તો સૌ યૌની સમિતિ પ્રમાણે આપે ચાહુકાગ લાખ રૂપિયા આપે ને ગરીબ પાઈ આપે કરોડપતિના દીકરાને બી-ખ્લાસમા રહેવું પણ ભારે પડે ને આપણા જેવાને સી-ખ્લાસમા પણ આનદ આવે, એની કાંઈ ચર્ચા થોડી જ થાય છે ? ' એમણે અન્યાર સુધી ઊભી ગએલી ઘટી આગળ ચનાવી તથા

જેલ નજીકના એક નાનકડા બગલામાં બે જણ બેઠા બેઠા ફૂલઝાડને ગોડતા હતા. બંગલો નાણુક ને હમણાં જ ઘોળાવેલ હતો. બારણા આગળના ઝોટા પર ફૂલઝાડના કુડા ગોઠવેલ હતાં; ફળિયામાં પણ કરેણ, ગુલાબ, સૂર્યમુખી ને ચંપાનાં ફૂલ દોથેદોથાં બિઘડ્યાં હતાં; દરવાજા આગળ જ બે મોટાં પંખાના થડ હતાં. જાણે દરવાજા બિલા ! બગલાના ખૂણામાં જનર નજીક કેળો-નું ઝુંડ હતું; કોઈક કેળમાં લાલ પોટાની અંદરના લીલાં કેળા-બિઘડતી ઉપામાં અરુણની અગુલીઓ શા હીપતા ! બારણા આગળ એક સીમેન્ટના પ્લાસ્ટરવાળો મોટો વાંક હતો. ક્યાંક બિખડી ગયેલ પ્લાસ્ટરને લીધે દેખાતી ઇટો, નિર્ધન આદમીના ફાટેલ વસ્ત્રમાથી દેખાતી કાપાની જેમ એના માલિકની બેઢરકારી માટે ઠપકા દેતી. કેળના ઝુંડ પાસે આવેલ નળમાથી એક ધાટણ પાણી ભરતી હતી. બગીચામાં ગૌરવણી જુરાન બે-ત્રણ વર્ષના બાળકને બાબાગાડીમાં બેસાડી હસાવતો ને હસતો હતો. બંગલાની પાળી પર એક વોર્ડર બેઠો હતો. બગીચામાં કામ કરતા બન્ને જણા તો આ બધી સૃષ્ટિ સાથે જરાયે લાગતું-વળગતું ન હોય તેમ મૂગા મૂગા પોતાનું કામ કર્યો જતા હતા. હેમવણી તેજપ્રભા શો તડકો, મંદ સૌરભમય મલયાનિલ, બાળકનું આનંદમય હામ્ય, અને અગે અગે સ્ફૂર્તિ ભરી દેતી સજ્જ કુદરતનો એમને મન કાઈ હિસાબ ન હતો. એ બધાંને અણુદીઠાં કરવા માગતાં હોય તેમ તેઓ તો નીચેથી જાંચે જોયા સિવાય વાત કરતા હતા.

‘રમુભાઈ એને માર માર્યાથી ચંતોષ ન ગ્હો તે બેબાન થયા પછી વોર્ડરને એમની છાતી પર જીભા ગ્રહેવા મ્હું એને શું કહેવું ?’ બારમાસીના છોડની આસપાસ ગોડતા જીવાને કહ્યું બીજાએ કહ્યું ‘કહે છે કે મોત અને જીવન વચ્ચે કોના ખાધ છે બે જાણુ’

બાળકને રમાડતા જીવાને પૂછ્યું ‘શું ?’

વોર્ડરના કાન ચમક્યા એણે કહ્યું ‘ખાત મત કરો’

‘તમે શું કહ્યું ? ફરીથી કહેશો ? કાણ Death-bed પર છે ? કાપુ ઉપનાસ પર છે ?’ પેલા બાળકને રમાડતા જીવાને આતુરતાથી પૂછ્યું

‘ચે ચનો’ વોર્ડરે જૂમ મારી

‘રહેને દો, પાચ મિનિટ જીવાને હુકમ કર્યો

‘Do you really want to hear ? May you have a chance to prove yourself a man with a compassion’ એણે વોર્ડર તરફ જોયું ‘This is the third day since 125 persons are on fasting, to-day the whole mass shall join First 20 persons who were suffering different punishments in separate cells for defying some insulting rules and orders of the officials, began because four days before three of them were ordered to be flogged 10 strapes each, last saturday was fixed for it, yet me tell you that they were punished for flogging because your brother had complained that the youths had insulted him, the representative of his

majesty the emperor.' બોલતાં બોલતાં એના અવાજમાં તિરસ્કારનો પડથો પડ્યો. નરેન્દ્રે આછું સ્મિત કર્યું.

'But the villians were afraid that perhaps flogging will make an upheaval outside. So they made a plan. They took those three blossoms in the next ward and beat them like a brute as long as two of them were unconscious; and the floor of the cell was smeared with blood.'

'Really? Who were the persons to beat? Was Yashvant amongst them?'

'Why should he not? He was the person to complain'

બન્ને થોડી વાર મૂગા ગયા.

'And for that all of you have decided to go on hunger-strike. Why then haven't you joined them?'

'Because I have been entrusted to broadcast these news outside as soon as possible, and if I may join fasting I would not be permitted to move here and there. Yet really speaking I have not been able to eat a quarter of a loaf, and can I? When two of my brothers, nearest and dearest of 33 crores, are on death bed. Yesterday we heard that one of them has dead and for the other

there was little hope, but thank God that it has not been so, yet both the cases are serious. Say the whole separate batch is in a dreadful condition.'

'Can you give the names of those who have done this base act?'

પેના જુવાને નીચે જમીન પર સુખ અને ખીજના નામ લખ્યા અને કહ્યું 'About your brother there is difference of opinion Really speaking we know very little about the whole case, and you can well understand the difficulties but to my opinion forgive me but he must be present—Mr. is cautious not to perform such a role without a partner પણ એ બધું તો બહાર આ પે અમર. આલો આપણે જઈશું—પેના કપાડિ-ડર સાહેમને બગલે ?'

'My heart is overflowing with grief to the sufferers and hatred to the torturers Can I be of any service? Can you trust me?'

નરેન્દ્રે ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું

'Make the truth known if you have courage,' પેનાએ જતા જતા કહ્યું

વજીલાઈના ગયા પછી નરેન્દ્ર ત્યાં ક્યાંય સુધી ઊભો રહ્યો. એણે વિચારપ્રદેશમાં આ કિસ્સાને અનેક રૂપ આપ્યાં. માર-નારાઓને શિક્ષા કરાવવા અનેક ઘોડા ધમ્યા; પોતાના બાઈને પણ પ્રમાણિકપણે એમાંથી બાદ ન રાખ્યો. આખરે નાના સુમને એની વિચારનિંદ્રા તોડી-ઉં ઉં ઉં કરી જાહેર ક્યુ'ં 'ક' તકો લાગે છે.'

એણે ખાધું ન ખાધું અને સાધકિલ લઈ નિશાળે જવા નીકળ્યો. એને પેલા જીવાને શું કહ્યું હતું ? '-May you have a chance to prove yourself as honest man to your principles.' એના સિદ્ધાંતો આવા પ્રસંગે શું કરવા-નું કહેતા હતા ? એને સિદ્ધાંતો જેવું કંઈ હતું ? કંઈકે નિશ્ચય કયો હોય તેમ ડોકું દલાવ્યું ને સાધકિલ પર ચડ્યો. એણે પોતે લડન-ની શરૂઆતમાં એકવાર લડતમાં જવા વિચાર કરેલો એ પ્રસંગ યાદ આપ્યો. પોતે શા માટે ન ગયો ? પણ ત્યારે તો બાપા જીવના હતા. એ ઘોડા જ જવા દેત ? ને અત્યારે પણ લાભી, સુમન બધાંને ઘોડવા કેવું કઠિન છે ? એ બધાને પણ આવો પ્રસંગ નહિ આવ્યો હોય ? ઝાઝો ! કેવો કરુણ ! કેવો લવ્ય ! કેટલો પૂજનીય ! એવા ઉદાત્ત ચિત્રના ચિતારાઓના એના લાઈએ હાય લાંગી નાખ્યા ? ને પોતે એવા લાઈના રોટલા ખાય છે; શા માટે ? શું તે પોતાનો રસ્તો કરી શકે તેમ નથી ? એમાંથી બધાને શું એમનાં માથાપે હા પાડી હશે ? અને એ બધાનાં માથાપ એમની વાટ જોતાં હશે ને અહીં એમને પૂરા કરવા ધાર્યા-આમણે. અરર !

દેટલા માણસોના આપ વહોર્યા! ને એ પણ કેવાના!—મેમાળ, કુરુણ, આદ્ર' ને આશાવંતાના. કયાંથી મુમનને સસ્કાર મળે?...ને એ તો મોટી મોટી વાતો કરે છે કે હું તો કેદીઓને ઠીક સગવડો આપું છું, ખીન્ને હોય તો તો એમના સાથે હાલ થાય! વાહ રે! દેવદૂત! કેવું જુઠાણું!...ને એ જુઠાણું સા માટે ચલાવે છે? પૈસા રળવા—અમને રાટલા ખવરાવવા યુ...યુ...યુ. એ જમીન પર યુદ્ધો પણ એ એમા ન જ સંડોવાયો હોય તો કેવું સાડું! એણે ધૂનમાં ને ધૂનમાં સાઈક્લનો વેગ વધાર્યો.

પુણ પર એને નહિન મળ્યો. એ એનો દોલેજનો સહાધ્યાયી હતો. નહિનના આમા જેલના દવાખાનામાં મુખ્ય કંપાઉન્ડર હતા; એટલે બન્નેને દોસ્તી બંધાઈ હતી.

‘Billion નરેનભાઈ, કેમ આજે લેઈ?’

‘જગ વાગ લાગી.’ એણે સાઈકલ પરથી ઊતરી પકતાં કહ્યું.

‘એમ કયાં માથો!’ મુખ્ય રસ્તા પરથી એક શેરીમાં નહિનને વગતો જોઈ નરેન્દ્રે પૂછ્યું.

‘એક ઠાગળ આપવો છે. ચાલોને. લાગ્યે જ દસ મિનિટ થશે.

‘કાને દેવાનો છે?’ નરેન્દ્રે વાહ લેતાં પૂછ્યું.

‘એક શિક્ષક છે, કદાચ તમે નહિ જાણજો, રાષ્ટ્રપ્રશાના-માં કામ કરે છે.’

‘નામ?’

‘રમાનાથ.’

‘ઓહો! તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓના સપ્તાહમાં ‘રશિયા અને દિ દુસ્તાન’ એ નિમંષ વાંચ્યો હતો એ ને!’

‘હા, એ જ. તાલુકા સમિતિના મંત્રી છે.’

‘જેણ છે.’

‘અરે! એમ તો ગજમ છે.’

એક મોચીની દુકાનના ઉપરને મળલે રમાનાથ રહેતા હતા. નરેન્દ્ર ને નલિન પહોંચ્યા ત્યારે શાળાએ જવાની તૈયારી કરતા હતા. નલિનને જોઈ એમણે પૂછ્યું:

‘કેમ કાંઈ કામ છે ?’ વાત કરવાની ઢગ ઉપરથી નરેન્દ્રને લાગ્યું કે નલિન સાથે એકથી વધુ વખત વાત કરવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો હશે.

‘હા, આપાએ આ કાગળ આપ્યો છે.’

નલિને ખિસ્સામાંથી એક ધડી વાળેલો કાગળ ને એક બધે કવર આપ્યું. ઉપર કાંઈ શિરનામુ ન હતું.

‘જવાબ લાવવાનો કલો છે ?’ એમણે કવર ફોડતાં પૂછ્યું.

‘ના, આપાએ કાંઈ કહ્યું નથી.’

નરેન્દ્રને સમજાયું નહિ કે નલિનના પિતા જેવા જેલખાતાના નોકર ને આ રાષ્ટ્રીય ચળવળખેરને શું સળધે હતો. એકવાર એણે આ માણસને પગથી માથા સુધી જોયો. શુદ્ધ ખાદીનું સફેદ બાંકિયુ, ટૂંક છૂટી પાટલીનું ધોતિયુ, ટૂંકા ને વણતોળેલા વાળ ને વારવાર મોકાયાતું, ચળકાટ માગતું કપાળ ને તીણ નાક એને ખાદીધારી-ઓના સમૂહમાં પણ જુદો બતાવી દે તેમ હતાં એણે કાગળ વાંચી, સાવચેતીથી ધડી વાળી ખિસ્સામાં મૂક્યો ને ઝોરડામાં એક ખૂણે મૂકેલ એક જૂની ખુરસી પર બેસી અંધભાંગ્યા ટેબલ પર લખવા માંડ્યા. નરેન્દ્રે આખા ઝોરડામાં એક નગર નાખી. ટેબલ નીચે ઝટવ પડ્યો હતો. પડખે જ જોયે એક અભરાઈ હતી તેના પર થોડાં પિત્તળનાં વાસણ પડ્યા હતા સામે ખૂણે ચૂલો હતો. ચૂલા પડખેની બારી શેરીમાં પડતી, જેમાંથી ધવન સાથે નીચેની દુકાનની સુગંધ વિના દરકતે આવી આવતી. બારી પડખે જ એક લાકડાની ઘડમાંથી પર પાણીનું માટલું ને ખાલો હતાં. ટેબલ પાસે એક શેતરંજ પાથરી હતી એના પર એકાદ-બે પુસ્તકો ને નોટ

પડ્યા હતાં. ટેબલ પર થયું કેટલાંક પુસ્તકો હારજાંધ ગોઠવ્યાં હતાં. એક છેડાની દોરી પર લૂગડાં સૂકવ્યાં હતાં. દાદર પડખેના ખૂણામાં છાણાં-લાકડાંનો ઢગલો હતો.

‘આવી જગ્યાએ ચોરડો શા માટે પસંદ કર્યો હતો?’ એને થયું. એણે નીચા નખી લખતા રમાનાથ તરફ નજર કરી. આશિંતાનું એને યાદ આવ્યું, એ અડી શા માટે આવ્યો હતો? બધી હકીકત ઠાને કહેવી? એણે શહેરના બે-ચાર આમેરાનોને સંભારી લેવા. રમાનાથને પણ એમની સાથે ફરતા લેવા હતા-એને કહ્યું? ના ના હું તો રાજપાળ વડીલને જ મળીશ. એણે અધીગમથી નહિન સામે લેયું.

દરમિયાન રમાનાથ તો લખ્યા કરતા હતા થોડી વારે એણે જીંચું ભેંઈને કહ્યું:

‘અરે હું તમને બેસવાનું કહેના જ બૂલી ગયો. અડી બેસો. ને, આવ્યા છ’ કાણુ છે?’ એણે નરેન્દ્ર તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું.

‘મારા મિત્ર છે. અમે સાથે જ અભ્યાસ કરીએ છીએ, એમના મોઢાભાઈ ડેપુટી જેલર છે.’

રમાનાથે ઘડી વાર એના સામું ભેંઈને પાછું લખવું શરૂ કર્યું.

‘જેલમાં હમણાં કાંઈ નવાળૂની છે?’ લખતાં લખતાં એણે પૂછ્યું.

‘અમે તો આખો દિવસ અહીં હોઈએ એટલે ખાસ કાંઈ ખબર ન હોય. પહેલાં બધાને બગીચે લઈ જતા, તે હમણાં જતા દેખાતા નથી.’

‘હમણાં એ લોકો ઉપવાસ ઉપર છે એમ મેં સાંભળ્યું.’ નરેન્દ્રે થોડી વાર વિચાર કરી કહ્યું.

‘તમે સાંભળ્યું? કોના મોઢે?’ એણે લખવું મૂકી દઈ નરેન્દ્રની સાથે વાત શરૂ કરી.

‘એમાંના જ એકે કહ્યું.’

‘તમે વિગતવાર વાત કરશો ? બંને દુકાણુમાં પતાવળો.’

‘એણે એમ કહ્યું કે લગભગ સવાસો રાજકીય ફેદીઓ ઉપવાસ ઉપર છે.’

‘પણ શા માટે એ ખબર છે ?’

‘હા, સેપ્ટેમ્બરમાં ફેટલાક જથ્થુ ઉપવાસ ઉપર હતા. એમણે ઉપવાસ એટલા માટે શરૂ કરેલા કે એમાંના જથ્થુ જથ્થુને ખોટો આરોપ મૂકી ફેટલાની સજા કરેલી.’

‘ફેટલાની ? ફેટલા મારવામાં આવેલા ?’

‘નાજી, માત્ર શિક્ષા લખી એટલું જ. પણ પછી ગમે તે કારણસર ફેટલા મારવાનું મુલતવી રાખી એને બદલે જોડની એક એકાંત કોલોનીમાં લઈ જઈ માર માર્યો એમાંના બે જથ્થુ તો બચકર હાસતમાં છે. તદ્દન બેલાન...’

‘ને એક તો શહીદ પણ થઈ ગયા.’

‘શુ ?’ નલિન ચકિત થઈ ગયો.

‘ના, શહીદ નથી થયા. એ ખોટી અફવા હતી.’

‘એ કોણે કહ્યું ?’

‘જેણે મને બધી વાત કરી એણે જ.’

‘તમને એણે ક્યારે કહ્યું ?’

‘આજ સવારે નવ વાગે.’

‘ત્યારે તો તમે કદાચ વધુ સાચા હો ! છતાં આપણે તપાસ કરી જોઈએ. હા, પણ એમા કોણ કોણ મારનાર હતું એ ખબર છે ?’

‘એક તો હુમ, એક વોર્ડર સુલેમાન, સુબેદાર, ચક્રવર્તી હવાલદાર, અને ફેટલાક કહે છે કે મારા ભાઈ પણ.’

‘ના એ ન હતા.’

‘એમ ? છતાં એ એમ કરે ..’ નરેન્દ્ર બોલતાં બોલતાં અટકી ગયો.

‘તમે ઠીક આવી ચડ્યા, હો ? નહિતર હારે ચોટાળો ચાત.’ એણે કહ્યું. ‘તો તમે મારી સાથે રાજપાળભાઈને ત્યાં જ ચાલશો ? આપણે આખી વાત એને કહી દઈએ. તમે હશે તો વધુ ફાવશે આવશે ? એકાદ પીરિયડ મોડા થશે ખરા.’

‘જરૂર એમા શું ?’ નરેન્દ્રને થયું, પોતે કેટલો ઉપયોગી હતો—આખા ફાયડાનો જાણે નિવામક. ‘હું તો એ જ કહેવાનો હતો કે આપણે જો કંઈ પગલાં લેવાં હોય તો જલદી લઈએ; કારણકે ત્યાંની પરિસ્થિતિ ખૂબ જાનકર છે. મને કહેનાર બાઈપણુ ઉપવાસમાં આજ સુધી નહોતા જોડાયા ત્યારે જ મળી શક્યા. ઉપવાસીઓને તો હવવા-ચલવા જ નથી દેતા અદર જ ખરે ખરો સખત કામ લે છે.’

‘ચાલો ત્યારે આપણે જીપડીએ ! તમે આ ચિઠ્ઠી મુખ્ય અધિકારીતાને આપશો ?’ એણે ચિઠ્ઠી આપવા દાય લખાવ્યો ને કહ્યું. નલિન ચાલ્યો ગયો.

‘ચાલો, આ જાણુ.’ રમાનાથ ને નરેન્દ્ર બીજી ગલીમાં વળ્યા.

‘તમારો બાઈ ગુસ્સે નહિ થાય ?’

‘અમારે કડવાનો સંબંધ છે ને મારો એ દાયો જો એ મંજૂર નહિ રાખે તો જોઈ લઈશ.’

રમાનાથ ઘડી વાર આ લુવાન સામે તાકી રહ્યા.

‘તમે લઘાઈમાં પડેલા ?’

‘ના, જવાનો હતો, પણ બાપાએ ન જવા દીધો. હજી ઇચ્છા થાય છે, પણ શા મારે નથી જતો તે સમજાતું નથી.’

‘તમે જોઈશો મને ત્યારે પ્રવેશ કરી શકો છો !’

‘ અંદરના લાગમાં બધે જ નહિ. માત્ર દવાખાનાના વિભાગ-
માં જ ને તે પણ કાર્મિક કામને મિળે. ’

‘ ત્યારે જેમને માગ પડ્યો છે એમને તો જો એ હોસ્પિટલ-
માં હોય તો જ તમે મળી શકો, ખરું? ’

‘ હા, પણ ખીજી કેટલીક એમના અંગેની જ તપાસ થઈ
શકે ’

‘ આપણે એ જ કરવું છે. જાતેજ મળી શકાય, નેઈ શકાય
તો સવાલ જ નથી નહિતઃ પત્રી કટકે કટકે આપણે દફાકનો મેળવી
લેવી પડશે ’

‘ આવો કિસ્સો ખીજો કયા ય જન્મ્યો હોય એમ સાબિત્યુ છે? ’

‘ ઓહો ! પાગ વગરના ! કાર્મિકારીઓને આથી પણ વધુ
ત્રાસ ને ગિંચાણીમાંથી પસાર કરવામાં આવે છે તમે કદાચ નામ
તો સાબિત્યુ હશે—નાગવલ્લસ્વામી ’

‘ દાદાને ખરાબ ઓળખુ છું—ઓફિસમાં કામ કરતા તે. ’

‘ હા, એ જ દાદા. એમને પૂછી જોજો એ ઘણું કહેશે. ’

‘ તમે દાદાને કયાથી ઓળખો ? ’

‘ હું ? અમારે તો ઘણો જૂનો પરિચય ! એમણે તો મને
માથુસ મનાવ્યો—મારા જેવા કેટલાયને ’

‘ એમ ! ત્યારે તો આ અહેવાલ . . . ’

‘ આપણે એ વિષે વાતો વળી ફરી મળશું ત્યારે કરશું. ’

આજે સવારે મનોજ વહેલો જાગી ગયો. ઉપવાસીને નિદ્રા ઓછી જ આવે છે; એમાં ચે વ્યાજે તો એમને ઉપવાસ રૂઢ થવાનો હતો. તે દિવસે સાંજે રામુએ ત્રણે જણને રૂટકાને બદલે માર માખાના સમાચાર આપ્યા ત્યારથી સૌએ એને માટે માનસિક તૈયારી કરવી રૂઢ કરી હતી; ઘરેર તો કેટલો માર ઝીલશે એ સૌને ખબર હતી.

ઉપવાસના બીજે જ દિવસે ડેપુટી જેલર આવ્યો અને અનિલ-ને બહાર કઢાવી છૂટા ચક્રમાં મોકલી દીધો. અનિલ હસીને પોલીસ સાથે ચાલતો થયો.

‘તુમારે હંગરવટાઈ કરના હો તો કરો, હમ તુમકા વોનીંગ દેતા કે પીછેસે પસ્તાયગા. આજ તો પાની દેગા, લેકાન કલસે પાની બી બંધ હોગા. તુમારે બોલના હો તો જરૂર બોલો લેકાન ઉસમે ખાણા છોડનેકી કયા જરૂરત હૈ?’

પણ કોઈએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ એટલે ચાલતો થયો.

અનિલના ગયા પછી બધા સાવ નીરસ, ફિક્કા ને નિષ્ક્રિય બની ગયા; સવારના રામુ દાનવ્યુ કરવા બોલાવે ત્યારે પણ બહાર નીકળવા કોઈ ઇચ્છતું નહિ; બધો વખત ઓરડીમાં જ દટાઈ રહેવું પસંદ કરતા. સવારના સાત વાગે નજરઅલી એમને ખડાબેડીમાં લટકાવતો. વચ્ચે વચ્ચે જયેરે ગારથી સાકાચાર છોડીને પાછો છ વાગ્યા સુધી લટકાવી દેતો. બધો વખત ગારણાની સાથે સાંકળો-થી જડાયેલા એ ઓરડીઓમાં લટકવા કરતા.

ત્રીજે દિવસે બીજા બે જણને લઈ ગયા, અને એક જણને બેડી છોડી ચક્રી પીસવા આપી, પણ પાચરોર પણ પૂરૂ પીસ્યા સિવાય એ બેસી ગયો.

જે દિવસે રામુએ તબૂમા બધા ઉપવાસ પર ગયાના ખબર આપ્યા ત્યારે યે ઘણાખરાએ એની સાથે કાઈજ લાગતું-વળગતું ન હોય એવી રીતે સાબળ્યા. ન કાઈએ કાઈ ઉત્સાહ બતાવ્યો કે ન કાઈએ કાઈ ટીકા કરી તેરે જણાએ અવિચલિતપણે સાબળી લીધું હવે માત્ર તેરે જણા ગયા હતા, ને એમા યે ડેવટના દિવસે કેટલા જણ એકબીજાની પડખે-વાત કરવા નેટના પણ નજદીક-હશે એ કયા ખબર હતી! સૌ હવે એક જ ધ્યજ રાખતા હતા કે કાઈ રીતે બેભાન થઈ જવાય અમર તો એકાદ મીઠી ઊંધ આવે, અને ફરી પાછા બીડીએ જ નહિ.

એવા દિવસે સધ્યાકાળે મનોજ એની કાટડીમા બેઠો બેઠો સધ્યાના અનેકરગી કિરણોથી શોભિત આકાશના એક ખડતરફ નેતો હતો. સધ્યાકાળ કલ્પનાવીશ માણસને અનેક રીતે ઉત્તેજે છે સધ્યાકાળનું વાતાવરણ એવું ઘેરુ મુસવેઘ અને મનોહારી હોય છે કે એમાં એ સ્વપ્નમૂર્તિઓ ધડે છે અને ભાગે છે, એની સાથે રમે છે ને રિસાય છે અનેક શિલ્પો ધડીને ચાકતો એ રજનીના ખોળામા દબે છે મનોજ પણ અત્યારે નાનકડા અનેક રંગ પૂરેલા નભશક્ય તરફ નેતો અનેક મૂર્તિઓ ધડતો ને ભાગતો હતો, એમા એણે પ્રકાશ ને પ્રલોતની પથારી નોઈ એમને માર ખાતા નોયા પ્રકાશના શબ્દો રમચાનપાત્રા નોઈ, પોતાને પણ મૃત્યુ વશ થતો નોયો ઉપવાસે એની કલ્પનાને અત્યંત ઝડપી અને ગૂંચવણવાળી બનાવી દીધી હતી પોતે જાણે મૃત્યુ વખતે દાદાની પાસે ગીતા સાબળતો હોય એમ કંધ્ય પોતાની પાસે કાયદા પાળવાની કબૂલાત લેવા માટે હુમ જાણે ધિમકાવતો હોય એમ

લાગ્યું એવિતાનું એને લાગ્યું કે એણે ચીસ પાડી એ જાગી
ઊઠ્યો ત્યાં આકાશમાં એ લાલપીળા ટુકડાં પથ્રુ ન હતો અત્યારે
તો આખા વોર્ડમાં અધારુ ઊતરણું હતું સંધ્યાએ એને તડામા
નાખ્યો હતો એણે સ્વસ્થ થઈને સભારવા પ્રયત્ન કર્યો થુ પોતે
ચીસ પાડી હતી કે ખીજા કોઈએ ચીસ પાડી કે જમ
થયો હતો ?

‘ નારણભાઈ, તમે કોઈની ચીસ સાંભળી ? ’ એણે પૂછ્યું

‘ ના, ના, મને કોઈ સંભળાયું નહિ ’

‘ મને એવું જાણ લાગ્યું ’

‘ શું ત્યારે મેં સાંભળી એ ચીસ ખોટી ? ’ એણે વિચાર કર્યો
‘ હુમલે જોઈ હું ચીસ પાડી જાયો એ શું હતું ? ’ શું ત્યારે એના
ખીકણ મને જ આ ચીસ પાડી હતી ? ‘ પ્રમથભાઈ પ્રદીપભાઈ,
આનંદભાઈ બધાને ધક્કસી-કોલ ઈધને હજી હું ડુંડું છું હાપ !
હાપ ! હજી મેં હું ખીકણ ? કેવળ સ્વપ્નજગતથી હું ડરી ગયો ? ’
એને પોતાની જાત પર તિરસ્કાર છૂટ્યો ‘ હાલજી મારા વિશે આવું
ધારતા હશે ? ’ એણે પ્રશ્ન કર્યો ‘ ના, ના, એ જમ જ હતો ’

‘ પણ એ જમ આવે ક્યાથી ? ’ મને પ્રશ્ન કર્યો ‘ તારામાં
ક્યાંકે પથ્રુ નમળાઈ જરાઈ મેકી દશે ત્યારે ને ! ’

‘ નમળાઈ શાની વળી ? ’ એણે બમ્બર ચડાવી પ્રશ્ન કર્યો

‘ કેમ નમળાઈ નહિ ? આનામાં જ હુમલે જોઈ ચીમ પડાઈ
ગઈ એ જ નમળાઈ નથી ? ’

‘ કાણ કહે છે ચીસ પાડી હતી ? ચીસ પાડી જ ન હતી.
એ તો માત્ર મને લાગ્યું જ હતું, ચલ અદાથી ’ એણે મનને
દબાવવા માણ્યું. તોમરો ચડાવીને મન જાણે રિસાઈ ગયું. એ જાણ
માં પડ્યો. વહેલો તથા વાગ્યો જાણ્યો ત્યારે મને પાછો હુમલો કર્યો
હતો એ હજી જુલો મથું ન હતું

‘ તારા કરતા આ રામુ, આ મીનલ નહિ બહાદુર, કે કાઈ સ્વાર્થ નહિ, કાંઈ દોસ્તી નહિ ને તમારા બધાને માટે આજા જોખમ ખેડે છે આજ સવારે જ ‘ ગામમાં હોહો થઈ છે, તાર ક્યાં છે,’ એ બધુ કાણે આવીને કીધુ ? એને કેટલા જોખમ ખેડવા પડ્યા હશે, કહો જોઈએ ? એ શુ કામ ? તમારી પાસેથી એને શુ જોઈએ છે ? એણે એક દિવસ તમને બાઈ તરીકે સ્વીકાર્યા એટલે ? એમ તો તમે આ બધા ગયા એમને બાઈ તરીકે નથી સ્વીકાર્યા ખરુ ? ને હવે કેમ બીજો હો ? ચીસ પડાઈ ગઈ એવો ભ્રમ કેમ થાય છે ? તમારી છાતીએ હાથ મૂકો જોઈએ-ક્યાં એ આ બધું છે કે નહિ ? તે દિવસે બપોરે ગોળા ઉપાડવા લઈ ગયા’તા ને પ્રહોતે ચીસ પાડી, ત્યારે તમારા ચરીગમા ચરચરાટી નહોતી પસાર થઈ ગઈ’ હજુ એ જોધરના પગલા સાલળી ગતીના ધમકારા એકસરખા જ રહે છે ? હા, એ વાત સાચી કે તમે બહાદુર છો, જામત છો, એટલે તમારી કોટડી આગળ આવે ત્યારે ગભીર ને કડક મુખે ખેસી ગહો છો, ને જવામ પણ જડ્યાતોડ આપો છો, એની ના નહિ પડાય, પણ તમે મને નબળાઈ છે જ નહિ એમ કહી ખોટું પાડના માગતા હો તો તો ખાક ખાઓ છો, સમજ્યા સાહેબ ! ખોલોને કેમ મૂગા થઈ ગયા ? મિયાની મોંઢી જેવા ? ’

પણ મનોજે કાઈ જવામ આપ્યો નહિ. માન એક નિસાસો નાખ્યો, એની આખો ભારે થઈ ગઈ. એ બિંદમા પડ્યો.

એક ક્યાંકે જાગ્યો ત્યારે પાછલી હારમા જીલદ સ્વરે કાઈ તુલસી ગમ્યાયણ વાગણુ હતું એણે બિડીને કાગળા કર્યા મોઢું કડવું થઈ ગયું હતું થૂંક એટલું ચીકણું થઈ ગયું હતું કે થૂંકવાનું મન જ ન થાય. અસક્તિને લીધે જમીન પર પગ સ્થિર મડાતા ન હતા. કાગળા કર્યા એટલે વખત પણ બિચા ગહેતા એના પગ દુખી ગયા. પયારી પર આવી એણે પ્રાર્થના કરવા માડી, પણ એનું

ધ્યાન રામાયણની ગવાતી ચોપાઈએ તરફ દોરાયુ સામનો કર્યા
 સિવાય એણે મનને ત્યાં જવા દીધું સવારની ઠંડી ને નિસ્તબ્ધ
 શાંતિમાં એને એ ભુવદ અવાજ વધુ ભાવમય લાગ્યો પોતે પણ
 એમાં તન્મય થવા લાગ્યો ઉત્તરદિગ્દુસ્તાની હૈયો ઉત્તરદિગ્દમાથી
 પાક કરતો હતો

સખ મોહી પ્રિય નહીં તુમહી સમાના

સખ કહ પ્રિય સેવક થઈ નીતિ મોરે અધિક દાસ પર પ્રીતિ,
 તાતે મોહી તુમ અતિ પ્રિય છામે મમ હિત લાહી ભવન સુખ ત્યાગે
 અનુજ-રાજસ પત્તિ પેટેહી-ટેહ ગેહ પરિવાર સનેહી

અબ શુદ્ધ ભક્તુ સખા સખ બજકું મોહી દંડ નેમ,

સદા સર્વમત સર્વદિય-મની કરેહુ અતિ પ્રેમ,

તબ મમ હિંદી નાઈ શીર સજ્જન નયન કર ભેરી

અતિ વિનિત જોતે મનહુ પ્રેમરસ જોરી

મુદ્દ સર્વદા કૃપા સુખસિધો દીન કૃપા કર આરત બધો,

મરતી વાર નાથ મોહી જોતી ગયે તુમહારે પચતર

અશક્ત શરણુ ગિરફ સલાસી મોહી જનિત જટ ભૂતમયદારી,

મોરે પ્રભુ તુમ શર પિત્ર માતા, ભરું કહીં વચ પદ જલ ભતા

નાનપશુર્મા એણે ઘેર ગમાયણનો પાક થતો સાબળ્યો હતો

ધનનાં એની આસપાસ ભાવિકનાથી રીટળાઈ વળી એસનાં નેપાં
 હતા પણ ત્યારે એને મન રામાયણ એટલે હનુમાનના કૂદકા, ગમ
 અને લક્ષ્મણનાં બાણોના સુમવાટા કે કમધ કે જટાયુની લાગઈ
 એટલુ જ હતુ પત્રી તો નિશાગના બળુનરમાં રામાયણ શુવાયુ-
 યાદ આવ્યું ત્યારે હનુમાનનું પૂછું ને કમધનું માયું કાઈ કળપ
 બેળને પાક હોય એમ લાગ્યું અગ્ન્યાસ્ત્ર ને સર્પાસ્ત્ર માન લોકો-
 ને લમાવવાની વાતો લાગી સીતાને કાઢી મુકતો ગમ કે શત્રુને
 વધ કરતો રામ એને મન ઘૂણપાત્ર ખતી થવા અને એ જધુ
 એણે શુલાઈ જવા દીધું પાણુ આજે-આજે એને એમનું ગનમાં

બૂલુ પડેયુ જ્યારેત વાજરહું એના રખેવાળની વાંઘ સાંભરે ને
 એના દિલમાં જે અકથ્ય લાગણીઓ જન્મે તે અનુભવી. એને
 અત્યારે માતપિતાની યાદ સતાવતી હતી નાનકડી બહેનની યાદ
 બેચેન કરી મૂકતી હતી. એના પર ઝૂંબી ગ્રહેલો ત્રાસનો પંખો
 એને બિલગવતો હતો. અનેક ઠેકાણે એની ઉશ્કેરાયેલી કલ્પનાએ
 જીભાં ફરેલા ચિત્રો એને અસ્થિર કરી મૂકતા હતાં. એના શ્રેયસ્
 ને શ્રેયમનો ઝંબડો ચાલતો હતો ત્યાં એ પુણ્યલોક ગમ, ભાગત-
 વર્ષના કરોડો અગ્નિ પીડિતોનું એક જ આશ્વાસન, એ રુધીર-
 ચંચિત ગવાતુ સાબળ્યુ એ સ્થિર થયો એની બધી ઠ પનાઓ
 ત્રાણ જાણે કેમ એ ભુવદ ને બપ રેનાવતા સૂરે વિખેરી નાખી.
 એની નજર આગળ ઉત્તરશાકનો એ આખો પ્રયગ તરી રહ્યો.
 એણે ફરીવાર એ ગાથાઓ બોલવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ એનું
 આખું હૃદય સફળતાથી ભરઈ ગયું હતું એને એ વાચામાં મૂક્યા
 અલકત હતો એક જ શબ્દ ગી ગ્યો 'શક્તિ'

*

સિપાઈના આવવા પહેલા થોડી વારે નારણભાઈએ મનોજ-
 ને બોલાવ્યો.

‘મનોજભાઈ, તમે રામુને કાઈક કહીને ધરિપતાલે મોકલાવો
 ને. મેં તો કાલ કઈ જોયું, પણ ઈ’ તો રૂ’, કે ના હું તો
 આઈ જ ગઈશ, કાઈક ને કાઈક કામ પડે ત્યારે’ ને પાઠો જોણ
 જાણે કીયો ય વોર્ડર આવે.’

હૈયા એ દિવસ યયા રામુને તાવ આવતો હતો ગઈકાલે
 બપોરે તો માથું ને તાવ બન્ને ચડ્યાં સાંજે નારણભાઈએ
 દવાખાને જવાનું કહી જોયું, પણ એણે માન્યું નહિ. એણે ક્યારે
 ખાધું એ તો કાઈને ખબર પડતી નહિ. આખો દિવસ બધાનાં
 મોઢા સામે તાડતો એ ઝાસરીમાં બેસી રહેતો કે આડે પડખે

ચતો, વચમા વચમા ચેતે ઉપવાસ કરેલા એની હકીકત કહેતો
 બધાને કેવા નવ દિવસ સુધી ખાવાનું કે પીવાનું આપ્યા સિવાય
 બેરેકમા પૂરી રાખેલા, અને પછી મોટા મોટાને ફેડી બાકીનાને
 ક્ષી રીતે રિમારી ગિયાનીને ધાર્યું કમૂલ કરાવેનું એ બધું કહેતા
 એ એનો તાવ કે માથું ઝીસરી જતો બધાની છાતી આ બધું
 સાંભળીને ખેંચી જતી, થતું કે પોતાના પણ્ય આવા હાલ કેમ ન
 થાય ? પણ એ સાથેસાથ કહેતો 'ઈ જમાના તો ગિયા હવે
 એવું થાવું બહુ મુશ્કેલ, ને ઈચે તમારી ઉપર ? એને બારે પડી
 જાય, જુઓને આ પ્રકાશભાઈ ને એમને માર્યા તે કેની ધમાક
 થઈ પડી કે ?'

'કેવીકે.'

આજ તો મોટા સા'મે સોત મોટર લઈ ગામમા જવું
 પડ્યું.

'તે એમાં શું ? ગામમા તો જાય ?' મનોજ હસ્યો.

'ના, રે ના, આ તો રેલિફેન આલ્યો ને ભાઈ હાફ્યા
 ફાફ્યા ઊપડ્યા.'

'અરે એની બરી માદી હશે.'

'ના, રે ના, એની મદમ તો મળની રાતી મણુ જેવી છે.'

'હુ જોઈ આલ્યો હર્ષિ ખરું ?'

'સાચેસાચ, અને તો બધેય જવાની છૂટ છે ને હું તો
 ઘણી યે વાગ ગિયો છું જોઈ હોય તો બડી ધોકડા જેવી, રોજ
 ની બે ફૂકડી જોઈ છી બે ફૂકડી' બધા હસી પડ્યા ને એ પણ
 હસતો સાવ ફિક્કુ-કલો વચ્ચે વૈતાલ હસતો હોય ને.'

પણ આ બધા વચ્ચે પણ એ મદિા છે એ આખરે વરતાઈ
 ગયું પણ એણે એ કબૂલ કર્યું નહિ.

બપોરે મનોજ પથારીમાં પડ્યો હતો, હજુ ઠાને જ ખડા

બેડીના ચાર દિવસ પૂરા થયા હતા. ઉપવાસ ઉપરાંતની આ સમયે પયારીમાં પણ અસુખ પેદા કરવા જોટલી અશક્તિ એમનામાં આવી હતી; આમ ને આમ ઘડી-પળો ગણવાથી એ કંટાળ્યો હતો.

‘શું જતીન ને એ બધા આમ કંટાળી ગયા હશે ?’ એને પ્રશ્ન થયો. એની નજરમાં એણે પતીનની ક્ષીણ કાયા જોઈ-‘પણ એ તો હસે છે, વાતો કરે છે’ ને અહીં પોને તો પાંચ ઉપવાસે થાકી ગયો હતો. જીવનમાં પ્રસન્નતા, ગજોની ક્ષીણતાને બદલે કંટાળો અને દૈર્ઘ્ય દાખલ થવા માંડ્યા હતા; ધર્મને માટે મરનારના મુખ પર આનંદ હોવો જોઈએ, એની દૃષ્ટિ તો નિર્ભળ અને તેજસ્વી બનવી જોઈએ. એણે સહેજ રિમત કર્યું અને બેઠવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાં આસરી પાંચ-સાત માણસોના અવાજથી ભગઈ ગઈ. એણે મોઢું ફેરવ્યું તો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, સુબેદાર, ડોક્ટર વગેરે નું ધાડિયું જોઈું હતું.

‘તુમ કાયકુ નહિ ખાતા ?’ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પૂછ્યું.

મનોજે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, એમ ને એમ બેઠા ગઈ એણે ટોળા તરફ તાકવા કર્યું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પણ આ નાનકડા, દુર્બળ, મનને મીઠા લાગે એવા હોકરા તરફ તાકી રહ્યો, ધડભર બન્નેની આંખો મળી ને તરત જ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ‘Have him out, have him out’ કહેતો કહેતો આગળ ચાલ્યો ગયો.

બધાને બહાર કાઢ્યા એટલે તેરે જણ એકબીજાની સામે જોતા મૂંગા મૂંગા બિલા રહ્યા. બપોરના તાપમા અમલદારોને આ દસ્ય અકારું લાગતું હોય એમ લાગ્યું.

‘દેખો, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાંજ આવ્યા હૈ, વો કહતા હૈ તુમ કો કુછ ફરિયાદ હો તો બોલો, ઉસકા ફેસલા દેનેકે લિયે વો તૈયાર હૈ.’

‘We don't want to talk with anyone as

long as three of us are in the next ward'
એક જણે કહ્યું

‘અચા, ઉનકા લેઆઓ’ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું એમાંના
કોઈને માર્યા નથી એ ખાતરી ચતાં સૌને નિરાત થઈ

‘તુમ લોક થે કયા કરતા ?’ કુછ ખાત હૈ તે ખાના છોક
દિયા, એસા ઠીક હૈ ?’ કુછ ખાતચીત, કુછ ફગિયાદ કરના ચાહીએ’
સૂએદારે કહ્યું

થોડી વારે ત્રણે જણને ચક્રરમા લાવ્યા બધા એમની તરફ
નોઈ આશ્ચર્યથી ચલી ગયા ત્રણેએ કેવળ શયુના લગોટ પહેર્યા
હતા ત્રણેના હાથમા રેવેટ-એડી નાખી હતી, લેડવા ગયેલ વોડરે
બધાનાં ફાળ અને શેટલાવાળા થાળા-પાટ ઉપાડ્યાં હતા ત્રણેના
મેડા બધાને વધુ ફિક્કા લાગ્યાં આખો વધુ બીડી બીતરી ગઈ
હોય એમ લાગ્યું

‘આમ ! અનિલભાઈ !’ મનોએ ગળગળા સાદે કહ્યું અનિલ
જવાબમા સહેજ હસ્યો પ્યાન ન રહેતા લયડિયુ ખાધું ને પડતા
પડતા રહી ગયો-પણ આજે અમલદારો હસ્યા નહિ એ વધુ
સ્થિર-વધુ વિચારપૂર્ણ બન્યા

‘તુમ મિલકે આપસ આપસમે કુછ ખાત કરલો, પીછે
સાચોકો બોલ દો’

‘These fetters should be removed first,
then we can go further’

એક જણે ગુસ્સે થઈ કહ્યું

‘મગનભાઈ, ઢિલાવળ શા માટે કરો છો ?’ આમ આવો,
આપણે બધું સાથે જ કરી લઈએ.’

બધા જરા દૂર એસરીમાં ટોણ વળીને બેઠા અમલદારોનું
ટોણ મૂગ મૂગ આ નિહાળતું હતું

‘ આપણે સરતો તો પહેનેથી જ નક્કી કરી રાખી છે, પણ ચોમની પાસે મૂકીએ તે પહેલા ઝેંકવાગ ફરીથી સભારી જઈએ ’ બોલતાં બોલતા અનિલ ઝોરડીના ઝીમગ વચ્ચે બેઠો અને બેડી જડેલા હાથ ઢીંચણ પર ટેકવ્યા

‘ પહેનું તો આ બધી સગ્ગઓ નાખૂદ થાય ’ એક જણે બેડી તરફ આગળી ચાંધી

‘ પહેલું તો એ નહિ, પણ પહેલું એ કે આપણને ફરી વાગ આવું કાઈ ન બને એની ખાતરી આપે ’ અનિલે નિશ્ચિત અવાજે કહ્યું ‘ અને . ’ એણે ઉધરસ ખાધી ને થૂંકવા બીકયો સૌએ જોયું કે એના ગાફામા લોહી પડ્યું હતું, ઉધરસ ખાતા એના ફિક્કા ગાલ પર લાલી ચડી આવી હતી

‘ બીજું, પણ પર હાથ મૂકવા અને વાગ નીચે એ બંને વસ્તુ અપમાનજનક હોવાથી નીકળી જાય. ત્રીજું, આપણા જે ભાઈઓને માર્યા છે એને મટે તપાસ કરવાનું વચન આપે, અને એટલું જ નહિ પણ દિલગીરી દર્શાવે, હોમિપટલમા આપણા બગ દામી રહે ને પાચમું મને હમણા મુઝ્યું કે આપણામાથી બે અગર તથુ જણને પ્રકાશભાઈ વગેરેની તમિલન જોવા જવા કે કાઈ બાકી રહે છે ? ’

‘ ના ’

‘ મતભેદ ? ’

‘ ના ’

‘ દલાય કબૂલ નહિ કરે ’

‘ કાઈ ફિકર નહિ ’

‘ વિનયભાઈ, તમે ? ’

‘ હવે સાથે જ. ’

‘ બેચાગે ? ’

‘બાળ મંળા રહેશે.’

‘ચાલો ચારે’ અનિલ જીત્તો અને આગળ જઈ બધી આગણી કરી બતાવી અને ઉમેર્યું

‘You are the Superintendent, and if you wish these all things can be granted at any moment, you may grant or not, but you must bear in mind that we are not going to move an inch from our destination, having pushed two or more of us in that horrible hell—in the hands of Mr Hume at any cost, even at the cost of our own life. We are to fight and upto the last breath, because we are right in our proposals and for truth sake we are ready even to pass in hell;—even under such brutal punishments—even under shadows of death.’

‘I am certainly sorry for that.’ સુપરિ-
ટેન્ડેન્ટે બોલેલી હતી ‘But I must frankly tell you that a certain law cannot be changed, but I promise you that from hereafter we shall never mind of these putting hands on feet and other discipline, and I shall ever hear you whole heartedly, and wish that you shall never get injustice. For the boys who are beaten, I am certainly sorry, and I am searching into the whole matter, and I even

ask for your help, for bardosi give their names to Mr. Yashvant, and so take any three of them to see their friends in the hospital; your punishments are removed from this moment; anything remaining ? ' એણે પૂછ્યું.

' Only change of your heart. ' હસતા હસતા અનિલે કહ્યું.

' Oh ! that's...and well doctor, take their weights and have them change of diet if they need. ' કહી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એના ધાડિયા સાથે જપડ્યો. અનિલ પગથિયાં સુધી વળાવા ગયો અને કહ્યું:

' Thank you. '

' No intention please, I was just going to thank you. ' સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાછા ફરીને કહ્યું. બધા હસી પડ્યા.

' આટલો ઝપાટાબધ ફેરફાર ? ' એક જણે પૂછ્યું.

' હુમ કેમ નહિ ? '

' શરમ આવતી હશે, મૂઝ નીચી થાય ને ! '

' કાંઈ સમજાય નહિ; જે કહ્યું તે ટપોટપ કબૂલ કરી લીધું. મેં તો માનેલું કે હજી એક-એ દિવસ ખેંચવા પડશે. ' અનિલે કહ્યું.

' આ લોકો ફરી જાય તો ? ' મનોજે પૂછ્યું.

' તો શું વળી ? ફરીથી લડવું પડે. એ તો જ્યાં સુધી આપણાં બાવડાંમાં બાઝવાની તાકત હોય ત્યાં સુધી જ સ્વમાનભેર રહી શકાય; સમાધાન દે. ને આ લોકોનો વિશ્વાસ શું ? ગાંધી-ધરવીન તહકુબી જેવી તહકુબી દસ મહિનામાં તૂટી ગઈ ત્યારે આવો શો હિસાબ ? આપણે તો લડવાનું જ, જો સ્વમાન સાચવવું હોય તો. ' અનિલે હસીને કહ્યું.

‘ અનિલભાઈ ’ દાદા ત્યાં બોલાવે ’ ગમુએ કહ્યું

અનિલ ચોગ-માગણા પાસે ગયો, પાછા આવીને કહ્યું

‘ હુમ અદરના ભાગમા સમાધાન કરવા ગયો છે બહાર તો
ધમાલ મચી છે-વિરોધના સરઘસો ને સમાજો સખ્યાબધ થયા છે ’

‘ હા, એમા તો આપણે બાકી રાખીએ તેમ નથી ’

‘ મુખ્ય મુખ્ય પત્રોએ અમલેબો પલ્લુ આ પર લખ્યા છે ’

‘ એમ ? ત્યારે તો ઠીક કહેવાય ’

‘ ખાવા બેસીશ ? ’ એક જણે પૂછ્યું

‘ હમણા કેવી રીતે ? અનિલભાઈ, પ્રવીણભાઈ બધાની બેડી
નીકળશે પછી બેસાશે ને ! ’

‘ હું ધારું છું, આપણા સાદા કપડા પલ્લુ હમણા આવશે,
એટલે નાહી-ધોઈ પ્રાર્થના કરીને જમીશું ’ અનિલે કહ્યું

‘ અનિલભાઈ, ત્યાંની વાતો તો કરો ’

‘ ત્યાં અમને કાઈ માર્ગ ન દેતા, ધમકી આપી હતી. પહેલે
દિવસે ચક્કી પલ્લુ આપી, પલ્લુ કાઈએ એક-ત્રે પાઉન્ડથી વધારે
પીસ્યું જ નહિ એટલે આ બેડી આપી તે પહેરીને બેસી ગયા ’

‘ તકલીફ કેટલી પડી હશે ! ’

‘ ના, ના, ખાસ નહિ જમરૂ જવાનું હોય તો તંકનીક
પડે ને પલ્લુ જ્યાં આવું જ ન હતું ત્યાં જાગરૂ તો જવું જ શા
માટે હોય ? આપણા મનમા ખાતરી હતી કે આવું પડશે ત્યારે
બેડી નહિ હોય, ને બેડી હશે ત્યાં સુધી આવવાનું નહિ હોય માત્ર
પેશાબ કરવાની પુબ્જા તકલીફ હતી, પલ્લુ સમજીને પાણી જ પીવું
બંધ કરી દીધેતું કપડા બદલવાના જ ન હતા ચક્કી વખતે
લગોટ પહેરેલો તે હજીયે છે તમને અહીં કેવુંક વીત્યું ? ’

‘ ખાસ નહિ, સામાન્ય ’

‘ બાકી સહન તો પ્રકાશભાઈ ને એમણે જ કર્યું, એટલા

માર્ગ છે કે કહે છે કે હલુ સુધી લાનમા નથી આવ્યા આખો દિવસ બગ્દમાજ લપેટી રાખે છે. એમના ભોગે આપણને બચાવ્યા, નહિતો આપણી પલ્લુ એ જ દશા હતી.' એક જણે કહ્યું બંધા શાત થઈ ગયા વાતાવરણમા પ્રકાશ તથા પ્રવોતની પધારી જેવા સૌ મથતા હતા.

કપડા આવ્યા, એટલે વાટ જોતા લુહાર પાસે બેઠીઓ કઢાવી સૌ નાહવા બેઠા છેલ્લા પાચ દિવસ થયા કાંઈ નાહ્યું ન હતું. 'આજે કાયદો ન હતો, પોલીસ-કાયદાનો પ્રતિનિધિ-ઓસરીના એક છેડા પર બેઠો બેઠો વિધિની લીલા નીરખતો હતો.

'આ શુ?' મનોજે બેઠી કઢાવી આવેના અનિનનો હાથ ઝાલીને પૂછ્યું.

'આદ' અનિલે હસીને જવાબ આપ્યો બન્ને હાથ પર-થી ચામડી ઝિખડીને બખ્ખે આગળનો મફે પટ્ટો પડી ગયો હતો.

સંખ્યાક્રમે સૌ મેટડીઓમાં બેઠા હતા, ત્યાં જશવત વજુ-ભાઈ, ધનશ્યામભાઈ અને ત્રિવલ્લભને લઈને આવ્યો. બધાના હાલ જોઈ એમના મોમાથી અરેગની નીકળી ગઈ થોડી વાર અનિલ સાથે વાત કરી પાછા ફરતા હતા ત્યાં ત્રિવલ્લભે કહ્યું.

'જુઓ ને સાવ કેવા થઈ ગયા છે, જાણે મસાણનાં મર્ડા.'

'મર્ડા પલ્લુ જમતા મસાણના હો.' અનિલે કહ્યું અને એ મોતી વેગે હોય તેમ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

ને આશીર્વાદ દેતી હોય તેમ અનિનની એક સૌરભમય લહરી આવી.

ઉપસંહાર

બીજે દિવસે મનોજ ન્યારે બરદાસી તગી જવા તૈયાર થયો ત્યારે અનિલે કહ્યું

‘આખરે મને નથી જવા દેવો ને ?’

‘કેટલાક ત્યાદ લેવા છે ?’

અનિલ પાસે સ્થિત સિત્તાબ જવામ ન હતો

*

જાનમા આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે નરેન્દ્ર દવાખાનામાં આવી પ્રકાશ સાથેની એની જૂની ઓગખાણુ તાણ કરી ગયો ને એ દાવે આખા કિસ્સાની રજેરજ હકીકત સજાગવવા માગણી કરી પ્રકાશને એ દાવો કાઢી નાખ્યા જેવો ન લાગ્યો

બીજે દિવસે ખબર આવ્યા કે જોલર અને એના સાથી દારૂને નોકરી પરથી ઉતારી મૂકી ખૂનની કાશિસ માટે પકડવા મા આવ્યા હતા

ને તે દિવસથી પ્રહોત એનો ગળીર ચર્ચ ગયો કે એ ફરી ગાંડો ચર્ચ જશે એમ પ્રકાશને ભય લાગવા માંડ્યો

*

હોરિપટલના એક એગ્રગર્મા પ્રકાશને પ્રહોત બન્નેના ખાટલા પડખોપડખ પડ્યા હતા સામેની બારીમાંથી બાલમુર્દના સપ્ત રંગી પ્રિયો બન્નેના ઓશીકા પર પડતા હતા બન્નેના ચહેરા તદ્દન સુકા ને કૃશ ચર્ચ ગયા હતા—બન્ને માલે ખાલા પડ્યા હતા,

પણ ચહેરા પર કુમળાશ છવાઈ હતી એથી મોઢા પર કાંઈક નવું તેજ આવ્યું હોય એમ દેખાતું. દૂર ખૂણા પર નળ નીચે મનોજ રૂમાલ ધોતો હતો.

‘પછી મનોજ, નાનુભાઈ શા માટે જોડાયા એની કાંઈ ખબર પડી?’ પ્રકાશ પૂછતો હતો.

‘ત્રિયવદનભાઈ એમ કહેતા હતા કે એમને છૂટવાને મહિના બે મહિનાની વાર હતી ને એથી કેટલાકને એમના પર આક્ષેપો મૂકવા કાંઈક તેમ હતો.’

‘એમના જેવા માણસ આવા આક્ષેપોથી ડર એમ તમને લાગે છે?’ એણે પ્રવોત તરફ ફરીને પૂછ્યું.

‘મને એમનો પરિચય નથી.’

‘તમે હમણાં વધુપડતા ગભીર કેમ રહો છો? પાછું કાંઈ મગજ ધૂમતું નથી ને?’ એણે પૂછ્યું.

‘ના, ના.’ એ પરાણે બિડી ઓશીકે ઓઠોગણુ દઈ બેઠો.

‘ના કેમ? હું બોલું કંઈ છું મનોજ?’

‘મને પણ એવું લાગે છે.’

‘ચાલો, હવે ગંભીર નહિ રહું, ચલુ! તમારાથી ત્રાણ તોખા! ન્યારથી બોલવાના હોય આવ્યા સારથી મારું માયું ખાઈગયા.’ પ્રવોતે હસતાં હસતાં હાથ જોડ્યા.

‘મારું માયું ખાવામાં કાઈબાકી રાખી છે તે હું હવે ન ખાઉં?’

‘કોનું માયું ખાવું છે?’ દાદાએ હાથમાં ચંચુ સાથે પ્રવેશ કર્યો. એની સાથે નરેન્દ્ર ને અનિલ હતા.

‘ઝોહો! દાદાજી!’ પ્રકાશે બિડતાં કહ્યું.

‘સૂઈ રે, સૂઈ રે.’ દાદાએ કહ્યું ને પાંગતે બેઠો.

‘અનિલભાઈ, તમે ક્યાંથી? પ્રવોતે અનિલને પોતાના ખાટલામાં ધસડતાં કહ્યું.

‘ તમને બન્નેને આમ તથા આવવા ’

‘ શાનું ? ’ પ્રકાશે પૂછ્યું

‘ આજે ત્યાં મેળાવડો રાખ્યો છે ’

‘ ક્યાં સેપરેટમાં ? ’

‘ હા ’

‘ અમને આવવા દેશે ? ’

‘ હોવે હવે તો સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ છે ત્યાં શું ? એમાં જે નવો જેલર આવ્યા પછી તો સંપૂર્ણ સ્વરાજ જ છે બધી જ વાત ધનશ્યામભાઈ, નાનુભાઈની સલાહ લઈને જ ચાલ ’

‘ ધનશ્યામભાઈને ? ’ પ્રદીપે પૂછ્યું

‘ કેમ હાઈ બહુ લાગી આવ્યું ? અસિ નથી એલવાયેનો ? ’

પ્રકાશે પૂછ્યું

‘ ના, ર ના અસિ તો જે દિવસે અમને જોવા ત્યારથી જ શાંત થઈ ગયો છે ’ પ્રદીપે નરેન્દ્ર તરફ આંગળી ચીંધી

પ્રકાશે એક દર્શબીની નજર નાખીને હાથ લખાવ્યો બન્ને એ હાથ મેળવ્યા સહેજ દગાવ્યા હાથ આનંદપૂર્ણ નેત્રે આ નીરખી રહ્યા

‘ હાહાહા ! તમે શું ? ’ થોડી વારે પ્રકાશે પૂછ્યું

‘ હુ ? હુ તો માગ લાડકાને જમાવ્યા આવ્યો છું તે દિવસે તો જીમ મને લિપાવી ગયો એટલે લાડકાની યોગ્યતા લાગી પડી ’

‘ પણ હવે જ લાડકામાં વધુ મીઠાસા આવશે. ’ પ્રકાશે હસ્યું

‘ વાહ ! હુ તો એમ કરી આગળથી લાડકામાં તારો દક્ક સિદ્ધ કરવા માગે છે ખરું ? બડો પક્કો છે, પણ વાદ ગુપ્ત ને તમને ઠાઈને એક કટોક પણ દેવાનો નથી. માત્ર જે જ જમીને મળશે. એક આ લાડકાને ને બીજા રામુને ’

એમણે મનોજને જેચી છાતી સાથે લગાડ્યો ને અનિલ-
ને કહ્યું:

‘ બાઈ, રામુને જોલાવ તો ’

‘ ‘ અમે તમારા લાડકાને રોજ અમારા બાગમાંથી દૂધ આપીએ
ને તમે અમને એક કકડો પણ નહિ આપો ? ઠીક એ તો જોઈ
લેશું. ’ પ્રકાશ અને પ્રવોત રિસાયા.

‘ ચાલ આપશું, પણ પ્રસાદી જ માન ’

‘ અમારે એ જ જોઈએ છે ’ બન્ને જણા નતનયને જોડ્યા.
ને બારણામાં જોયો, ફિક્કો પણ ગ્રેને જીભરાતો રામુ દેખાયો.

નવાં પ્રકાશનો

અગ્રનને ગોખે નિરજન પર્મા	પરિશ્રમભૂ ગવેશ્વર મેધાલી	૩-૦
નવમસ્થ પરમાર ૩-૮	સ્વીન્દ્રવીણા	૨-૮
જીવનશિક્ષીઓ	વેરાનમા	૨-૦
અદિત કલેવરો	સામેશ્વરી સૂર	૨-૮
વજ્રામા વસનારા	'રમ છે બારોડા'	૪-૦
પ્રેમી પંખીડા	માધુસૂદન કીર્તી	૨-૮
આગણના શબ્દગાર	સત દેવીદાસ	૧-૦
શિલ્પી સખી	જામણદાસી પત્તાલાલ પટેલ	૩-૦
કો સોદામણા	પ્રાચીનકાલેશ્વરી	૨-૮
સુપરપના અંબાર	આલોકના રા વિ પાઠક	૩-૮
પસમી અને ધીલ વાતો	સ હિલ્લવિહાર અનંતરાય દાવળ	૩-૦
સ્વ હરજીવન સોમૈયા ૨-૮	પુનરાગમન શા ૧-૨	
જીવીપત્ર મહાનંદ પરમાર ૩-૦	સ્વ હરજીવન સોમૈયા ૫-૮	
શાશ્વતીય સં. કાસનદાસ માણે ૧-૮	કાંઠાની વાદ દોષ કૃષ્ણ ૨-૮	
રવિવંદના ૨-૮	હીકુ મે' બામકુ' ન્યા	
જન-એક સમસ્થા 'સોપાન' ૨-૮	રતિલાલ આહાલી ૩-૦	
સોપને અંતે લાભુબેન મહેતા ૨-૦	દીપનિર્વાલ 'દર્શક' ૩-૪	
સો વર્ષ જીવવાની કળા	સુવર્ણમુખ શા ના. પાઠક ૩-૦	
ડો. જ્ઞાણેશ્વર નાન્ડી ૨-૦	દક્ષિણ આફ્રિકાની રમણમી	
પુસ્તકાર્થની પ્રતિભાઓ ચંદ્રલાલ ૨-૪	પ્રાણુદાસ જોષી ૩-૮	
સાક્ષ્યાર્થ (ન આ.) સોમૈયા ૦-૮	દવાને ઉડો પુટો બુવરાય દને ૨-૧૨	
પ્રવાસપત્રો ૧૧ ના પાઠક ૦-૧૨	હીલા દર્શો	૧-૮
જીવણ ૧૧ મોહન દક્ષર ૦-૧	દૂધ કાંતિલાલ શાહ ૨-૦	
અનુરોધી ઈન્દુલાલ ગાંધી ૦-૧	સાહિત્ય અને પ્રજાતિ આ. ૨ ૩-૦	
પાષાળજાળા પુત્રીલાલ મણિયા ૩-૮	સત્તાવન નમીનદાસ પારેજ ૨-૮	
નિવેદન (૨૩/૪૪) ડા. ચા ૩-૮	જગદાન સુરેશ ગાંધી ૨-૦	
જીવનના વંદેલો ૧ ડા. પરીખ ૩-૦	હર્ષશી અને ચાંચી કુર્મેશ યુગલ ૨-૦	
પશ્ચિમના સમરામજી દ. સો. ૩-૦	મહાનગરે માંદે કાસનદાસ ૧-૦	
મે નિષારખ્યા દર્શક ૨-૧૨	પતિર્વન પીવાનર પટેલ ૪-૦	
આ ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ સિ મિ ટ ડ		